สรรสาระอารยธรรม

ขวารวดี

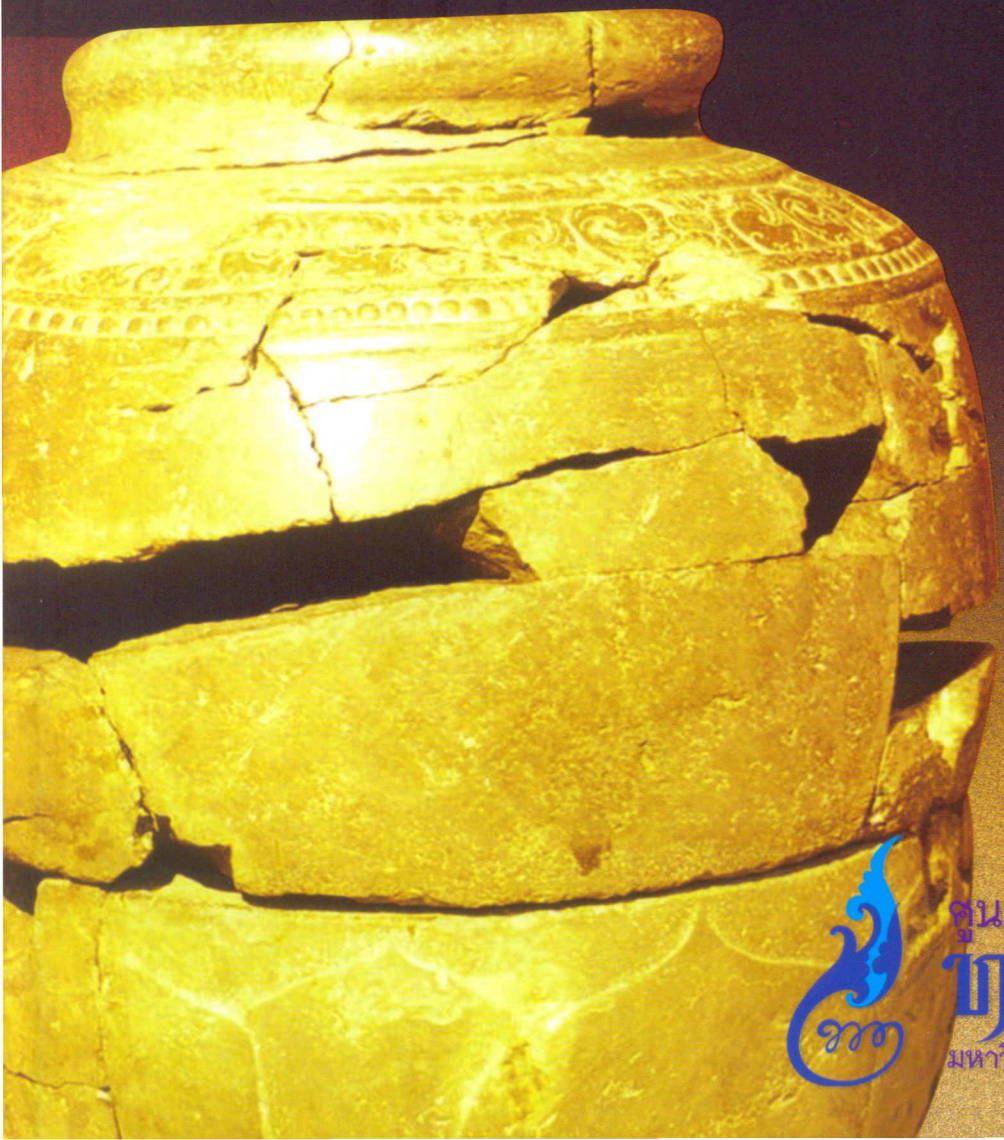

ศูนย์การเรียนรู้
ขวารวดี
มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม

เจดีย์สำคัญของเมืองโบราณนครไชยศรี ซึ่งมีอายุเกือบสองพันปีในปัจจุบัน

องค์พระปฐมเจดีย์

จุลประโทณเจดีย์ หลังวิทยาลัยเทคนิคนครปฐม

เนินพระเจดีย์ ใกล้วัดดอนยายหอม

พระประโทณเจดีย์ วัดพระประโทณวิหาร

วัดพระงามเจดีย์

รัตนธาตุเจดีย์ ที่วัดธรรมศาลา

วัดพระเมรุเจดีย์

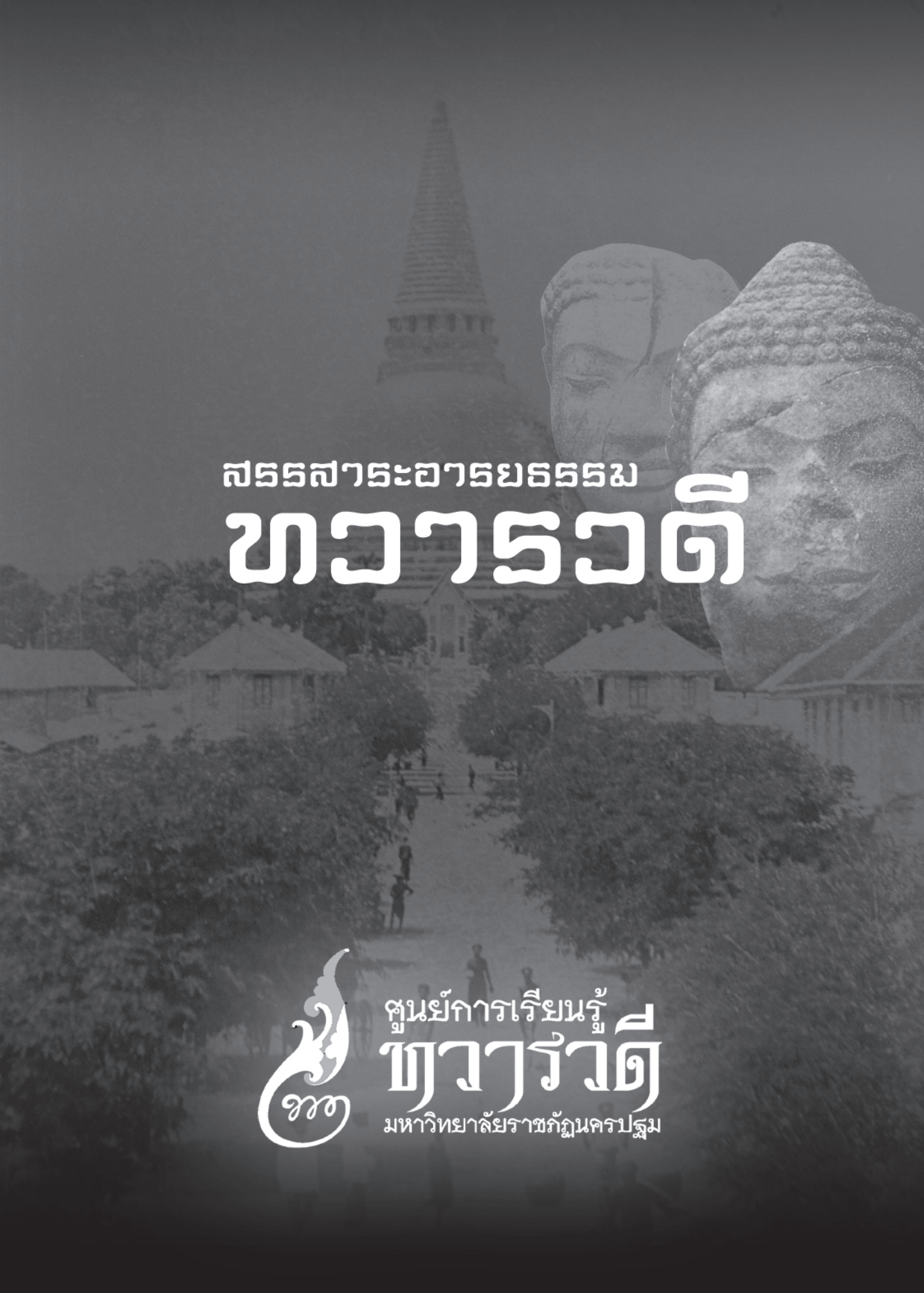

สรรสาระอารยธรรม

ทวารวดี

ศูนย์การเรียนรู้
ทวารวดี
มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม

ข้อมูลทางบรรณานุกรม

มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม. ศูนย์การเรียนรู้ทวารวดี.

สรรสาระอารยธรรมทวารวดี / ศูนย์การเรียนรู้ทวารวดี มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม ;
นุกูล ชมภูนิช, จิรัฐิ เจริญราษฎร์, มนัสศักดิ์ รักอู่, ผู้เรียบเรียง ;
ชำนาญ รอดเหตุภัย, บรรณาธิการ ;
นครปฐม. ศูนย์การเรียนรู้ทวารวดี มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม, ๒๕๕๒

๑๖๔ หน้า. : ภาพประกอบ

๑. นครปฐม-ประวัติศาสตร์ I.นุกูล ชมภูนิช II.จิรัฐิ เจริญราษฎร์ III.มนัสศักดิ์ รักอู่

๙๕๙.๓๘๒ ม๒๔๖ส

ที่ปรึกษา

ผู้ช่วยศาสตราจารย์สมเดช นิลพันธุ์	อธิการบดี
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เกศินี ประทุมสุวรรณ	รองอธิการบดี
ผู้ช่วยศาสตราจารย์กฤษฎา ด่านประดิษฐ์	รองอธิการบดี

บรรณาธิการ

รองศาสตราจารย์ ดร.ชำนาญ	รอดเหตุภัย

คณะผู้เรียบเรียง

ผู้ช่วยศาสตราจารย์นุกูล ชมภูนิช	หัวหน้าศูนย์การเรียนรู้ทวารวดี
ผู้ช่วยศาสตราจารย์จิรัฐิ เจริญราษฎร์	นักวิชาการประจำศูนย์ฯ
นายมนัสศักดิ์ รักอู่	นักวิชาการประจำศูนย์ฯ

เจ้าของและผู้จัดพิมพ์

ศูนย์การเรียนรู้ทวารวดี มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม ๒๕๕๒

พิมพ์ที่ : เพชรเกษมพริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด ๑๘/๔๙ ถ.ทรงพล ต.ลำพยา อ.เมือง จ.นครปฐม ๗๓๐๐๐
โทร. ๐-๓๔๒๕-๙๗๕๘, ๐-๓๔๒๕-๙๑๑๑ โทรสาร ๐-๓๔๒๕-๓๔๖๕
e-mail : info@pkprinting.com

คำนำ

"ทวารวดี" อารยธรรมอันเก่าแก่อยู่ในความสนใจของนักวิชาการทั่วโลกอย่างต่อเนื่องมาตลอดระยะเวลาอันยาวนาน แต่ดูเหมือนว่าคำ "ทวารวดี" จะเป็นเพียงชื่ออันไพเราะในความรู้สึกของคนทั่วไปเท่านั้น โดยเฉพาะชาวนครปฐมปัจจุบันซึ่งดำเนินชีวิตอยู่บนผืนแผ่นดินแห่งอารยธรรมทวารวดีแห่งนี้ น้อยคนนักที่จะมีความรู้ ความเข้าใจ และตระหนักถึงความสำคัญอย่างยิ่งในประวัติศาสตร์อายุมากกว่าพันปีของอารยธรรมทวารวดีอันเจริญรุ่งเรือง ซึ่งมีเมืองนครไชยศรีโบราณเป็นศูนย์กลาง และแผ่ขยายออกไปอย่างกว้างขวางทั่วดินแดนสุวรรณภูมิ ปัจจุบันร่องรอยของเมืองโบราณ พบกระจายอยู่ในทุกภาคของประเทศไทย นับเป็นเรื่องท้าทายคนไทยที่มีจิตสำนึก และใฝ่ใจที่จะเรียนรู้เรื่องราวอันน่าภาคภูมิใจในบ้านเกิดเมืองนอนของตนเองเป็นอย่างมาก

ศูนย์การเรียนรู้ทวารวดี มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม ตระหนักถึงความสำคัญของการเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับอารยธรรมทวารวดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่มีอยู่ ณ เมืองนครไชยศรีโบราณและเมืองปริมณฑล ให้อนุชนชาวจังหวัดนครปฐมได้เรียนรู้กว้างขวางมากยิ่งขึ้น ดังนั้น จึงได้พยายามรวบรวม และคัดสรรสาระสังเขปจากเอกสารสำคัญต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยจัดทำเป็นหนังสือชื่อ "สรรสาระอารยธรรมทวารวดี" ซึ่งแบ่งออกเป็น ๓ ตอน คือ ตอนที่ ๑ ว่าด้วยเรื่อง ๑๒๕ ปี การศึกษาอารยธรรมทวารวดีบริเวณลุ่มน้ำแม่กลองและท่าจีน ตอนที่ ๒ ว่าด้วยการศึกษาวิจัยที่เกี่ยวกับอารยธรรมทวารวดี และตอนที่ ๓ ว่าด้วยเรื่องการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับอารยธรรมทวารวดีที่จังหวัดนครปฐม

ศูนย์ฯ หวังอย่างยิ่งว่าหนังสือ "**สรรสาระอารยธรรมทวารวดี**" เล่มนี้จะเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญของการศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับอารยธรรมอันยิ่งใหญ่นี้ให้กว้างขวางมากยิ่งขึ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งสาระเกี่ยวกับเมืองนครปฐมหรือนครไชยศรีโบราณนั้น จะเป็นเครื่องรังสรรค์ความภาคภูมิใจให้หยั่งรากลึกลงไปในหัวใจของอนุชนชาวนครปฐม เพื่อจะได้เป็นพลังสำคัญในการร่วมกันอนุรักษ์และส่งเสริมเมืองนครปฐมให้ควรค่าแก่ความภาคภูมิใจตลอดไป

ศูนย์การเรียนรู้ทวารวดี มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม

สารบัญ

คำนำ ๓

ตอนที่ ๑ : สรรสาระ : ๑๒๕ ปี การศึกษาเรื่องอารยธรรมทวารวดี ๗

ผู้เรียบเรียง : นายมนัสศักดิ์ รักอู่

บริเวณลุ่มน้ำแม่กลองและท่าจีน ๙

- การศึกษาเรื่องทวารวดี ของนักวิชาการชาวต่างชาติ ๙
- การศึกษาเรื่องทวารวดี ของนักวิชาการไทย ๑๖
- การศึกษาเมืองโบราณสมัยทวารวดี ในลุ่มแม่กลองและท่าจีน ๕๓
  - กรณีศึกษาเมืองโบราณคูบัว ๔๓
  - กรณีศึกษาเมืองโบราณอู่ทอง ๕๑
  - กรณีศึกษาเมืองโบราณนครปฐม ๕๘

ตอนที่ ๒ : สรรสาระ : งานวิจัยที่เกี่ยวกับอารยธรรมทวารวดี ๘๑

ผู้เรียบเรียง : ผู้ช่วยศาสตราจารย์จิรัฐิ เจริญราษฎร์

- จารึกทวารวดี : การศึกษาเชิงอักขรวิทยา ๘๓
- การศึกษาบทบาทของเส้นทางน้ำที่มีต่อชุมชนโบราณ ๙๓
  สมัยทวารวดี : กรณีศึกษาเฉพาะเมืองนครปฐม
- การนับถือพุทธศาสนาสมัยทวารวดีที่จังหวัดนครปฐม ๙๙
- พุทธประวัติในประติมากรรมทวารวดี ๑๐๐
- พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีในศิลปะทวารวดี ๑๐๓
- พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม ๑๐๕
- ระฆังหินสมัยทวารวดี : ข้อสันนิษฐานด้านการใช้งาน ๑๐๗

สารบัญ

ตอนที่ ๓ : สรรสาระ : อารยธรรมทวารวดีที่เมืองนครปฐมโบราณ

ผู้เรียบเรียง : ผู้ช่วยศาสตราจารย์นุกูล ชมภูนิช

- พระราชศรัทธาและพระมหากรุณาธิคุณ
  - พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๑๑
  - พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๑๔
  - พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๑๖
  - การศึกษารูปแบบพระเจดีย์สำคัญในเมืองนครปฐม ๑๑๙
  - สรุปสาระการศึกษาจุลประโทณเจดีย์ ๑๒๔
  - สรุปสาระการศึกษาพระเมรุเจดีย์ ๑๓๒
  - สรุปสาระการศึกษาพระประโทณเจดีย์ ๑๔๐
  - สรุปสาระการศึกษาพระปฐมเจดีย์ ๑๔๓
- การส่งเสริมความรู้ความเข้าใจเรื่องอารยธรรมทวารวดี ๑๕๑
  - การจัดทำจุลสาร แผ่นพับ และปฏิทิน ๑๕๒
  - การจัดทำแผ่นภาพนิทรรศการ ๑๕๓
  - การจัดทำภาพสันนิษฐานย้อนอดีต ๑๕๓
  - การออกแบบซุ้มสัญลักษณ์ทวารวดี ๑๕๔
  - การจัดทำภาพจินตนาการอุทยานประวัติศาสตร์ทวารวดี ๑๕๔
  - การจัดทำแผ่นวีดิทัศน์สำหรับการเผยแพร่ ๑๕๔
  - การจัดทำเว็บไซต์เผยแพร่ความรู้เรื่องอารยธรรมทวารวดี ๑๕๔
- ทวารวดีในเมืองนครปฐมปัจจุบัน ๑๕๕

ตอนที่ ๑

สรรสาระ : ๑๒๕ ปี การศึกษาเรื่องอารยธรรมทวารวดี บริเวณลุ่มน้ำแม่กลองและท่าจีน

- การศึกษาเรื่องทวารวดี ของนักวิชาการต่างชาติ
- การศึกษาเรื่องทวารวดี ของนักวิชาการไทย
- กรณีศึกษาเมืองโบราณคูบัว
- กรณีศึกษาเมืองโบราณอู่ทอง
- กรณีศึกษาเมืองโบราณนครปฐม

ผู้เรียบเรียง : นายมนัสศักดิ์ รักอู่

๑๒๕ ปี การศึกษาอารยธรรมทวารวดี
บริเวณลุ่มน้ำแม่กลองและท่าจีน

การศึกษาเรื่องทวารวดีของนักวิชาการชาวต่างชาติ

การศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับอาณาจักรทวารวดี ได้รับการกล่าวถึงครั้งแรกตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๒๗ เป็นต้นมา นับเป็นเวลา ๑๒๕ ปีมาแล้ว ซึ่งเป็นผลมาจากการค้นพบและแปลเอกสารโบราณจากประเทศจีนและจารึกโบราณต่าง ๆ ที่พบในบริเวณประเทศไทย

การศึกษาเกี่ยวกับเรื่องทวารวดี เริ่มขึ้นเป็นครั้งแรกจากการศึกษาของนักวิชาการชาวต่างประเทศในปี พ.ศ. ๒๔๒๗ เมื่อ แซมมวล บีล (Samuel Beal) ได้ศึกษาและแปลบันทึกการเดินทางของพระภิกษุเฮียนซิง (Hieun Tsing)[๑] หรือรู้จักกันในนามพระถังซำจั๋ง ที่ได้เดินทางจากประเทศจีนเพื่อไปศึกษาพุทธศาสนาที่ประเทศอินเดียในราวปี พ.ศ. ๑๑๗๒ และเดินทางกลับประเทศจีนในราวปี พ.ศ. ๑๑๘๘ หนังสือบันทึกการเดินทางเล่มนี้มีชื่อเป็นภาษาจีนว่า "**ไซฮกกี่**" หรือภาษาจีนกลางว่า "**ซียุกี**" บันทึกดังกล่าวได้แปลเป็นภาษาอังกฤษชื่อว่า Si-yu-ki : Buddhist Records of the Western World[๒] ในบันทึกได้เล่าเรื่องราวต่างๆ ของพระพุทธศาสนา ในอินเดียในสมัยนั้น ได้กล่าวถึงสถานที่ต่างๆ ที่ท่านเดินทางไปพบจนทั่วอินเดียโบราณ และได้กล่าวถึงอาณาจักรหรือประเทศที่อยู่ทางตะวันออกของอินเดีย ซึ่งเป็นข้อมูลที่ได้รับมาอีกทอดหนึ่งว่าไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือถึงชายฝั่งมหาสมุทร ไปถึงอาณาจักร ชื่อชิลิฉาโล (Shi-li-ch'a-lo) ต่อจากนั้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ที่ชายฝั่งมหาสมุทร เราไปถึงประเทศ เกียโมลางเกีย (Kia-mo-lang-kia) ต่อจากนั้นไปทางทิศตะวันออก คือ อาณาจักรโถโลโปติ (To-lo-po-ti) และไกลไปจากนั้นไปทางทิศตะวันออกอีก คือ ประเทศอิชิงนาปูโล (I-ching-na-pou-lo)

---

[๑] พระภิกษุรูปนี้ มีชื่อเรียกต่างๆ กันออกไป เช่น เฮียงจัง หรือ เฮี่ยนจัง หรือ ฮวงเจียงหรือ ยวนฉาง

[๒] ก่อนที่ Samuel Beal จะแปลเอกสารฉบับนี้เป็นภาษาอังกฤษ Stanislas Julien ได้แปลบันทึกฉบับดังกล่าวเป็นภาษาฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. ๒๔๐๑ และให้ชื่อว่า บันทึกเกี่ยวกับประเทศต่าง ๆ ทางตะวันตก (Me'moires sur les contrees occidentales)

รูปวาดพระถังซำจั๋ง

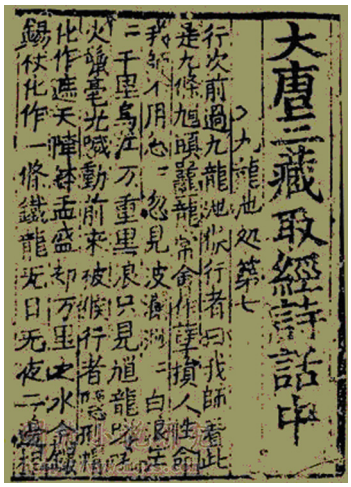

หนังสือบันทึกของพระถังซำจั๋ง

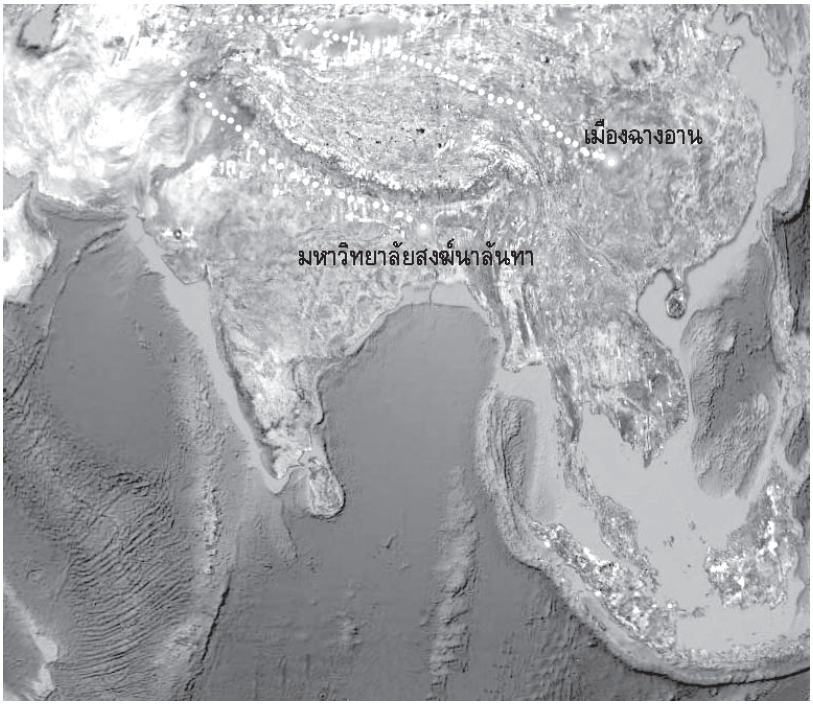

แผนที่การเดินทางจากประเทศจีนสู่อินเดีย ตามเส้นทางของพระถังซำจั๋ง

ประเทศหรืออาณาจักรที่ปรากฏนี้ แซมมวล บีล (Samuel Beal) ผู้แปลได้เสนอความคิดเห็นตามข้อมูลในขณะนั้นว่า **ชิลิฉาโล** คือ อาณาจักรศรีเกษตร (Sri-kshitra) **เกียโมลางเกีย** คือ เมืองพะโคหรือหงสาวดี **อาณาจักรโถโลโปติ** คือ ทวารปติ (Dwarapati) ที่เป็นชื่อเก่าของเมือง Sandowe หรืออาจเป็นชื่อของสยาม ซึ่งชาวพม่าเรียกว่า ทวารวดี ส่วน **ประเทศอิชิงนาปูโล** ตรงกับคำว่า อิศานปุระ (Icanapoura, Isanapura)

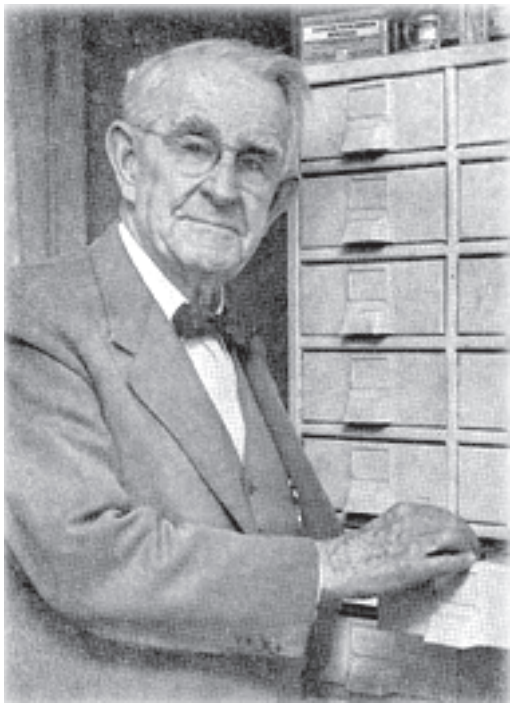

Samuel Beal

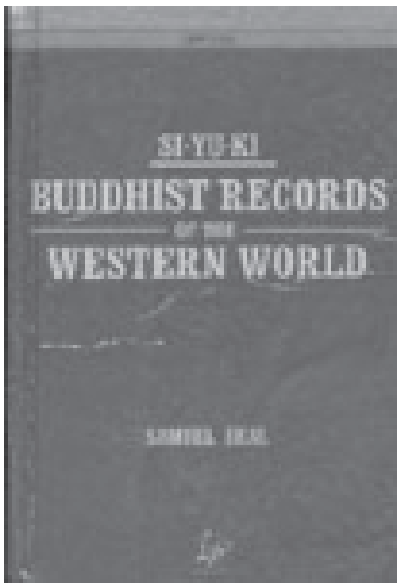

จะเห็นได้ว่า แซมมวล บีล เป็นคนแรกที่ตีความคำว่า โถโลโปติ เป็นชื่ออาณาจักรที่ตรงกับภาษาสันสฤตว่า ทวารวดี เป็นการเปิดประเด็นสำคัญเกี่ยวกับชื่อและที่ตั้งของอาณาจักรทวารวดี ซึ่งส่งผลให้เกิดการศึกษาค้นคว้าเรื่องทวารวดีในเวลาต่อมา

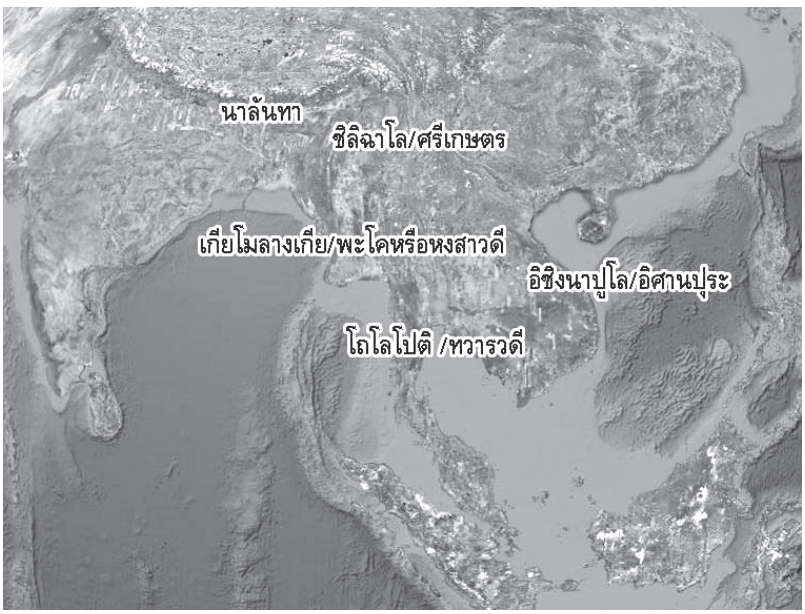

แผนที่แสดงที่ตั้งเมือง อาณาจักรต่าง ๆ ตามข้อสันนิษฐานของ แซมมวล บีล

ปี พ.ศ. ๒๔๓๗ อี.ชาวาลเนส (E.Chavannes) ได้แปลบันทึกการเดินทางของพระภิกษุจีนอีกรูปหนึ่งมีชื่อว่า อี้จิง (I-Tsing) ซึ่งท่านได้เดินทางจากจีนไปประเทศอินเดียทางทะเลในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ โดยออกเดินทางจากเมืองนานจิง มุ่งสู่ทะเลจีนใต้แวะที่เมืองจัมปา เมืองศรีโกคะและเมืองกฉะ ไปถึงอินเดียขึ้นที่เมืองตามรลิปติ ท่านได้เข้าศึกษาพระพุทธศาสนาที่มหาวิทยาลัยนาลันทา เป็นภาษาฝรั่งเศสชื่อว่า Religieux eminents qui allerent chercher la loi dans les pays d'occident แปลเป็นภาษาไทยว่า "*พระภิกษุผู้มีชื่อเสียงเดินทางแสวงหาธรรมในประเทศตะวันตก*" และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๙ เจ.ทากาคุสุ (J.Takakusu) ได้แปลบันทึกเล่มเดียวกันเป็นภาษาอังกฤษ ในชื่อว่า **A record of the Buddhist religion as practised in India and the Malay Archipelago** (A.D. 671-695) by I-Tsing ได้กล่าวถึงส่วนที่เกี่ยวข้องกับทวารวดีว่า "ต่อจากนี้ลงไปทางใต้และใกล้กับชายฝั่งทะเลมีรัฐ ชื่อ Che-li-tch'a-tan-louo ทางตะวันออกเฉียงใต้จากนี้คือ รัฐ Lan-kia-chou ต่อไปทางตะวันออกอีกนั้นคือ ประเทศ Tou-ho-po-ti และทางตะวันออกสุดนั้นคือ ประเทศ Lin-I"

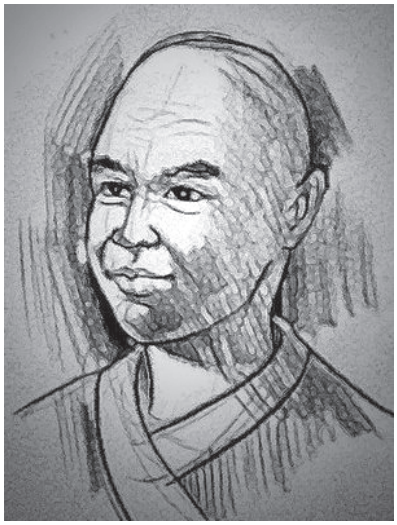

พระภิกษุ อี้จิง

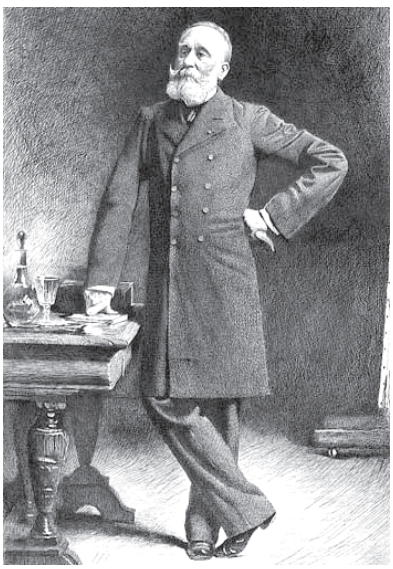

อี. ชาวาลเนส

การตีความชื่อเมืองที่ปรากฏนั้น เจ.ทากาคุสุ (J.Takakusu) ให้ความคิดเห็นว่า **เฉอลิฉาตันลู** (Che-li-tch'a-tan-louo) คือ เมืองศรีเกษตร (เมืองปรอม) ทั้งชาวาลเนสและทากาคุสุ ได้ลงความเห็นว่า **ลังเกียฉู** (Lan-kia-chou) อาจจะเป็นชื่อเดียวกับเมืองเกียโมลางเกีย (Kia-mo-lang-kia) ที่ปรากฏในบันทึกของพระภิกษุเฮียน ชิง ซึ่งก็คือรัฐพะโคหรือรัฐในลุ่มแม่น้ำอิรวดี และ **เมืองลินยิ** (Lin-i) คือ เมืองจามปา (Champa) ส่วนถูโหโปติ (Tou-ho-po-ti) นั้น ชาวาลเนสให้คำอธิบายว่า คือ Dvarapati เป็นชื่อเก่าของเมืองอยุธยา (เมืองหลวงเก่าของสยาม) และทากาคุสุให้คำอธิบายว่าเป็นภาษาสันสฤต Dva (ra) pati ก็คือ อยุธยา

การปรากฏชื่อ ถูโหโปติ ในบันทึกเล่มนี้ ชาวาลเนส ได้สนับสนุนว่าเป็นชื่อภาษาสันสฤตว่า ทวารวดีและตั้งอยู่ที่อยุธยา เช่นเดียวกับที่แซมมวล บีล เคยเสนอว่า โถโลโปติ ตรงกับคำว่า ทวารวดี ในภาษาสันสกฤต ซึ่งผลการศึกษาของชาวาลเนสและทากาคุสุ ได้สนับสนุนเรื่องชื่อและที่ตั้งของอาณาจักรทวารวดีให้เกิดความน่าสนใจมากขึ้นในการศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยเฉพาะในประเทศไทย

การศึกษาอาณาจักรทวารวดีเริ่มได้รับความสนใจจากนักวิชาการมากขึ้น จนในปี พ.ศ. ๒๔๔๗ ปอล เพลล็อต (Paul Pelliot,1904) นักโบราณคดีชาวฝรั่งเศส ผู้บุกเบิกการศึกษาเส้นทางสายไหมและประวัติศาสตร์จีน ได้ศึกษาหนังสือประวัติศาสตร์เก่าสมัยราชวงศ์ถัง (Kieou t'ang chou) และหนังสือประวัติศาสตร์ใหม่สมัยราชวงศ์ถัง (Sin t'ang chou) และนำบางตอนมาเผยแพร่ โดยกล่าวว่า หนังสือประวัติศาสตร์เก่าสมัยราชวงศ์ถังปรากฏชื่อโถโลโปติ (T'o-lo-po-ti) และหนังสือประวัติศาสตร์ใหม่สมัยราชวงศ์ถังปรากฏชื่อ (อาณาจักร) ฉวนโลโปติ (Tchouan-lo-p'o-ti) ซึ่งปอล เพลล็อตแน่ใจว่า

ปอล เพลล็อต

เป็นชื่อภาษาสันสกฤตที่ตรงกับคำว่า ทวารวดี (Dvaravati) ซึ่งตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ขณะเดียวกันก็ได้ศึกษาจารึกภาษามอญโบราณและเขมรโบราณจำนวนหนึ่งที่พบในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย และได้ตั้งข้อสันนิษฐานว่าคนมอญหรือเขมรเป็นชาวพื้นเมืองและเป็นเจ้าของวัฒนธรรมทวารวดี (Paul Pelliot, 1904) ซึ่งแนวความคิดนี้ต่อมาได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างกว้างขวางถึงความเป็นไปได้

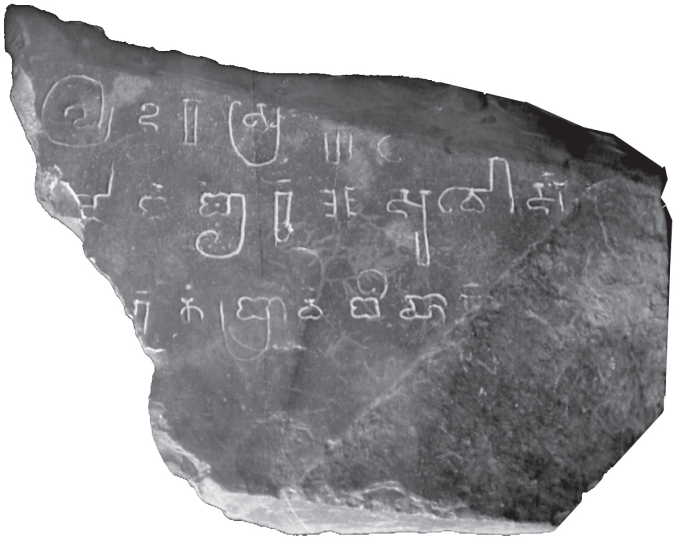

ศิลาจารึกภาษามอญที่วัดโพธิ์ร้าง

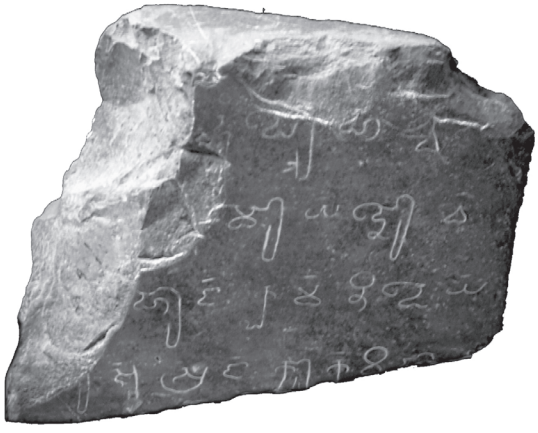

ที่ยืนแถวหน้าสุดในภาพ คือ
นายลูเนต์ เดอ ลาฌ็องกิเย่ร์
คนที่สอง คือนายหลุยส์ ฟิโนต์

ช่วง พ.ศ. ๒๔๐๐-๒๔๕๐ เริ่มมีการศึกษาความรู้เรื่องทวารวดีในมิติที่เกี่ยวกับรัฐหรืออาณาจักรโบราณในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเกิดขึ้นจากหลักฐานภายนอก อันได้แก่บันทึกการเดินทางโบราณและเอกสารประวัติศาสตร์โบราณของจีน ซึ่งปรากฏในชื่อของเมือง To-lo-po-ti, Tou-ho-po-ti, T'o-lo-po-ti, Tchouan-lo-p'o-ti ซึ่งนักวิชาการชาวตะวันตกทั้งหลายลงความเห็นว่าตรงกับภาษาสันสกฤตคำว่า "**ทวารปติ**" หรือ "**ทวารวดี**" และเชื่อว่าเป็นชื่อรัฐแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ต่อมาเมื่อมีการค้นพบโบราณวัตถุ จารึกและโบราณสถานในประเทศไทยมากขึ้นจึงเป็นเหตุผลสนับสนุนข้อสันนิษฐานความน่าจะมีอยู่จริงของอาณาจักรทวารวดี จึงทำให้นักประวัติศาสตร์ นักโบราณคดีและนักประวัติศาสตร์ศิลปะต่างให้ความสนใจเรื่องทวารวดีมากขึ้น

ปี พ.ศ. ๒๔๕๒ นักโบราณคดีชาวฝรั่งเศสชื่อ ลูเน่ต์ เดอ ลาฌ็องกิเย่ร์ (Lunet de Lajonquaire, 1990: 188) เป็นคนแรกที่เดินทางเข้ามาสำรวจอาณาจักรทวารวดีในประเทศไทย ได้กล่าวถึงข้อมูลทางด้านโบราณคดีบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในบทความเรื่อง Domaine archeologique du Siam ในหนังสือเรื่อง Bulletin de la Commmission archeologique de l'indochine ได้พยายามจัดกลุ่มโบราณวัตถุและโบราณสถานที่พบจากเมืองลพบุรี นครปฐม สุพรรณบุรี ปราจีนบุรี และราชบุรี ที่มีลักษณะแปลกไปจากแบบอินเดีย-เขมร (Indo-Cambodgien) ที่พบในเขมรและแบบไทย จึงเรียกงานศิลปกรรมกลุ่มนี้ว่า แบบ (กลุ่ม) ฮินดูแต่ไม่ใช่เขมร (Group-Hindou non Cambodgien)

การศึกษาเรื่องทวารวดี ของนักวิชาการไทย

ปี พ.ศ. ๒๔๖๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (๒๔๖๘: ๑) ทรงนิพนธ์เรื่อง **แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม** ซึ่งได้กล่าวถึงทวารวดี ในประเด็นต่างๆ ว่าเป็นเรื่องของประเทศสยามก่อนที่ชนชาติไทยจะได้ปกครองดินแดนบริเวณนี้ ซึ่งอาณาจักรทวารวดีเป็นที่อยู่ของพวกลาวหรือละว้า เนื่องจากยังปรากฏพวกลาวหรือละว้าอยู่ในหลายมณฑล อาณาจักรทวารวดีมีอาณาเขตบริเวณมณฑลกรุงเทพฯ อยุธยา นครไชยศรี ราชบุรี นครสวรรค์ พิษณุโลก ปราจีนบุรี และอาจรวมถึงจันทบุรี โดยมีเมืองนครปฐมโบราณเป็นราชธานีและสันนิษฐานว่า อาณาจักรทวารวดีที่เมืองนครปฐมโบราณเสื่อมลง เพราะการรุกรานของพระเจ้าอนิรุทธกษัตริย์แห่งพุกาม นอกจากนี้ ทรงใช้เหตุผลเรื่องสร้อยนามของกรุงศรีอยุธยาที่ปรากฏคำว่า ทวารวดี เข้ามาเชื่อมโยงว่า ทวารวดีเป็นอาณาเขตเดิมของกรุงศรีอยุธยา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ในปีเดียวกัน ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ (George Coedes)[๓] ผู้ที่มีบทบาทสำคัญต่อการศึกษาโบราณคดีไทยในยุคเริ่มต้น ได้แต่งหนังสือเรื่อง **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑** เป็นการอธิบายจารึกพร้อมทั้งคำอ่านจารึกสมัยสุโขทัยและจารึกต่างๆ ที่ค้นพบในขณะนั้น หมวดที่ ๑ กล่าวว่าศักราชราว ๑๒๕๐ พบศิลาจารึกของกรุงทวารวดีที่เมืองลพบุรีและเมืองราชบุรีใช้ภาษามคธและภาษามอญ และได้ขยายความเพิ่มเติมว่ากรุงทวารวดีเดิมอยู่ที่ฝั่งอ่าวสยามข้างทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ราชธานีอาจจะอยู่ที่เมืองนครปฐมมีหัวเมืองต่าง ๆ อยู่ในอาณาเขต คือ เมืองลพบุรี เพชรบุรี กาญจนบุรี และราชบุรี พระพุทธรูปและโบราณสถานที่พบในจังหวัดเหล่านี้ โดยมากเป็นฝีมือช่างเก่าที่สุด ลักษณะฝีมือคล้ายของช่างอินเดียครั้งราชวงศ์คุปตะ แต่ที่เรียกชื่อว่าทวารวดีนั้นเป็นเพียงความคาดคะเนเพราะเป็นชื่อเรียกในจดหมายเหตุจีนหาได้ปรากฏในศิลาจารึกไม่ (George Coedes, 2467: คำนำ-๒)

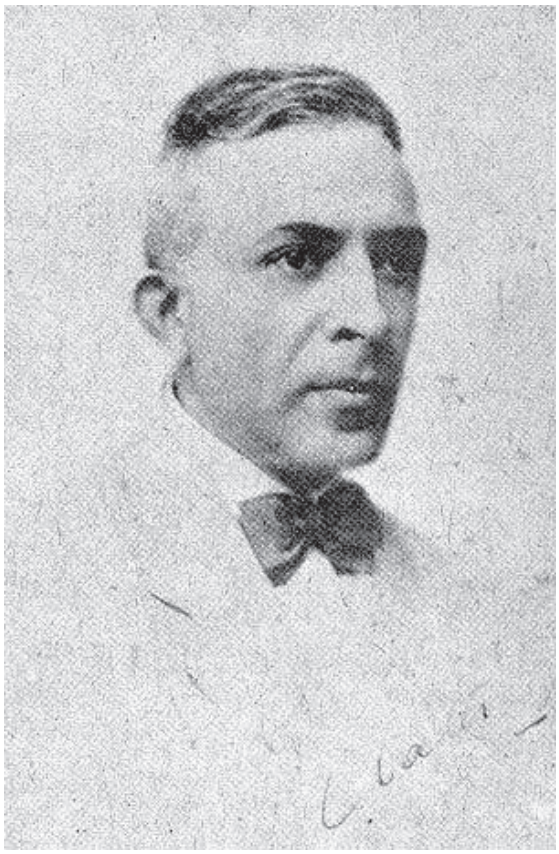

ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์

[๓] ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาโบราณโดยเฉพาะภาษาสันสฤตและภาษาเขมรและเป็นผู้ช่วยคนสำคัญของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชนุภาพ เข้ารับราชการในประเทศไทยตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๖๐-๒๔๗๒ ดำรงตำแหน่งบรรณารักษ์ใหญ่ประจำหอพระสมุดสำหรับพระนคร ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๖๐-๒๔๗๐ และดำรงตำแหน่งเลขานุการราชบัณฑิตยสภาระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๗๐-๒๔๗๒

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๘ ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ เสนอบทความเรื่อง Documents sur l'histoire politique et religieuse du Laos Occidental เป็นการเสนอแนวความคิดเกี่ยวกับอาณาจักรทวารวดีว่า มีเมืองลพบุรีเป็นศูนย์กลางของอารยธรรมมอญ ในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ซึ่งอารยธรรมมอญเหล่านี้ได้ส่งอิทธิพลให้แก่มอญที่หริภุญไชย (George Coedes, 1929)

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๙ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (๒๕๑๔) ทรงนิพนธ์หนังสือเรื่อง **ตำนานพุทธเจดีย์สยาม** เป็นหนังสือเล่มแรกที่อธิบายถึงประวัติความเป็นมา คติความเชื่อและความหมายของโบราณวัตถุ โบราณสถานที่สร้างขึ้นเนื่องในพุทธศาสนาในประเทศต่าง ๆ (หลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงเสด็จดับขันธ์ปรินิพพาน) รวมไปถึงการแบ่งยุคสมัยของพระพุทธเจดีย์แบบต่าง ๆ ที่มีในประเทศไทยด้วย ทรงมีแนวคิดว่า ราชธานีของชนชาติลาวหรือละว้าตั้งอยู่ที่เมืองนครปฐมในปัจจุบัน ซึ่งในสมัยนั้นเรียกว่า "**เมืองทวารวดี**" เป็นเมืองที่พระเจ้าอโศกมหาราช ส่งพระพุทธศาสนา นิกายเถรวาทมาประดิษฐานเป็นครั้งแรกก่อนปี พ.ศ. ๕๐๐ โดยอ้างอิงหลักฐานจากจดหมายเหตุจีนที่มีการระบุชื่อทวารวดีและโบราณวัตถุโบราณสถานเจดีย์ต่าง ๆ บริเวณเมืองนครปฐมโดยเฉพาะองค์พระปฐมเจดีย์ จารึกพระธรรมภาษาบาลี ธรรมจักร พระแท่นพุทธอาสน์ และรอยพระพุทธบาท ต่อมาเมื่อเกิดคติการสร้างพระพุทธรูปในกรุงทวารวดี สันนิษฐานว่า ชาวอินเดียจากเมืองมคธราฐ สมัยราชวงศ์คุปตะ (ราว พ.ศ. ๙๐๐) เป็นผู้เผยแพร่ เนื่องจากเป็นพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทเหมือนกัน

นอกจากนี้ยังทรงกำหนดว่า "ทวารวดี" มีความหมายรวมถึงสมัยของพุทธเจดีย์ที่เก่าแก่ที่สุดที่มีในประเทศไทย อายุอยู่ในราวปี พ.ศ. ๕๐๐ โดยทรงอธิบายว่า พุทธเจดีย์สมัยทวารวดีพบมากที่เมืองนครปฐมและได้แบบอย่างมาจากเมืองมคธราฐประกอบด้วย **ธาตุเจดีย์** คือ พระสถูปขนาดใหญ่ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ดังเช่น องค์พระปฐมเจดีย์ **บริโภคเจดีย์** คือ ต้นพระศรีมหาโพธิ์จากพุทธคยาซึ่งสูญหายไปแล้ว **ธรรมเจดีย์** คือ จารึกคาถาเย ธมฺมา และ**อุเทสิกเจดีย์** คือโบราณวัตถุที่สร้างด้วยศิลาก่อนที่จะมีคติการสร้างพระพุทธรูป อันได้แก่ ธรรมจักร กวางหมอบ สถูปและพุทธอาสน์เป็นต้น (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๑๔)

ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ (George Coedes, 2497: 7) แต่งหนังสือภาษาไทย **เรื่องตำนานพระพิมพ์**[๔] แบ่งพระพิมพ์ออกเป็น ๖ หมวดคือ หมวดที่ ๑

[๔] สำหรับฉบับภาษาฝรั่งเศส ซึ่งพิมพ์ในปีเดียวกัน W.A. Graham ได้แปลเป็นภาษาอังกฤษ ตีพิมพ์ในวารสารสยามสมาคม ฉบับที่ ๒๐ พ.ศ. ๒๔๖๙-๒๔๗๐ มีข้อความบางตอนต่างกันเล็กน้อยอย่างมีนัยะทางประวัติศาสตร์

แบบพระปฐม หมวดที่ ๒ แบบแหลมมลายู หมวดที่ ๓ แบบขอม หมวดที่ ๔ แบบสุโขทัย หมวดที่ ๕ แบบอยุธยา และหมวดที่ ๖ เป็นพระเครื่องต่างๆ สำหรับหมวดที่ ๑ แบบพระปฐม เป็นพระพิมพ์ที่พบบริเวณพระปฐมเจดีย์และมีรูปแบบคล้ายพระพุทธรูปที่พบที่เมืองนครปฐม พระพิมพ์แบบที่เก่าแก่และเป็นรูปที่นิยมทำกันมากที่สุด คือ พระพิมพ์รูปมหาปาฏิหาริย์เมืองสาวัตถี สันนิษฐานว่า ขอมอาจทำขึ้นหรือได้รับอิทธิพลศิลปะขอม เพราะเป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในปราสาทที่มีรูปแบบคล้ายปราสาทขอม กำหนดอายุในราว พ.ศ. ๙๕๐-๑๒๕๐ และมีคาถา เย ธมฺมา เป็นภาษาบาลีเขียนด้วยอักษรคฤนถ์หรืออักษรขอมโบราณ

สำหรับพระพิมพ์ในหมวดที่ ๑ แบบพระปฐมนั้นสามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ กลุ่มย่อยคือ กลุ่มที่ ๑ เป็นฝีมือช่างชาวอินเดียในสมัยคุปตะราวปี พ.ศ. ๙๐๐-๑๒๐๐ พบตามถ้ำของวัดทางพระพุทธศาสนา และกลุ่มที่ ๒ พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทคล้ายกับพระประธานในพระอุโบสถวัดพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐมและภาพสลักถ้ำฤษีเขางู จังหวัดราชบุรี กำหนดอายุพระพิมพ์แบบนี้มีอายุราวปี พ.ศ. ๙๕๐-๑๑๕๐ โดยอ้างอิงกับคาถา เย ธมฺมา ที่ด้านหลังของพระพิมพ์มีลักษณะเดียวกันกับจารึกที่ถ้ำฤษีเขางู จังหวัดราชบุรี (George Coedes, 2469: 7)

ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ (George Coedes, 2471: 30-31) ได้จัดพิมพ์**หนังสือเรื่องโบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร**[๕] กล่าวถึง การจัดกลุ่มและกำหนดอายุโบราณวัตถุตามที่จัดแสดง แบ่งออกเป็น ๖ สมัย คือ สมัยทวารวดี สมัยศรีวิชัย สมัยลพบุรี สมัยเชียงแสน สมัยสุโขทัย และสมัยอู่ทอง ที่สำคัญได้จัดกลุ่มโบราณวัตถุสมัยทวารวดีที่เก่าที่สุดโดยแบ่งออกเป็น กลุ่มโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นตามคติความเชื่อก่อนสร้างพระพุทธรูป คือ รูปศิลาธรรมจักรและกวางหมอบและกลุ่มพระพุทธรูปที่มีลักษณะรูปแบบคล้ายของอินเดีย สมัยคุปตะ (ราว พ.ศ. ๘๖๐-๑๑๕๐) อันได้แก่ พระพุทธรูปพระยากงและพระยาพานพบที่เมืองนครปฐม พระพุทธรูปที่พบจากเมืองปราจีนบุรี ลพบุรี นครปฐม ราชบุรีและไชยา กำหนดอายุอยู่ในราวปี พ.ศ. ๑๐๐๐-๑๒๐๐ โดยเปรียบเทียบกับรูปแบบตัวอักษรจารึกคาถา เย ธมฺมา ในจารึกที่พบในถ้ำฤาษีเขางู จังหวัดราชบุรี

นับเป็นครั้งแรกในการอธิบายรูปแบบและลักษณะภายนอกของพระพุทธรูปสมัยทวารวดีอย่างชัดเจนพร้อมทั้งการกำหนดอายุของพระพุทธรูปแบบคุปตะในประเทศไทยว่าอาจจะเกิดขึ้นก่อนหรือหลังสมัยคุปตะของศิลปะอินเดียไม่นาน และ

---

[๕] เรียบเรียงใหม่จากหนังสือตำนานพระพิมพ์

อ้างอิงหลักฐานจากจดหมายเหตุจีนในการกำหนดขอบเขตของอาณาจักรทวารวดี นอกจากนี้ ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ สันนิษฐานว่า คนในเมืองทวารวดีอาจจะเป็นคนมอญหรือรามัญ เนื่องจากพบจารึกภาษามอญที่ฐานพระพุทธรูป เสาแปดเหลี่ยม พระพิมพ์และจารึกที่ถ้ำฤๅษีเขางู ด้วยการตีความเชื่อมโยง อ้างอิงกับหลักฐานหนังสือชินกาลมาลินีและจามเทวีวงศ์ (๒๔๗๑ : ๓๐-๓๑)

ต่อมาศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ (George Coedes,2472) ได้ชำระและแปลจารึกจากหลักฐานต่าง ๆ ที่ค้นพบใหม่ ในหนังสือ **ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๒ จารึกทวารวดี** ซึ่งได้ชำระแก้ไขต้นฉบับและเพิ่มเติมจากเล่มเดิมที่แปลไว้ และหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปลเป็นภาษาไทย แล้วอัญเชิญพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งจารึกไว้บนแผ่นศิลาที่พระปฐมเจดีย์กับเรื่องราวที่เกี่ยวโยงกัน ซึ่ง ยอร์ช เซเดส์ เรียบเรียงและพิมพ์ไว้ในที่อื่นมาแปลแล้วตีพิมพ์รวมไว้เป็นภาคผนวกในเล่มนี้ด้วย เนื้อหาในหนังสือกล่าวถึง ข้อความจากจารึก ซึ่งค้นพบทางตอนใต้ของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและทางตอนเหนือของแหลมมลายู รวมถึงจารึกใหม่ ๆ ที่พบในบริเวณพระปฐมเจดีย์ ประกอบด้วยคำอ่านและคำแปลจากจารึกหลักที่ ๑๖–๒๙ ส่วนในภาคผนวกประกอบด้วยจารึกบนแผ่นศิลาที่ศาลาในบริเวณพระปฐมเจดีย์ จารึกภาษาบาลีบนธรรมจักรศิลาที่มาจากจังหวัดนครปฐม

ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ ได้พยายามประมวลเรื่องราวของอาณาจักรทวารวดีจากจารึกในสมัยทวารวดีที่พบ คือ จารึกที่วัดโพธิ์ (ร้าง) จังหวัดนครปฐมและจารึกจากจังหวัดนครศรีธรรมราช ประเด็นสำคัญที่ได้จากการประมวลเรื่องราวในจารึก คือ **"ทวารวดี"** คงจะตรงกับคำว่า โถโลโปติ ซึ่งพระภิกษุจีนเฮียนซิน (Hieun Tsing) และอี้จิง (I-Tsing) ได้กล่าวไว้ในจดหมายเหตุการเดินทางของท่านทั้งสองในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ และยังปรากฏอยู่เป็นสร้อยของนามพระนครศรีอยุธยาและกรุงเทพมหานครด้วย และตั้งข้อสันนิษฐานว่า เมืองหลวงของอาณาจักรทวารวดีอาจจะอยู่ในเขตอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี นอกจากนี้ยังได้ลงความเห็นว่า ในสมัยทวารวดี พวกมอญได้เข้ามาอาศัยอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาแล้ว มีหลักฐานเป็นจารึกภาษามอญที่พบจากเมืองนครปฐมและลพบุรีและน่าจะมีความเจริญรุ่งเรืองอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๒ ได้รับอิทธิพลทางศิลปะจากอินเดียสมัยราชวงศ์คุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑) (George Coedes, 2472)

ปิแอร์ ดูปองต์ และคณะเจ้าหน้าที่กรมศิลปากร ก่อนทำการขุดค้นเจดีย์จุลประโทณ

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๘๒-๒๔๘๔ เริ่มการขุดค้นโบราณสถานเจดีย์จุลประโทณ ซึ่งอยู่กลางเมืองโบราณนครชัยศรีและการขุดค้นขุดแต่งโบราณสถานวัดพระเมรุ ซึ่งอยู่นอกเมืองโบราณนครชัยศรี ผลจากการศึกษา ปิแอร์ ดูปองต์ (Pierre Dupont) ผู้ทำการศึกษาได้สรุปว่าเมืองโบราณนครชัยศรีเคยเป็นศูนย์กลางทางศาสนาและการเมืองของชนชาวมอญในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา พร้อมทั้งได้ตั้งข้อสังเกตว่าแผนผังโบราณสถานวัดพระเมรุคล้ายกับพุทธสถานปหรรปุระ เมืองไมนามตี แคว้นเบงกอล ประเทศอินเดีย (ปัจจุบันอยู่ในประเทศบังคลาเทศ) และวิหารอนันทเจดีย์ เมืองพุกาม ประเทศพม่า ส่วนโบราณสถานเจดีย์จุลประโทณมีรูปแบบเหมือนกับเจดีย์กู่กุด วัดจามเทวี จังหวัดลำพูน และสัตตมหาปราสาท ประเทศลังกา (Pierre Dupont, 2492)

โบราณสถานวัดพระเมรุ

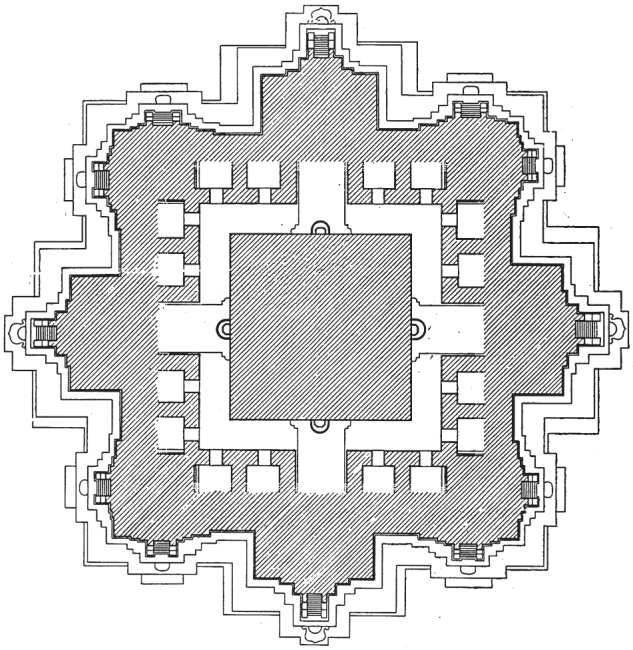

แผนผังโบราณสถานวัดพระเมรุ

พุทธสถานปหรรปุระ

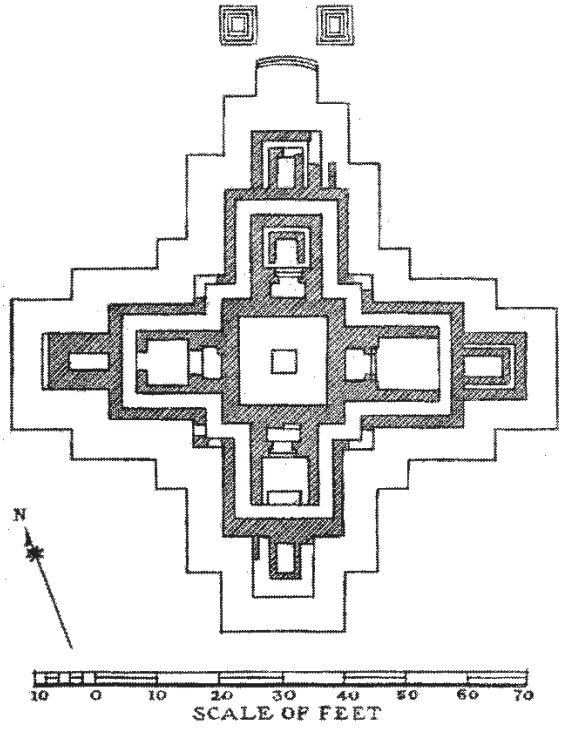

แผนผังพุทธสถานปหรรปุระ

นักวิชาการมีความต้องการทราบเรื่องสุวรรณภูมิและทวารวดีอยู่ที่ไหน จึงทำการสืบค้นโดยใช้หลักฐานจากบทความเรื่อง Countries neibouring Burma ของศาสตราจารย์ จี.เอช. ลุซ (G.H. Luce,1929 อ้างถึงใน ขจร สุขพานิช, ๒๕๐๐) ซึ่งได้นำจดหมายเหตุราชวงศ์จีนสมัยฮั่น เหลียง ซุย และถัง มาพิจารณาเทียบเคียงกับภูมิศาสตร์ ขจร สุขพานิช ได้ข้อสรุปว่า เมืองอู่ทองเป็นราชธานีของอาณาจักรทวารวดีในช่วง พ.ศ. ๑๒๐๐ และเมืองนครปฐมเป็นราชธานีของอาณาจักรพันพันประมาณ พ.ศ. ๖๐๐-๑๒๐๐ โดยเมืองนครปฐมตั้งอยู่บริเวณดินแดนฝั่งตะวันออกของอ่าวสยามที่เรียกว่าสุวรรณภูมิหรือจินหลินในเอกสารจีน (ขจร สุขพานิช, ๒๕๐๐)

อาจารย์ขจร สุขพานิช

การศึกษาวิจัยอาณาจักรทวารวดีของนักวิชาการยังคงดำเนินการมาอย่างต่อเนื่อง ปิแอร์ ดูปองต์ (Pierre Dupont,1959) ได้ศึกษาเรื่อง L'Archeologie Mone de Dvaravati เป็นการจำแนกพระพุทธรูปสมัยทวารวดีเท่าที่มีหลักฐานอยู่ขณะนั้นออกเป็นหมวดหมู่ โดยอาศัยการเปรียบเทียบรูปแบบของพระวรกายและการครองจีวร กับพระพุทธรูปอินเดีย ลังกาและเขมร ผลจากการศึกษาครั้งนี้ทำให้อาณาจักรทวารวดีเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลาย ในฐานะเป็นอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ของชนชาติมอญและมีอิทธิพลทางด้านศิลปกรรมแพร่ไปในภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย

หลักฐานชิ้นสำคัญที่สนับสนุนว่ามีอาณาจักรทวารวดีจริง ปรากฏขึ้นในปี พ.ศ. ๒๕๐๔ เมื่อ เฉลิม ยงบุญเกิด ได้พบเหรียญเงิน ๒ เหรียญที่บ้านเนินหิน ตำบลพระประโทน จังหวัดนครปฐมซึ่งอยู่ภายในเมืองโบราณนครไชยศรี เหรียญหนึ่งปรากฏรูปกามเธนุ ส่วนอีกเหรียญหนึ่งปรากฏรูปหม้อปูรณะฆฏะ ส่วนอีกด้านหนึ่งของทั้งสองเหรียญปรากฏจารึกภาษาสันสกฤต ซึ่ง ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ ได้อ่านว่า *"ศรีทวารวดีศวรปุณยะ"* แปลว่า *"แด่บุญของพระราชาแห่งศรีทวารวดี"* รวมทั้งตีความว่าเหรียญนี้สร้างขึ้นเป็นที่ระลึกในพิธีสมโภชการก่อสร้างที่สำคัญ การค้นพบเหรียญเงินทั้งสองดังกล่าว เป็นการยืนยันว่า เมืองทวารวดีที่ แซมมวล บีล (Samuel Beal) ได้ถอดความจากจดหมายเหตุจีนนั้นมีอยู่จริง (George Coedes, 2502)

เหรียญเงินทวารวดีปรากฏรูปหม้อปูรณะฆฏะ

การศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย เริ่มมีความตื่นตัวมากขึ้น มหาวิทยาลัยที่มีชื่อเสียงในประเทศไทย เช่น มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ได้เปิดสอนคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร เปิดสอนคณะโบราณคดี หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงนิพนธ์หนังสือเรื่อง **ศิลปะในประเทศไทย** เพื่อเป็นตำราสำหรับนักศึกษา โดยทรงเรียบเรียงจากผลงานของนักวิชาการ ได้แก่ สมเด็จพระเจ้า-บรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ และนักวิชาการชาวต่างประเทศ ได้แก่ ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ และปิแอร์ ดูปองต์ รวมทั้งบางส่วนที่หม่อมเจ้าสุภัทรดิศทรงนิพนธ์ขึ้นเอง เนื้อหาของหนังสือเล่มนี้เป็นแกนหลักในการเรียนการสอนของวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะจนกระทั่งปัจจุบัน หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ทรงแบ่งศิลปะในประเทศไทยออกเป็น ๒ สมัยใหญ่ คือ สมัยก่อนที่ชนชาติไทยเข้าปกครองประเทศและสมัยที่ชนชาติไทยเข้าปกครองประเทศแล้ว หนังสือเล่มนี้มีการปรับปรุงเนื้อหาเพิ่มขึ้นอีกหลายครั้ง เนื่องจากมีการขุดค้นขุดแต่งโบราณสถานแห่งใหม่อย่างต่อเนื่อง (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ๒๕๐๖)

การศึกษาเมืองทวารวดียังคงดำเนินการมาอย่างต่อเนื่องจากหลักฐานที่ค้นพบ เจ.เจ.โบเลซ์ [๖] (J.J. Boeles,1964-1963) เสนอบทความเกี่ยวกับจารึกในเหรียญเงิน ๒ เหรียญที่พบในเมืองนครปฐม ในหัวข้อเรื่อง The King of Sri Dvaravati and his regalia ในวารสารสยามสมาคมและต่อมาก็ได้เขียนบทความเรื่อง จารึกที่ปรากฏบนเหรียญเงินเป็นภาษาสันสกฤตคำว่า “ลวปุระ” ซึ่งค้นพบที่เมืองโบราณอู่ทอง ในเรื่อง A Not on the ancient city called Lavapura เจ.เจ.โบเลซ์ สันนิษฐานว่า ลวปุระ คือ ละโว้ (ลพบุรี) เพราะคำนี้ปรากฏในจารึกภาษาเขมร

ศาสตราจารย์ฌ็อง บัวส์เซอลิเยร์ (Jean Boisselier, 2511: 35-64) ได้ศึกษาถึงศิลปะทวารวดีได้อย่างชัดเจนในสมัยนั้นจึงเสนอบทความเรื่อง L’Art de Dvaravat i ซึ่งหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปลบทความเป็นภาษาไทย บทความกล่าวถึง ประวัติความเป็นมาของคำว่า “ทวารวดี” และศิลปะแบบทวารวดี ในด้านประวัติศาสตร์อ้างอิงหลักฐานจากจดหมายเหตุประวัติศาสตร์จีนและจารึกบนเหรียญเงินที่พบที่นครปฐมและอู่ทอง ซึ่งจากหลักฐานสันนิษฐานว่าอาณาจักรทวารวดีเกิดขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ สืบเนื่องมาจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ นับเป็นกลุ่มวัฒนธรรมแบบหนึ่งที่แพร่หลายด้วยการเผยแพร่ศาสนาพุทธของพระภิกษุสงฆ์ไปตามเมืองลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่ราชบุรีไปจนถึงนครสวรรค์ และหนาแน่นทางด้าน

---

[๖] ขณะนั้นดำรงตำแหน่งเลขานุการของสยามสมาคม

ทิศตะวันตกของแม่น้ำนครชัยศรีและตามเมืองต่าง ๆ เช่น เมืองโบราณศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ เมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ เมืองโบราณดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี เมืองโบราณไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นต้น

ด้านรูปแบบศิลปะทวารวดีนั้นแบ่งออกเป็น ๒ สมัยใหญ่ ๆ คือ สมัยก่อนทวารวดี มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ ๘–๑๑ เป็นรูปแบบกลุ่มศิลปวัตถุพื้นเมืองรุ่นแรกที่เลียนแบบหรือได้รับแรงบันดาลใจมาจากศิลปวัตถุอินเดีย แสดงถึงการวางรากฐานแห่งอารยธรรมอินเดียโดยเฉพาะพุทธศาสนา หลักฐานทางโบราณคดีในสมัยก่อนทวารวดี แบ่งออกเป็น วัตถุที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ เช่น พลอยหัวแหวนตราประทับ เครื่องประดับทองคำ ลูกปัดต่างๆ และประติมากรรมสำริดแบบศิลปะอมราวดี เป็นต้น ส่วนวัสดุพื้นเมืองนั้นพบได้มากกว่าวัสดุที่นำเข้ามาจากภายนอก แบ่งออกเป็น ๒ จำพวก คือ พวกที่แสดงถึงอิทธิพลศิลปะต่างประเทศชาติตะวันตก เช่น พลอยหัวแหวนและตราประทับ ลูกปัดต่างๆ พระพุทธรูปสำริดขนาดเล็กและพวกที่แสดงถึงศิลปะแบบพื้นเมือง เช่น ภาชนะดินเผา ลูกปัดดินเผา เครื่องประดับที่ทำด้วยดีบุก สำริด เป็นต้น นอกจากนั้นแล้วยังมีกลุ่มที่ได้รับอิทธิพลจากจีนบ้างเล็กน้อย

สมัยทวารวดีอย่างแท้จริง อายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒–๑๗ ปรากฏหลักฐานร่วมกันมากมาย สมัยนี้แบ่งย่อยออกเป็น ๔ สมัย คือ **สมัยก่อนตั้งศิลปะ** ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นสมัยที่รับเอารูปแบบศิลปะอินเดียแบบหลังคุปตะมาเป็นของตน **สมัยเริ่มก่อตั้งศิลปะ** ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒–๑๓ อิทธิพลศิลปะหลังคุปตะเข้ามาผสมกลมกลืนกับวัฒนธรรมพื้นถิ่นได้เป็นอย่างดี เป็นลักษณะของศิลปะทวารวดีที่มีเอกลักษณ์และเทคนิคของตนเอง **สมัยฟื้นฟูใหม่** ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔–๑๕ อิทธิพลของภายนอกเข้ามาปะปน โดยเฉพาะอย่างยิ่งศิลปะศรีวิชัย **และยุคเสื่อม** ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖–๑๗ ปรากฏอิทธิพลของศิลปะขอม เนื่องจากขอมได้แพร่ขยายเข้ามาในลุ่มน้ำเจ้าพระยา

ส่วนเมืองโบราณต่างๆ ที่พบเป็นลักษณะของเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ มีการแสดงแผนผังประกอบลักษณะสถาปัตยกรรมโบราณสถานบางแห่ง ตลอดจนถึงวิธีการก่อสร้าง เครื่องเชื่อมและแบบต่างๆ ของศาสนสถานอย่างคร่าวๆ โดยศึกษาจากแผนผังรูปแบบฐานโบราณสถานและลวดลายเครื่องประดับของสถาปัตยกรรมอย่างคร่าวๆ (Jean Boisselier, 2511, 35-64)

ศาสตราจารย์ฌ็อง บัวส์เซอริเยร์ และนักโบราณคดีชาวไทยขณะทำการขุดค้นเมืองโบราณอู่ทอง

เอช.จี.ควอริช เวลส์ (H.G.Quaritch Wales,1969) ได้เสนองานเรื่อง Dvaravati the Early Kingdom of Siam โดยเสนอว่า อารยธรรมอินเดียได้เข้ามาในทวารวดี ๓ ครั้ง ใหญ่เปรียบเสมือนคลื่นสามลูก สมัยอมราวดีเป็นคลื่นลูกที่หนึ่ง สมัยปาละเป็นคลื่นลูกที่สามและคลื่นลูกที่สองเป็นศิลปะแบบคุปตะของอินเดีย ข้อเสนอนี้ขัดแย้งงานของปิแอร์ ดูปองต์ ที่เสนอว่าพระพุทธรูปสมัยทวารวดีได้รับอิทธิพลจากงานศิลปะสมัยอมราวดีและสมัยปาละ เวลส์ ยังได้ยกเลิกข้อสันนิษฐานว่าโครงกระดูกที่ขุดพบที่พงตึกเป็นคนไทย โดยให้เหตุผลว่า เป็นความเข้าใจผิดของผู้ตรวจสอบโครงกระดูกทางด้านประวัติศาสตร์และได้เสนอ แนวความคิดว่า บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง มีอาณาจักรฟูนันและอาณาจักรจินหลิน ซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของอาณาจักรฟูนัน เมื่ออาณาจักรฟูนันเสื่อมอำนาจลง จึงเกิดอาณาจักรทวารวดีขึ้นโดยได้รับอิทธิพลต่อจากอาณาจักรฟูนันและอาณาจักรจินหลิน

หลวงวิจิตรวาทการ

นอกจากนี้ เอช.จี.ควอริช เวลส์ (H.G. Quaritch Wales, 1969) ยังได้ศึกษารูปแบบของธรรมจักรได้แบ่งธรรมจักรออกเป็น ๔ แบบ คือ **แบบที่ ๑** ธรรมจักรแบบโปร่ง มีลวดลายดอกกลมสลับสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนที่กงล้อ ซึ่งพบที่เมืองโบราณนครไชยศรีและอู่ทอง เปรียบได้กับลวดลายของศิลปะสมัยคุปตะของอินเดีย **แบบที่ ๒** ธรรมจักรแบบตัน มีลวดลายดอกกลมสลับสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนในกรอบลายลูกประคำที่กงล้อ เป็นลายที่วิวัฒนาการมาจากลวดลายของศิลปะสมัยคุปตะของอินเดีย **แบบที่ ๓** ธรรมจักรตัน มีลวดลายก้านขดเข้ามาแทนที่ลวดลายดอกกลมสลับสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนที่กงล้อและมีรูปเทพพระอาทิตย์หรือนางคชลักษมี และ**แบบที่ ๔** เป็นธรรมจักรแบบเรียบ ๆ ลวดลายต่าง ๆ หายไปเหลือแต่เพียงลายลูกประคำเพียงอย่างเดียว

สำหรับนักวิชาการไทยได้มีการศึกษาค้นคว้าในระยะแรกเริ่มต้นจากการศึกษาเอกสารภายนอกประเทศไทย ที่กล่าวอ้างถึงอาณาจักรทวารวดี มานิต วัลลิโภดม (๒๕๑๕ : ๕๐-๗๐) ได้เสนอบทความเรื่อง ทวารวดีอยู่ที่ไหน จากการสืบค้นจากเอกสารจดหมายเหตุจีนราชวงศ์ถังของพระภิกษุเฮียนชิงและพระภิกษุอี้จิง กับตำนานต่าง ๆ เพื่อพยายามค้นหาอาณาจักรทวารวดีและเมืองศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดี และเสนอว่าทวารวดีเป็นแคว้นในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เมืองละโว้เป็นเมืองหลวงทางดินแดนฝั่งตะวันออกของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และเมืองนครไชยศรีหรือเมืองนครปฐมโบราณเป็นราชธานีฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแหล่งกำเนิดของศิลปะทวารวดี

หลวงวิจิตรวาทการ ได้เขียนหนังสือเรื่อง **สยามกับสุวรรณภูมิ ภาค ๑ อดีต** ในลักษณะการรวบรวมและเรียบเรียงจากแนวความคิดของนักวิชาการที่เขียนไว้ก่อนแล้ว และเพิ่มเติมความคิดเห็นส่วนตัวลงไป เนื้อหาในส่วนของทวารวดีเป็นอาณาจักร ๑ ใน ๓ อาณาจักรที่ปกครองภาคกลางของประเทศไทย นอกเหนือไปจากอาณาจักรยางหรือโยนกและอาณาจักรโคตรบูรหรือพนม ซึ่งอาณาจักรทวารวดีถูกปกครองด้วยชนชาติละว้า มีอาณาเขตตั้งแต่มณฑลราชบุรีถึงมณฑลพิษณุโลก รวมไปถึงมณฑลปราจีนบุรี มีเมืองที่สำคัญ คือ เมืองนครปฐมโบราณ เมืองละโว้ และเมืองสุโขทัย

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์แต่งหนังสือเรื่อง **โบราณวัตถุสถานในสยาม ภาค ๑**[๗] ซึ่งมีเนื้อหาและแนวความคิดคล้ายกับเรื่อง **ตำนานพุทธเจดีย์สยาม** ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ค่อนข้างมาก แต่ก็มีประเด็นที่มีความแตกต่าง ๒ ประการ คือ มีคำอธิบายถึงที่มาของเมืองสุวรรณภูมิว่าน่าจะเป็นชื่อเมืองหลวงที่นครปฐม ต่อมาได้ย้ายไปตั้งราชธานีใหม่ที่เมืองอู่ทองและยังคงตั้งชื่อเมืองว่าสุวรรณภูมิเช่นเดิม โดยเชื่อว่าสุวรรณภูมิเป็นชื่อเมืองที่คนอินเดีย ซึ่งอพยพเข้ามาอยู่อาศัยในบริเวณนี้ตั้งขึ้นตามชื่อเมืองในประเทศอินเดียที่ตนจากมา และมีการอธิบายถึงความแตกต่างของพระพักตร์พระพุทธรูป พร้อมทั้งแบ่งออก ๒ แบบคือ แบบแรกมีลักษณะรูปแบบคล้ายกับของยุคคุปตะที่พบในประเทศอินเดียมาก เชื่อว่าชาวอินเดียที่อพยพเข้ามาได้ทำขึ้น แบบที่ ๒ มีลักษณะรูปแบบพระพักตร์ที่มีส่วนกว้างมากและพระโอษฐ์แบะ เข้าใจว่าเป็นฝีมือของชาวละว้าที่เป็นผู้นำของคนพื้นเมือง นอกจากนี้ยังได้กล่าวว่า พระพุทธรูปมีทั้งหมด ๘ ปางและพระพิมพ์มีทั้งหมด ๗ ปาง (หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, ๒๔๗๖, ๓๗-๓๘)

ต่อมาหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ได้เขียนบทความเรื่อง **ลักษณะพระพุทธรูปสมัยต่าง ๆ ในประเทศสยาม** โดยมีเนื้อหาคล้ายกับเรื่องโบราณวัตถุสถานในสยาม ภาค ๑ แต่ได้เพิ่มเติมเรื่องคำอธิบายเกี่ยวกับลักษณะรูปแบบพระพุทธรูปที่ได้นำโบราณวัตถุบางส่วนมาจากพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร (หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, ๒๔๘๐: ๕๘) ซึ่งต่อมาบทความดังกล่าวได้รับการตีพิมพ์เป็นหนังสือ และได้เขียนคำอธิบายไว้ในคำนำในประเด็นที่มีการปรับเปลี่ยนไปจากเดิม เรื่องการกำหนดอายุเวลาสมัยทวารวดีจากช่วง พ.ศ. ๑๐๐๐-๑๒๐๐ เป็นช่วง พ.ศ. ๓๐๕-๑๒๐๐ โดยอธิบายเหตุผลว่า พบโบราณวัตถุในอาณาจักรทวารวดีที่สร้างขึ้นก่อนสมัยศิลปะแบบคุปตะของอินเดีย ได้แก่ ธรรมจักร กวางหมอบ รอยพระบาท และสถูป รวมไปถึงภาพเล่าเรื่องปฐมเทศนาและพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทปางปฐมเทศนาที่พบที่เมืองนครปฐมโบราณ พระพุทธรูปปางโปรดสัตว์ที่พบที่พงตึก พระพุทธรูปปางเสด็จจากดาวดึงส์ที่พบที่นครราชสีมา และพระพิมพ์ต่างๆ ซึ่งมีรูปแบบเทียบได้กับศิลปะแบบอมราวดีของอินเดีย กำหนดอายุอยู่ในช่วง พ.ศ. ๖๖๓-๗๒๕ การกำหนดช่วงอายุศิลปะทวารวดีใหม่ของหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์นี้สอดคล้องกับข้อสันนิษฐานของฟิลิปป์ สเทิร์น (Philippe Stern)[๘] และของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ใน ตำนานพุทธเจดีย์สยาม (หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, ๒๔๘๖, ๑๕-๑๖)

---

[๗] สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอ่านและช่วยตรวจสอบแก้ไขต้นฉบับ

[๘] ผู้ช่วยภัณฑารักษ์ใหญ่แห่งพิพิธภัณฑ์กีเมต์ ประเทศฝรั่งเศส ซึ่งได้เข้ามาเจรจาแลกเปลี่ยนสิ่งของกับกรมศิลปากรเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๙ และหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ได้พาไปชมพิพิธภัณฑ์นครปฐมจึงพบโบราณวัตถุต่างๆ ซึ่งเป็นที่มาของข้อสันนิษฐานดังกล่าว

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (ป่วง อินทุวงศ์)

ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๘๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์หนังสือเรื่อง **นิทานโบราณคดี** เมื่อครั้งทรงเสด็จไปประทับอยู่ที่เกาะปีนัง (พ.ศ. ๒๔๗๖-๒๔๘๕) โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อบันทึกเรื่องราวเก่า ๆ ซึ่งเป็นเกร็ดนอกพงศาวดารที่พระองค์ทรงศึกษาและรับทราบด้วยพระองค์เอง ในเรื่องที่ ๑๘ ค้นเมืองโบราณ ตอนที่กล่าวถึงเมืองอู่ทอง ทรงมีข้อสรุปว่า เมืองนครปฐมที่บริเวณพระปฐมเจดีย์นั้นเป็นราชธานีของประเทศทวารวดี เพราะเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ระหว่างแม่น้ำสองสายประสบกันและอยู่ใกล้ปากทางออกทะเล อ้างอิงจากสายโซ่และสมอเรือเดินทะเลที่พบที่ตำบลธรรมศาลาเป็นหลักฐานยืนยัน โดยมีเมืองอู่ทองเป็นเมืองร่วมสมัย (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๓๙ : ๓๕๙-๓๖๘)

ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ ได้ขยายองค์ความรู้เรื่องทวารวดีในฐานะเป็นอาณาจักรโบราณแห่งหนึ่งของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ออกสู่วงวิชาการทั่วโลกในผลงานเรื่อง L'Etats Hindouises d'Indochine et d'Indonesie (George Coedes,1948)

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล (๒๕๑๖) เสนอบทความเรื่อง **วิวัฒนาการของประติมากรรมสมัยทวารวดี**[๙] ทรงเสนอว่า ประติมากรรมสมัยทวารวดีที่พบในประเทศไทยสามารถแบ่งออกตามลำดับอายุเวลาได้เป็น ๓ สมัยคือ สมัยที่ ๑ แบบที่ได้รับอิทธิพลของศิลปะสมัยอมราวดีของอินเดียหรือลังการุ่นต้น กำหนดอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ สมัยที่ ๒ มีลักษณะพื้นเมืองทวารวดีเข้ามาผสมผสานอยู่มาก กำหนดอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕ และสมัยที่ ๓ สมัยหลังสุดได้รับอิทธิพลศิลปะขอมสมัยปาปวนเข้ามาผสมผสานอยู่มาก กำหนดอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2516)

การศึกษาเรื่องทวารวดีได้ขยายวงกว้างออกไปจนได้มีการศึกษาวิจัยแนวทางใหม่ด้วยการศึกษางานทางด้านสถาปัตยกรรมอิฐ สายอารยธรรมอินเดียในเอเชียอาคเนย์ เพื่อใช้เป็นเครื่องมือวัด บ่งบอกอายุของโบราณสถานแห่งอื่นๆ ในสายอารยธรรมเดียวกัน อนุวิทย์ เจริญศุภกุล ได้ศึกษาวิจัย เรื่อง**แบบโครงสร้างและระเบียบการก่ออิฐ สถาปัตยกรรมกลุ่มช่างเขมรและศรีวิชัย** งานวิจัยนี้เสนอแง่มุมการศึกษางานศิลปกรรมที่มุ่งเน้นถึงแบบโครงสร้างและระเบียบการก่ออิฐของสถาปัตยกรรมสกุลช่างเขมรและศรีวิชัย เพื่อให้รู้ถึงแบบแผนและการพัฒนาด้านเทคนิค

---

[๙] นำเสนอที่สำนักการศึกษาเกี่ยวกับความรู้ทางภาคตะวันออกและอาฟริกา

วิทยาการก่อสร้างอิฐของสกุลช่างเขมรและสกุลช่างศรีวิชัยในประเทศไทย การศึกษาการตั้งถิ่นฐานชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เมืองลพบุรี เมืองเก่าศรีเทพและชุมชนภาคใต้ โดยวิเคราะห์จากหลักฐานโบราณคดีเป็นหลัก การศึกษาสถาปัตยกรรมอิฐสกุลช่างเขมรและศรีวิชัย แบ่งออกเป็นการศึกษาถึงแผนผังรูปทรง โครงสร้างและเทคนิคการก่อสร้าง โดยแบ่งรูปแบบของสถาปัตยกรรมที่วิจัยออกแบบเป็นหลายกลุ่ม รวมถึงการศึกษาทดสอบตัวแบบวิธีการก่อสร้างจากแหล่งโบราณคดีต่างๆ

ประเด็นสำคัญของงานวิจัยนี้อยู่ในเรื่อง การศึกษางานสถาปัตยกรรมอิฐสายอารยธรรมอินเดียในเอเชียอาคเนย์ ที่จะเป็นข้อมูลพื้นฐานสำคัญในการศึกษาเปรียบเทียบกับสถาปัตยกรรมในสมัยทวารวดีที่ขุดค้นขุดแต่งขึ้นมาใหม่จากแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ของประเทศไทย และสามารถจัดกลุ่มสถาปัตยกรรมในเรื่องแบบโครงสร้างและระเบียบการก่ออิฐ ทั้งนี้ยังสามารถใช้เป็นข้อมูลในการศึกษาเชื่อมโยงกับสถาปัตยกรรมในเอเชียอาคเนย์ และสืบย้อนกลับไปถึงประเทศอินเดียได้ (อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, ๒๕๒๒)

ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา (๒๕๒๔) ได้เสนอรายงานผลการวิจัยเรื่อง **เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย : การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์** การศึกษาครั้งนี้ทำให้สามารถกำหนดแนวชายฝั่งทะเลเดิมที่ระดับความสูง ๓, ๓.๕-๔, ๖-๘ และ ๑๕-๑๘ เมตรตามลำดับ พบว่าแนวชายฝั่งทะเลเดิมที่ระดับ ๓.๕-๔ เมตรเท่านั้นที่มีความสัมพันธ์กับเมืองโบราณที่สำรวจพบในพื้นที่ราบเจ้าพระยาตอนล่างจำนวน ๖๓ เมือง เมืองโบราณเหล่านี้อยู่ในสมัยทวารวดี มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ สันนิษฐานได้ว่าในสมัยทวารวดีชายฝั่งทะเลเว้าเข้าไปทางเหนือจากฝั่งทะเลปัจจุบัน ๑๔๐ เมตร ฝั่งทะเลรอบ ๆ อ่าวส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นที่ลุ่มต่ำเป็นหาดทรายเฉพาะตอนใต้ของสองฟากอ่าว มีแม่น้ำสายใหญ่ไหลผ่าน ได้แก่ แม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำป่าสัก และแม่น้ำปราจีนบุรี ซึ่งแม่น้ำเหล่านี้มีตำแหน่งทางน้ำใกล้เคียงกับในปัจจุบันมาก จากการศึกษาพบว่าพบเมืองโบราณ ๒๐ แห่ง ตั้งอยู่โดยรอบบริเวณอ่าวและบริเวณที่เป็นแม่น้ำขนาดเล็กหรือแม่น้ำเก่า ทำให้ไม่ต้องประสบกับปัญหาน้ำท่วม แต่อาจจะต้องประสบกับปัญหาเรื่องน้ำในการอุปโภคบริโภคและการเกษตรกรรม จึงจำเป็นต้องขุดคูน้ำล้อมรอบเมือง (ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา, ๒๕๒๔)

ทิวา ศุภจรรยา

และในปีเดียวกันนี้ ธิดา สาระยา นำเสนอบทความเรื่อง **วัฒนธรรมทวารวดี กับการคลี่คลายของเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา** บทความนี้เป็นต้นแบบทางความคิดในเรื่อง พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่มาจากกลุ่มคนที่มีสำนึกร่วมทางวัฒนธรรมอันเป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละกลุ่ม ซึ่งสะท้อนให้เห็นในรูปของคติความเชื่อและแบบอย่างของงานศิลปกรรม สามารถอธิบายได้ดังนี้ ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๒ วัฒนธรรมทวารวดีได้กระจายตัวอยู่ทั่วไปในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและบริเวณใกล้เคียง ซึ่งเกิดเป็นบ้านเมืองของกลุ่มคนที่มีสำนึกร่วมทางวัฒนธรรม แต่ยังขาดเอกภาพทางการเมืองที่จะรวมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ไม่ว่าจะในรูปของรัฐและอาณาจักร บ้านเมืองเหล่านี้มีแนวโน้มที่จะประสานตัวกันทางเศรษฐกิจทั้งในท้องถิ่นเดียวกันและในวงกว้าง อันเป็นผลมาจากความเจริญทางการค้าระหว่างตะวันตก อินเดีย และจีน ปัจจัยทางเศรษฐกิจและการค้าเหล่านี้ก่อให้เกิดเมืองศูนย์กลางสำคัญขึ้นทั้งในบริเวณชายฝั่งทะเลและลุ่มน้ำตอนในและขยายตัวเข้าสู่อาณาบริเวณภายใน

สำหรับด้านวัฒนธรรมทวารวดีนั้น สิ่งที่ทำให้เกิดวัฒนธรรมทวารวดี คือ พุทธศาสนา ดังปรากฏงานศิลปกรรมเนื่องในพุทธศาสนาที่มีรูปแบบร่วมกันหลายประการ การเข้ามาของพุทธศาสนาเป็นลักษณะที่คนพื้นเมืองมีการเลือกรับ

ปรับเปลี่ยนเพื่อให้ผสมผสานสอดคล้องกับคติความเชื่อดั้งเดิมของท้องถิ่นที่มีอยู่ก่อนแล้ว ทำให้เกิดงานศิลปกรรมที่มีรูปแบบเฉพาะท้องถิ่นของตน โดยมีกลไกสำคัญคือ คติความเชื่อในเรื่องเกี่ยวกับการกัลปนาที่ดิน ทาส และวัตถุสิ่งของ และคติความเชื่อในเรื่องเกี่ยวกับการบูชาพระบรมธาตุ กลไกเหล่านี้ได้เสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำท้องถิ่นและคนในท้องถิ่น จนเกิดเป็นเครือข่ายทางวัฒนธรรมทวารวดีในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญนำไปสู่การคลี่คลายของบ้านเมืองในสมัยหลังที่มีการสร้างระบบการเมืองการปกครองของตนให้มีอำนาจเหนือเมืองเล็กเมืองน้อยในขอบเขตอำนาจของตนเป็นรัฐละโว้ สุโขทัย อโยธยา-อยุธยา (ธิดา สาระยา, ๒๕๒๔)

ชูชีพ เบียดนอก (๒๕๒๘) เสนอบทความเรื่อง **ชื่อภาษากับชนชาติบอกได้หรือว่าทวารวดีเป็นมอญ** บทความนี้พยายามตั้งข้อสังเกตจากทฤษฎีเรื่องพลเมืองของอาณาจักรทวารวดีเป็นคนมอญ โดยใช้หลักฐานจากจารึกภาษามอญโบราณที่พบในบริเวณเมืองสมัยทวารวดี ซึ่งเสนอโดยนักวิชาการชาวต่างชาติ ปอล เพลล็อต (Paul Pelliot) และยอร์ช เซเดส์ (George Coedes) ว่าไม่สามารถนำภาษามาบ่งบอกได้ว่า กลุ่มคนที่ใช้ภาษามอญคือ คนที่มีเชื้อชาติมอญ ชูชีพให้เหตุผลว่าลักษณะของภาษานั้นมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาทั้งภายในภาษาของตนเองและภายนอก หากคนต่างภาษากันต้องติดต่อสัมพันธ์กันเป็นเวลานานย่อมจะเกิดการยืมกันระหว่างภาษาที่อยู่ใกล้เคียงกัน ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ภาษาเปลี่ยนแปลงไป การยืมภาษากันนั้นอาจเนื่องมาจากสาเหตุหลายประการเช่น การยืมอันเนื่องมาจากวัฒนธรรม การยืมอันเนื่องมาจากความใกล้ชิดกัน เป็นต้น

ชูชีพ เบียดนอก

นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นว่า กลุ่มคนในสมัยโบราณไม่ได้มีขอบเขตหรือรูปแบบของภาษาและวัฒนธรรมของตนเองที่ตายตัว การกำหนดเรียกชื่อภาษาหรือวัฒนธรรมต่าง ๆ นั้น เริ่มมีการกำหนดเรียกกันขึ้นในภายหลัง กล่าวโดยสรุปได้ว่า จารึกอักษรปัลวะ ภาษามอญที่พบในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ ยังไม่สามารถบอกได้ว่ากลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้เป็นคนชาติมอญ เพราะภาษาบ่งบอกเชื้อชาติของผู้ใช้ภาษานั้น ๆ ไม่ได้ แต่ก็เชื่อว่ากลุ่มคนเหล่านี้จะต้องได้รับอิทธิพลทางด้านต่าง ๆ จากแบบที่เรียกว่า มอญ จากอาณาจักรมอญอย่างมากและการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างมอญกับทวารวดีจะต้องเป็นไปอย่างใกล้ชิด (ชูชีพ เบียดนอก, ๒๕๒๘)

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๓๒ ธิดา สาระยา ได้เขียนหนังสืออีกเล่มหนึ่ง เรื่อง **(ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ** ซึ่งได้กล่าวถึงเรื่องทวารวดีจากมุมมองของนักประวัติศาสตร์แนวใหม่ เรื่องพัฒนาการของทวารวดีในลักษณะที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่เป็นจุลภาค คือ ดินแดนที่เรียกว่าทวารวดี กับสิ่งที่เป็นมหัพภาค คือ ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยอาศัยหลักฐานทางด้านโบราณคดีทั้งเก่าและใหม่ ทำให้เห็นถึงความเชื่อมโยงของสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ที่มีผลต่อพัฒนาการของบ้านเมืองและชุมชนมนุษย์ที่มีการติดต่อคมนาคมระหว่างกันในช่วงระยะเวลาต่าง ๆ ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์และยุคต้นประวัติศาสตร์ได้อย่างชัดเจน

โดยตั้งสมมุติฐานว่าวัฒนธรรมทวารวดีเกิดจากแรงผลักดัน ๒ กระแสหลัก คือ กระแสภายนอกภูมิภาค การแพร่อิทธิพลของอารยธรรมอินเดีย การติดต่อค้าขาย ที่เอื้อต่อการเกิดสังคมและกระแสจากศักยภาพในการเคลื่อนไหวของชนชาติเผ่าพันธุ์อันเป็นพลังภายในภูมิภาคเองมีการติดต่อแลกเปลี่ยนกัน การจัดตั้งทางสังคม ตลอดจนการรับและปรุงแต่งวัฒนธรรมจากภายนอกให้เป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น การจัดตั้งเป็นรัฐทวารวดีโดยกล่าวว่าบริเวณด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งพบหลักฐานโบราณคดีจำนวนมากเป็นบริเวณแกนกลางของอำนาจของอาณาจักรที่มีการอยู่อาศัยอย่างหนาแน่น ซึ่งมีเครือข่ายอันสลับซับซ้อนครอบคลุมกลุ่มเมืองโบราณนครปฐม เมืองอู่ทอง และเมืองคูบัว จนเกิดการบูรณาการทางสังคมและวัฒนธรรม ตลอดจนมีการติดต่อแลกเปลี่ยนกับวัฒนธรรมในลุ่มแม่น้ำอื่นภายในภูมิภาคเดียวกัน เช่น ลุ่มแม่น้ำป่าสัก ลุ่มแม่น้ำบางปะกง และรวมถึงบริเวณภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ ของประเทศไทย

นอกจากนี้ ความหลากหลายในด้านต่าง ๆ ของชุมชน เช่น เผ่าพันธุ์ ขนบธรรมเนียมประเพณี การดำรงชีวิตและการโยกย้ายสับเปลี่ยนของประชากร เป็นกลไกสำคัญในทางการเมืองผลักดันให้เกิดรัฐเพื่อผสมผสานความแตกต่างหลากหลายเหล่านี้ จึงเป็นคำตอบให้กับสัมพันธภาพระหว่างกระบวนการแพร่อารยธรรมอินเดียจากภายนอกคู่กันไปกับการเลือกรับปรับแปลความหมายให้เข้ากับเอกลักษณ์ของท้องถิ่น จนเกิดลักษณะของศิลปวัฒนธรรมทวารวดี เนื่องในพุทธศาสนาและปรับเข้าเป็นแกนหลักของบ้านเมืองสมัยนั้น จนกลายเป็นศูนย์กลางที่เชื่อมโยงความหลากหลายทางสังคมและคติความเชื่อเข้าด้วยกันและลักษณะการปกครองเช่นนี้ ทำให้เกิดการแบ่งกลุ่มชนชั้นเป็นชนชั้นปกครองและชนชั้นที่ถูกปกครองเป็นผลให้เกิดความแตกต่างของงานศิลปกรรมในสมัยทวารวดีที่มีทั้งฝีมือช่างระดับเมือง และฝีมือช่างระดับท้องถิ่น จากการเสนอเรื่องรัฐทวารวดีในที่นี้ได้พยายามชี้ให้เห็นว่าชุมชนที่เป็นรัฐทวารวดีเกิดขึ้นท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์ช่วงนั้น ทำเลที่ตั้งของทวารวดีอยู่ตรงจุดที่เป็นการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม มาแต่ก่อน ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการปรับตัวเองของคนในพื้นภูมิภาคให้เข้ากับพลังผลักดันจากภายนอกขณะนั้น (ธิดา สาระยา, ๒๕๓๒)

ภูธร ภูมะธน (๒๕๓๓) เสนอบทความเรื่อง **ทวารวดี ชื่อกษัตริย์ ?หรือ ชื่อเมือง?**[๑๐] เสนอว่า ที่ผ่านมามีการค้นพบเหรียญเงินปรากฏจารึก[๑๑] ซึ่งยอร์ช เซเดส์ ได้อ่านจารึกนั้นว่า “ศรีทวารวติศวรปุญยะ” และแปลเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า “oeuvre meritoire du roi de cri Dvaravati” ซึ่งหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปลเป็นภาษาไทยว่า “บุญกุศลของพระราชาแห่งทวารวดี” จารึกนี้เป็นหลักฐานชุดเดียว ที่ปรากฏคำว่าทวารวดี ซึ่ง ตรงกับข้อสันนิษฐานของนักวิชาการในอดีตว่า มีรัฐทวารวดี อยู่จริงในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ต่อมา ชะเอม แก้วคล้าย[๑๒] ได้แปลข้อความจากจารึกดังกล่าวว่า “พระเจ้า-ศรีทวารวดี ผู้มีบุญอันประเสริฐ” ซึ่งการแปลครั้งนี้แตกต่างไปจากของเดิมอย่างมีนัยะทำให้เกิดข้อขัดแย้งทางวิชาการ

---

[๑๐] บทความนี้มาจากบทความทางวิชาการเรื่อง กำเนิดทฤษฎีรัฐทวารวดีจากการค้นพบจารึก “ศรีทวารวติศวรปุณยะ” บนเหรียญเงิน นำเสนอในงานประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่อง ภาษากับประวัติศาสตร์และความเคลื่อนไหวในวิชาประวัติศาสตร์ไทย เมื่อวันที่ ๑๖-๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๓

[๑๑] เหรียญเงินปรากฏจารึก ต่อมาพบอีกหลายเหรียญที่เมืองโบราณหลายแห่ง กำหนดอายุจากรูปแบบสัญลักษณ์บนเหรียญและรูปแบบของอักษรจารึก อยู่ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓

[๑๒] นักอ่านและแปลจารึก หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

จากการศึกษาของภูธร ภูมะธน ได้ข้อสรุปว่า "**ศรีทวารวติศวร**" ควรจะเป็นชื่อ ของบุคคลหรือชื่อรูปเคารพมากกว่าชื่อรัฐ เนื่องจากเหตุผล ๒ ประการคือ คำที่ขึ้นต้นด้วย ***ศรี*** และลงท้ายด้วย ***ศวร*** นั้น ตามหลักภาษาสันสกฤตและตัวอย่างที่เคยปรากฏ เป็นที่แน่ชัดว่าเป็นธรรมเนียมการเรียกชื่อบุคคลหรือรูปเคารพมากกว่าจะเรียกชื่อ สถานที่ ฉะนั้นคำแปลจารึกบนเหรียญเงินของ ชะเอม แก้วคล้าย คือ *"พระเจ้า-ศรีทวารวดีผู้มีบุญอันประเสริฐ"* น่าจะถูกต้องมากที่สุด และจากการได้พบเหรียญเงินที่เมืองดงคอน ปรากฏข้อความว่า "**ศรีทวารวติศวรเทวิปุญยะ**" ซึ่ง ชะเอม แก้วคล้าย แปลว่า *"พระเจ้าศรีทวารวดีผู้มีพระเทวีผู้มีบุญ"* เป็นการพิสูจน์ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ศรีทวารวติศวร นั้น เป็นชื่อบุคคลหรือรูปเคารพจึงมีพระเทวีได้ (ภูธร ภูมะธน, ๒๕๓๓)

ภูธร ภูมะธน

รองศาสตราจารย์ ดร.ธิดา สาระยา

และอีก ๙ ปีต่อมา ใน พ.ศ. ๒๕๔๒ ธิดา สาระยา เขียนบทความเรื่อง **ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ** ซึ่งต่อมาได้พิมพ์เป็นหนังสือชื่อ **ทวารวดี : ต้นประวัติศาสตร์ไทย** ซึ่งผลงานทั้งสองมีเนื้อหาคล้ายกับงานที่ผ่านมาแต่จะตัดทอนรายละเอียดเรื่องการเมืองการปกครองออกไป คงอยู่เพียงแนวความคิดเรื่องกษัตริย์ โดยยังให้ความสำคัญกับทวารวดีในด้านพื้นฐานสังคม ความเชื่อและวัฒนธรรมของคนในสมัยนั้น ด้วยการตีความโบราณวัตถุที่ปรากฏจารึก อาทิ เหรียญเงินจารึก คำว่า “ทวารวดี” จี้ห้อยคอจารึกคำว่า “ศรี” ซึ่งแสดงให้เห็นว่ากษัตริย์รับคติธรรมทางพุทธศาสนาเข้าไปใช้เป็นหลักในการปกครอง (ธิดา สาระยา, ๒๕๔๕)

ในช่วงเวลาเดียวกันนั้น ผาสุข อินทราวุธ คณะโบราณคดีมหาวิทยาลัยศิลปากร ได้ค้นคว้าและเรียบเรียงเรื่อง **การวิเคราะห์หลักฐานทางการขุดค้น ทางโบราณคดี** เป็นงานที่มีมุมมองในด้านมานุษยวิทยาจากหลักฐานที่ค้นพบตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยทวารวดี เนื้อหาของหนังสือเล่มนี้ประกอบด้วยการศึกษารวบรวมผลการศึกษาที่ผ่านมาทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ในด้านสังคมและวัฒนธรรมผ่านโบราณสถานและโบราณวัตถุ แหล่งโบราณคดีในสมัยทวารวดีและสืบย้อนไปถึงสมัยอินเดียโบราณ ที่สำคัญมีการศึกษาประติมานวิทยาจากโบราณวัตถุต่าง ๆ ซึ่งเป็นข้อมูลพื้นฐานและมุมมองที่สำคัญในการศึกษางานศิลปกรรมสมัยทวารวดีในการวิเคราะห์เชิงมานุษยวิทยา ตั้งแต่การสืบหาร่องรอยการติดต่อกับสังคมภายนอกจากอินเดียโบราณ แหลมอินโดจีน มาลายู จนถึงภายในประเทศไทยด้วยกันเอง

รวมทั้งการศึกษากำเนิดและพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนโบราณสมัยก่อนทวารวดี สมัยทวารวดีในแหล่งโบราณคดีบริเวณภาคกลางตอนล่างของประเทศไทย และมีบทวิเคราะห์เรื่อง **การนับถือศาสนาพุทธนิกายต่าง ๆ** อย่างละเอียด โดยเชื่อมโยงกับแหล่งศาสนาพุทธในอินเดียโบราณและรวมถึงภาษาที่ใช้ในรัฐทวารวดี นอกจากนี้ในตอนต้นของหนังสือได้ทำการรวบรวมถึงการศึกษาที่ผ่านมาของศิลปะสมัยทวารวดี ซึ่งนับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการศึกษา เนื่องจากในปัจจุบันมีการศึกษากันอย่างแพร่หลาย การรวบรวมข้อมูลพื้นฐานจะช่วยย่นระยะเวลาในการค้นคว้าได้เป็นอย่างดี (ผาสุข อินทราวุธ, ๒๕๔๒)

ศาสตราจารย์ ดร.ผาสุข อินทราวุธ

ผศ.ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์

ในปี พ.ศ. ๒๕๔๗ ศักดิ์ชัย สายสิงห์ ได้เรียบเรียงข้อมูลเกี่ยวกับศิลปะ**ทวารวดีที่พบในประเทศไทย** เพื่อใช้เป็นเอกสารประกอบการสอน ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ มหาวิทยาลัยศิลปากร ในชื่อ **ทวารวดี : ศิลปกรรมยุคแรกเริ่มในดินแดนไทย** ซึ่งต่อมาได้ปรับปรุงใหม่ในชื่อ **ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย** หนังสือเล่มนี้นับเป็นงานภาพรวมเรื่องศิลปะทวารวดีที่ครอบคลุมครบถ้วนเกือบทั้งหมด เหมาะสำหรับใช้เป็นตำราในการค้นคว้าเรื่องศิลปะทวารวดีเป็นอย่างดี เนื่องจากได้จัดทำอ้างอิงสำหรับการศึกษาค้นคว้า การนำเสนอในหนังสือเล่มนี้แบ่งออกเป็น ๒ ส่วนคือ ส่วนแรกกล่าวถึงเรื่องก่อนทวารวดีและอารยธรรมทวารวดี ส่วนที่สองกล่าวถึงศิลปะสมัยทวารวดีแบ่งออกเป็นเรื่องสถาปัตยกรรม ประติมากรรม ประติมานวิทยาและภาพเล่าเรื่องทางพระพุทธศาสนา ภาชนะดินเผา เครื่องใช้สอย และเครื่องประดับ

การรวบรวมและเรียบเรียงพร้อมทั้งจัดทำอ้างอิงอย่างเป็นระบบสามารถใช้เป็นตำราเบื้องต้นในการค้นคว้าต่อไปได้เป็นอย่างดี ประเด็นสำคัญคือ การเสนอข้อมูลงานศิลปกรรมทวารวดีที่รวบรวมไว้อย่างครอบคลุมทางด้านสถาปัตยกรรมมีการศึกษาแผนผังและรูปทรงสันนิษฐาน ศาสนสถานในหลายรูปแบบ สามารถใช้เป็นข้อมูลในการวิเคราะห์ต่อในด้านสถาปัตยกรรมได้ ในด้านประติมากรรมก็ได้รวบรวมไว้ค่อนข้างครอบคลุมโดยแบ่งออกตามยุคสมัยของงานประติมากรรม การแบ่งตามงานพุทธศาสนามหายาน ศาสนาพราหมณ์ ประติมากรรมรูปบุคคล ประติมากรรมรูปคนแคระและรูปสัตว์ รวมทั้งมีการศึกษาในด้านประติมานวิทยาของประติมากรรมไว้หลายหัวข้อ เช่น ภาพเล่าเรื่องต่าง ๆ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ๒๕๔๗)

ในปี พ.ศ. ๒๕๔๘ นภวรรณ์ มีลักษณะ นักศึกษาสาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ได้นำเสนอวิทยานิพนธ์เรื่อง **ทวารวดีในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย** มุ่งเน้นศึกษาความเปลี่ยนแปลงขององค์ความรู้เรื่องทวารวดีผ่านงานเขียนทางประวัติศาสตร์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๗-ปัจจุบัน จากการศึกษาพบว่า องค์ความรู้เรื่องทวารวดีเกิดขึ้นภายใต้บริบทการเขียนประวัติศาสตร์ชาติ อันต้องการค้นหาอดีตในดินแดนประเทศไทยที่มีความเก่าแก่กว่าสมัยสุโขทัย ในช่วงปลายรัชกาลที่ ๖ โดยมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพเป็นผู้ให้กำเนิดอาณาจักรทวารวดีและเป็นองค์ความรู้กระแสหลักของประเทศไทย ต่อมาการศึกษาวิชาโบราณคดีมีความก้าวหน้ามากขึ้น เริ่มมีนักวิชาการสาขาอื่น ๆ เข้ามาศึกษามากขึ้นในช่วง พ.ศ. ๒๕๐๐ ทำให้องค์ความรู้เรื่องทวารวดีเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะในแนวความคิดด้านประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ศิลปะ แต่ก็เป็นแค่เพียงกระแสรองที่รับรู้และถ่ายทอดกันในระดับอุดมศึกษาเท่านั้น ไม่มีผลเท่าใดนักต่อคำอธิบายเรื่องทวารวดีจากแนวความคิดกระแสหลักหรือในประวัติศาสตร์ชาติ ซึ่งยังคงดำรงอยู่ในสำนึกของประชาชนต่อไปโดยมีพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเป็นผู้เผยแพร่ (นภวรรณ์ มีลักษณะ, ๒๕๔๘)

การศึกษาเมืองโบราณสมัยทวารวดี ในลุ่มน้ำแม่กลองและท่าจีน

เมืองโบราณคูบัว อำเภอเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี

เมืองโบราณคูบัว เป็นเมืองโบราณแห่งหนึ่งในวัฒนธรรมทวารวดี ตั้งชื่อตามตำแหน่งที่ตั้งของเมืองโบราณ คือ ตำบลคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี เมืองโบราณแห่งนี้ได้รับความสนใจจากนักวิชาการด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะมาตั้งแต่อดีต เนื่องจากพบหลักฐานทางโบราณวัตถุสถานเป็นจำนวนมาก เช่น พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทจำหลักสมัยทวารวดีบนหน้าผาถ้ำฤาษีเขางู เป็นต้น จนในปี พ.ศ. ๒๔๕๒ ลูเนต์ เดอ ลาฌ็องกิเยร์ (Lunet de Lajonquiere,1990: 188) นักโบราณคดีชาวฝรั่งเศสได้กล่าวถึงข้อมูลทางด้านโบราณคดีบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในบทความเรื่อง Domaine archeologique du Siam ในหนังสือเรื่อง Bulletin de la Commmission archeologique de l'indochine และได้จัดกลุ่มโบราณวัตถุสถานแบบหนึ่งที่พบจากเมืองลพบุรี นครปฐม สุพรรณบุรี ปราจีนบุรี รวมถึงราชบุรี ที่มีลักษณะแปลกไปจากแบบอินเดีย-เขมร (Indo-Cambodgien) ที่พบในเขมรและแบบไทย ว่าเป็น แบบ (กลุ่ม) ฮินดูแต่ไม่ใช่เขมร (Group-Hindou non Cambodgien)

พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท
ถ้ำฤาษี เขางู จังหวัดราชบุรี

ต่อมาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (๒๔๖๘: ๑) ทรงนิพนธ์ เรื่อง **แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม** กล่าวถึงทวารวดีในประเด็นต่าง ๆ ว่า ทวารวดีเป็นเรื่องของประเทศสยามก่อนที่ชนชาติไทยจะได้ปกครองดินแดนบริเวณนี้ ซึ่งอาณาจักรทวารวดีเป็นที่อยู่ของพวกลาวหรือละว้าโดยทรงให้เหตุผลว่ายังปรากฏพวกลาวหรือละว้าอยู่ในหลายท้องที่หลายมณฑล อาณาจักรทวารวดีมีอาณาเขตในบริเวณมณฑลกรุงเทพฯ อยุธยา นครไชยศรี ราชบุรี นครสวรรค์ พิษณุโลก ปราจีนบุรี และอาจรวมถึงจันทบุรี มีเมืองนครปฐมโบราณเป็นราชธานี

ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ (George Coedes, 2469: 7) แต่งหนังสือ **ตำนานพระพิมพ์** เป็นภาษาไทย[๑๓] แบ่งพระพิมพ์ออกเป็น ๖ หมวด หมวดที่ ๑ แบบพระปฐม จัดจากพระพิมพ์ที่ได้มาจากบริเวณพระปฐมเจดีย์และมีรูปแบบคล้ายพระพุทธรูปที่พบที่เมืองนครปฐม โดยเชื่อว่าพระพิมพ์ที่เก่าแก่ที่สุด คือ พระพิมพ์รูปมหาปาฏิหาริย์เมืองสาวัตถีและเป็นรูปที่นิยมมากที่สุด สันนิษฐานว่าทำขึ้นในระหว่างปี พ.ศ. ๙๕๐-๑๒๕๐ และมีคาถา เย ธมฺมา เป็นภาษาบาลีเขียนด้วยอักษรคฤนถ์หรืออักษรขอมโบราณ แบ่งออกได้เป็น ๒ กลุ่มย่อย คือ กลุ่มที่เก่ามากเป็นฝีมือช่างชาวอินเดียในสมัยคุปตะราวปี พ.ศ. ๙๐๐-๑๒๐๐ พบตามถ้ำของวัดทางพระพุทธศาสนาและกลุ่มที่ ๒ พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท คล้ายกับพระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถ วัดพระปฐมเจดีย์ ภาพสลักถ้ำฤาษีเขางู กำหนดอายุราวปี พ.ศ. ๙๕๐-๑๑๕๐ โดยอิงกับคาถา เย ธมฺมา ที่ด้านหลังของพระพิมพ์ซึ่งมีลักษณะเดียวกันกับจารึกที่ถ้ำฤาษี

พระพิมพ์
หมวดที่ ๑
แบบพระปฐม

[๑๓] สำหรับฉบับภาษาฝรั่งเศส ซึ่งพิมพ์ในปีเดียวกัน W.A. Graham ได้แปลเป็นภาษาอังกฤษ ตีพิมพ์ในวารสารสยามสมาคม ฉบับที่ ๒๐ พ.ศ. ๒๔๖๙-๒๔๗๐ มีข้อความบางตอนต่างกันเล็กน้อยอย่างมีนัยะทางประวัติศาสตร์

ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ (George Coedes, 2471: 30-31) ได้จัดพิมพ์หนังสือเรื่อง **โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร** เรียบเรียงจากหนังสือ **ตำนานพระพิมพ์** ที่ได้เสนอไว้แล้ว เนื้อหา กล่าวถึง การจัดกลุ่มและกำหนดอายุโบราณวัตถุตามที่จัดแสดง โดยแบ่งออกเป็น ๖ สมัยด้วยกัน คือ สมัยทวารวดี สมัยศรีวิชัย สมัยลพบุรี สมัยเชียงแสน สมัยสุโขทัย และสมัยอู่ทอง ประเด็นสำคัญ คือ การจัดกลุ่มโบราณวัตถุสมัยทวารวดีที่เก่าที่สุด คือ รูปศิลาธรรมจักรและกวางหมอบที่สร้างขึ้นในคติก่อนสร้างพระพุทธรูปและพระพุทธรูปที่มีลักษณะรูปแบบคล้ายของอินเดียสมัยคุปตะราว พ.ศ. ๘๖๐-๑๑๕๐ ที่ตำบลสารนาทและตามถ้ำต่าง ๆ อัน ได้แก่ พระพุทธรูปพระยากงและพระยาพานที่เมืองนครปฐม

พระพุทธรูปที่พบจากเมืองปราจีนบุรี ลพบุรี นครปฐม ราชบุรี และไชยา กำหนดอายุอยู่ในราวปี พ.ศ. ๑๐๐๐-๑๒๐๐ โดยเปรียบเทียบกับพระพุทธรูปอินเดียสมัยคุปตะ รูปแบบตัวอักษรจารึกคาถา เย ธมฺมา ที่พบในถ้ำฤษีว่าเป็นอักษรขอมเก่า พ.ศ. ๑๐๐๐-๑๒๐๐ และจดหมายเหตุจีน พ.ศ. ๑๑๕๐ พร้อมทั้งสันนิษฐานว่าอายุของพระพุทธรูปแบบคุปตะในประเทศไทยน่าจะเกิดขึ้นก่อนหรือหลังสมัยคุปตะของศิลปะอินเดียไม่นาน และใช้หลักฐานจากจดหมายเหตุจีนในการกำหนดขอบเขตของอาณาจักรทวารวดี นอกจากนี้ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ ยังเชื่อว่า ชาวทวารวดีน่าจะเป็นคนมอญหรือรามัญ เนื่องจากพบจารึกภาษามอญที่ฐานพระพุทธรูป เสาแปดเหลี่ยม พระพิมพ์และที่ถ้ำฤาษี โดยตีความเชื่อมโยงกับหลักฐานหนังสือชินกาลมาลินีและจามเทวีวงศ์ (George Coedes, 2471: 30-31)

พระภิกษุลมุล คุณาภิรโล วัดสัตตนาถปริวัตร จังหวัดราชบุรี ทำหนังสือแจ้งไปยังกรมศิลปากรว่า มีผู้ไปขุดค้นโบราณสถานในวัดร้างที่อยู่ในเขตบ้านคูบัว จังหวัดราชบุรี เพื่อหาของมีค่า จึงขอให้กรมศิลปากรมาดำเนินการดูแลและทำการบูรณะปฏิสังขรณ์โบราณสถาน ในครั้งนั้นกรมศิลปากรได้ส่งเจ้าหน้าที่ลงสำรวจในพื้นที่ดังกล่าว ผลของการสำรวจอย่างคร่าว ๆ พบเนินดินขนาดใหญ่มีก้อนอิฐกระจัดกระจายหลายแห่ง ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นโบราณสถานและได้พบโบราณวัตถุประเภทเศียรพระพุทธรูปดินเผาที่มีรูปแบบอยู่ในสมัยทวารวดีซึ่งชาวบ้านคูบัวได้เก็บรวบรวมไว้ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๑) ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๓ กรมศิลปากรได้จัดส่งเจ้าหน้าที่ลงสำรวจพื้นที่อีกครั้งหนึ่งและได้พบเนินที่สันนิษฐานว่าเป็นโบราณสถานเพิ่มเติมขึ้นอีกหลายแห่ง จึงได้ตกลงที่จะทำการสำรวจอย่างละเอียดและขุดแต่งโบราณสถานที่พบดังกล่าว เพื่อการศึกษาทางโบราณคดีและวิชาการต่อไป

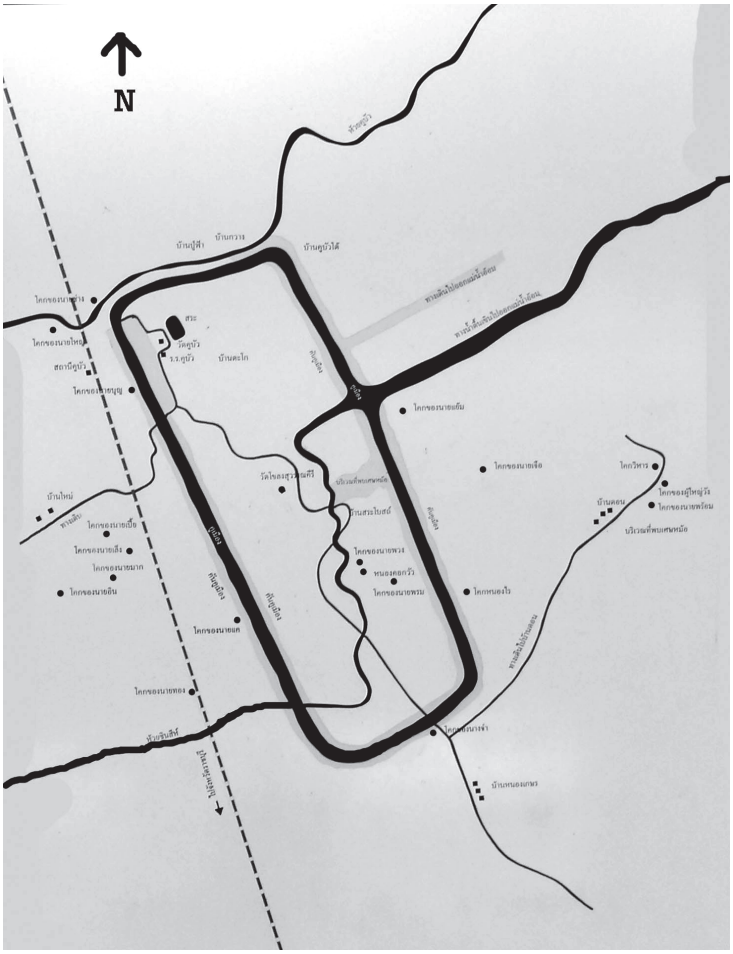

ผังเมืองโบราณคูบัว

จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๕๐๔ กรมศิลปากรได้เริ่มโครงการขุดแต่งเมืองโบราณคูบัว[๑๔] จังหวัดราชบุรี จากการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานที่ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี ได้พบโบราณสถานจำนวนหลายแห่งและโบราณวัตถุจำนวนมาก ที่สำคัญได้แก่ สถาปัตยกรรมสมัยทวารวดีขนาดใหญ่ ประติมากรรมดินเผาและปูนปั้นประดับสถาปัตยกรรม ข้อมูลจากรายงานการขุดค้นในด้านสถาปัตยกรรมสามารถจัดกลุ่มรูปแบบรากฐานออกเป็นแบบจัตุรัส ๕ แบบ แบบสี่เหลี่ยมผืนผ้า แบบเจดีย์กลมและแบบเจดีย์รูปแปดเหลี่ยม ส่วนประติมากรรมต่าง ๆ ที่พบใช้ประดับสถาปัตยกรรมประกอบด้วยพระโพธิสัตว์ ภาพบุคคล สัตว์ผสม ลวดลายประดับ เป็นต้น

---

[๑๔] กรมศิลปากร มอบหมายให้ นายสมศักดิ์ รัตนกุล เป็นผู้ดำเนินการสำรวจและขุดแต่ง นับเป็นการดำเนินงานทางด้านวิชาการของกรมศิลปากรครั้งแรกในจังหวัดราชบุรี การสำรวจและขุดแต่งแล้วเสร็จในปี พ.ศ. ๒๕๐๖

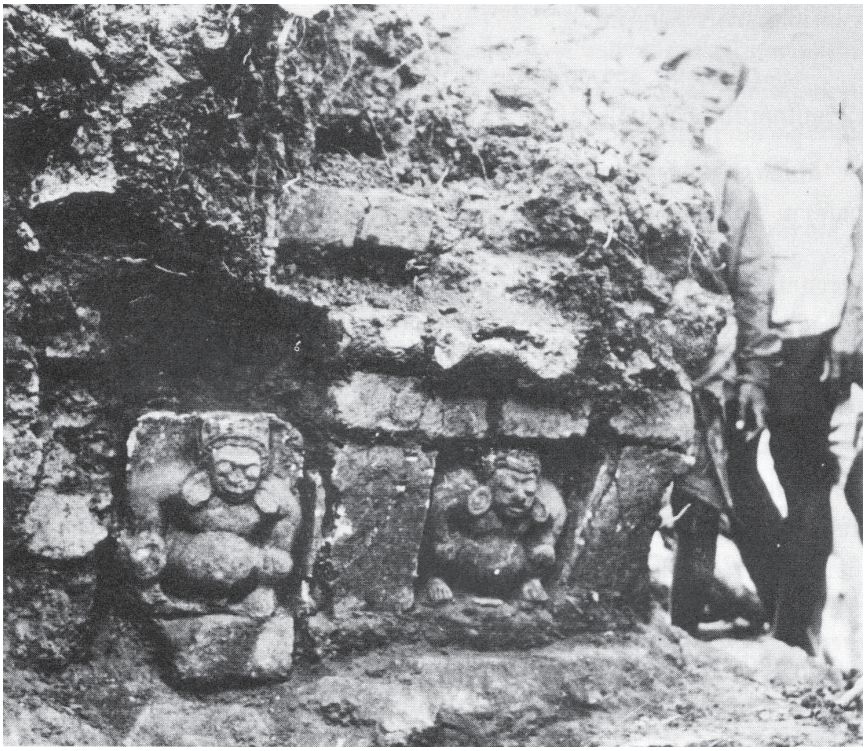

ภาพปูนปั้นที่ฐานเจดีย์หมายเลข ๔๔ บ้านหนองเกษร เมืองโบราณคูบัว

เมื่อพิจารณาประติมากรรมดินเผาและปูนปั้นประกอบสถาปัตยกรรม พบว่าเป็นเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาทั้งลัทธิหินยานและมหายาน นอกจากนี้ยังได้ทำการศึกษาเปรียบเทียบรากฐานโบราณสถานที่เมืองโบราณคูบัวกับเมืองโบราณนครปฐม พบว่ามีความใกล้เคียงกัน และเริ่มมีการศึกษาตีความทางด้านสังคมศาสตร์จากภาพประติมากรรมปูนปั้นและภาพเล่าเรื่องทำให้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตความเป็นอยู่ วัฒนธรรมประเพณี สังคม การแต่งกายและการฟ้อนรำเป็นต้น นับเป็นจุดเริ่มต้นให้เกิดการค้นคว้าตีความประติมากรรมประดับสถาปัตยกรรมกันอย่างกว้างขวาง (สมศักดิ์ รัตนกุล, ๒๕๓๕)

วรวุธ สุวรรณฤทธิ์ (๒๕๓๐) ศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบของประติมากรรมปูนปั้นแบบทวาราวดีที่บ้านคูบัว เนื้อหากล่าวถึงความเป็นมาของอาณาจักรทวารวดี สภาพภูมิศาสตร์และประวัติความเป็นมาของเมืองโบราณบ้านคูบัว การตีความสถาปัตยกรรมและประติมากรรมที่พบในเมืองโบราณบ้านคูบัวในด้านรูปแบบและคติความเชื่อ ทำให้ทราบว่า คนในเมืองโบราณบ้านคูบัวนับถือพุทธศาสนานิกายหินยานและได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากประเทศอินเดียเหมือนกับแหล่งโบราณคดีสมัยเดียวกันในภาคกลางของไทย

นอกจากนั้นได้แบ่งรูปแบบประติมากรรมออกเป็น ๔ กลุ่ม คือ *กลุ่มบุคคล* เช่น พระพุทธรูป เทวดา ยักษ์ คนแคระ บุคคล *กลุ่มรูปสัตว์* เป็นสัตว์ในนิยาย เช่น สิงห์ ครุฑและหงส์ สัตว์จริง เช่น ช้าง งู ล่อหรือลาและห่าน *กลุ่มดอกไม้* ดอกบัว ดอกบานชื่น *กลุ่มลวดลายประดับสถาปัตยกรรม* เช่น ลายเรขาคณิต ลายประดับหน้าคน ลายประดับมุม ลายพันธุ์พฤกษา ประติมากรรมปูนปั้นประดิษฐ์ขึ้นมาเพื่อใช้ประดับตกแต่งบริเวณฐานโบราณสถานและบันไดทางขึ้นลง และแก้ปัญหาบางประการรูปแบบภายนอกของสถาปัตยกรรม เป็นการสร้างความหมายที่มีความสัมพันธ์กับคติความเชื่อและมีจุดมุ่งหมาย (วรวุธ สุวรรณฤทธิ์, ๒๕๓๐)

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๔๑ ฝ่ายวิชาการสำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๑ ราชบุรี กรมศิลปากร ได้ศึกษาเมืองคูบัวในด้านความสัมพันธ์กับชุมชนทวารวดีในบริเวณใกล้เคียง โดยมุ่งเน้นศึกษาความสัมพันธ์ของชุมชนเหล่านี้ เพื่อให้ทราบถึงความเกี่ยวข้องของชุมชนทวารวดีในเขตพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำภาคกลาง ได้แก่ ชุมชนบริเวณแม่น้ำแม่กลอง ชุมชนบริเวณแม่น้ำท่าจีน และชุมชนบริเวณแม่น้ำเพชรบุรี จากการศึกษาสรุปได้ว่า ตำแหน่งที่ตั้งของชุมชนเหล่านี้มีความสัมพันธ์ เนื่องจากอยู่ในเส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำ โดยชุมชนในลุ่มแม่น้ำเพชรบุรีเป็นทางผ่านที่จะไปสู่ชุมชนในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและชุมชนอื่น ๆ ที่อยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินและทางผ่านที่จะไปสู่คาบสมุทรทางตอนใต้

พัฒนาการของแต่ละชุมชนน่าจะเจริญขึ้นในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกันและมีความสัมพันธ์กัน ซึ่งมีทั้งที่เป็นเมืองหลักอย่างเมืองคูบัว เมืองนครชัยศรี เมืองอู่ทอง ที่ตั้งอยู่บนทำเลที่มีความอุดมสมบูรณ์ และมีการตั้งข้อสันนิษฐานว่าเมืองคูบัวเป็นเมืองขนาดใหญ่ที่สำคัญมากเมืองหนึ่งของวัฒนธรรมทวารวดีที่มีความพร้อมทั้งการทำเกษตรกรรม เป็นแหล่งแร่และเป็นเมืองติดทะเล จึงทำให้เมืองคูบัวพัฒนาขึ้นเป็นศูนย์กลางทางการค้าและวัฒนธรรมที่เผยแพร่ให้อิทธิพลต่อชุมชนใกล้เคียงที่อยู่ร่วมสมัยกัน (กรมศิลปากร, ๒๕๔๑)

การศึกษาประติมากรรมที่เมืองคูบัวเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. ๒๕๔๕ เมื่อฝ่ายวิชาการ สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๑ ราชบุรี ได้ศึกษารูปแบบประติมากรรมดินเผาที่ใช้ประดับตกแต่งโบราณสถานเมืองคูบัว และประติมากรรมดินเผาที่ใช้ประดับตกแต่งโบราณสถานจากเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีอื่น เพื่อศึกษาเปรียบเทียบความสัมพันธ์ในด้านรูปแบบศิลปกรรมและคติความเชื่อ กล่าวคือ สถานที่ตั้งของเมืองโบราณเมืองคูบัวเป็นเนินดินตามธรรมชาติอยู่สูงจากพื้นที่โดยรอบประมาณ ๑–๒ เมตร มีแผนผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ จากการสำรวจ ๓ ครั้ง (พ.ศ. ๒๕๐๐–๒๕๐๖, พ.ศ.

๒๕๓๖–๒๕๓๗ และ พ.ศ. ๒๕๔๐) พบว่ามีแหล่งโบราณคดีกระจายอยู่ทั้งในและนอกเมืองเป็นจำนวนมาก สามารถแบ่งได้ ๓ ประเภท คือ โบราณสถานที่ก่อสร้างด้วยดิน โบราณสถานที่เป็นศาสนสถาน และแหล่งที่พักอาศัยซึ่งโบราณสถานที่พบส่วนใหญ่สร้างด้วยอิฐ มีเพียงบางแห่งที่ใช้ศิลาแลงมาเป็นฐานอาคาร

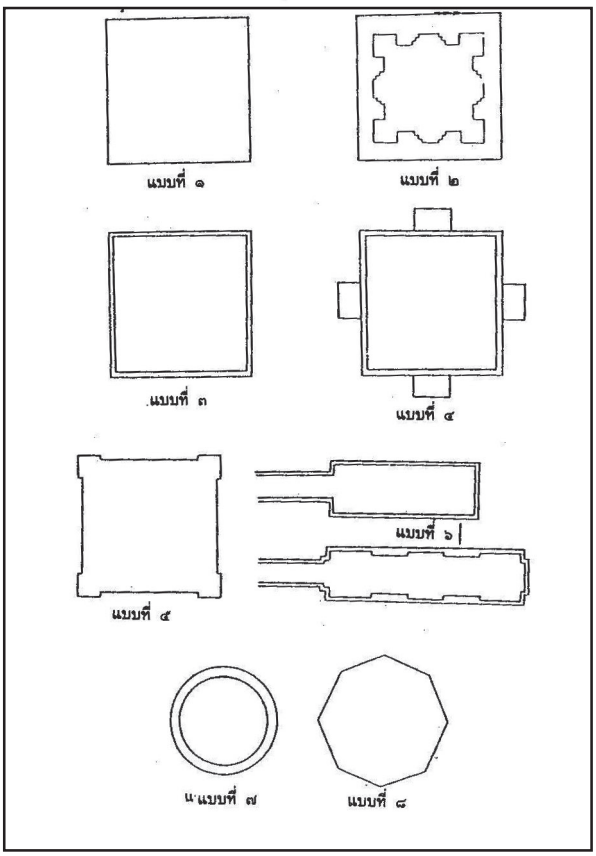

ลักษณะของฐานโบราณสถาน
เมืองโบราณบ้านคูบัว

จากการสำรวจพบว่า รูปแบบแผนผังของโบราณสถานที่พบในเมืองคูบัว แบ่งออกเป็น ๘ รูปแบบคือ ฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสไม่มีการย่อมุม พบทั้งแบบมีเส้นลายลูกแก้วประดับและไม่มีลายลูกแก้วประดับ ฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสรับองค์เจดีย์รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กึ่งกลางด้านมีการย่อเก็จซ้อนกัน ๓ ชั้น ซึ่งทำให้มองเห็นเป็นมุขยื่นออกมาด้านละ ๓ มุม ฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส เป็นฐานเขียงซ้อนกันขึ้นไปเป็นชั้น ๆ และมีซุ้มรององค์เจดีย์ ฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีบันไดยื่นออกมาจากฐาน ฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีมุขยื่นออกมาจากมุมทั้งสี่ ฐานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ฐานกลม ฐานแปดเหลี่ยม

การประดับตกแต่งโบราณสถานนั้นนิยมตกแต่งด้วยลายปูนปั้น มีเพียงส่วนน้อยเท่านั้นที่ใช้ดินเผาเป็นวัสดุในการสร้างประติมากรรมประดับสถาปัตยกรรม ศิลปดังกล่าวที่พบที่เมืองคูบัวนี้ มีทั้งรูปบุคคล รูปสัตว์ และลวดลายประดับสถาปัตยกรรม รูปบุคคลประกอบไปด้วยพระพุทธรูปปางต่างๆ เช่น ปางแสดงธรรม ประทับห้อยพระบาทและปางสมาธิ เป็นต้น รูปพระโพธิสัตว์สามารถแบ่งตามขนาดได้ ๓ กลุ่ม รูปเทวดาบุคคล และรูปสัตว์ ซึ่งสามารถแบ่งได้ ๕ ประเภทตามชนิดของสัตว์ คือ สิงห์ ช้าง ม้า หงส์ และลิง ลวดลายประดับสถาปัตยกรรม ประกอบด้วยลายซุ้มโค้งมีลักษณะเป็นซุ้มหน้านางตกแต่งด้วยลายก้านขด ลายซุ้ม ทรงสามเหลี่ยมลักษณะคล้ายหน้านางแต่ทำส่วนยอดแหลม ลายรูปเสา ลวดลายสำหรับตกแต่งฐานบัว ลวดลายหน้ากระดาน และลายประดับอื่นๆ

จากการศึกษารูปแบบประติมากรรมพบว่าประติมากรรมที่พบที่เมืองคูบัวมีรูปแบบที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียในสมัยคุปตะและหลังคุปตะ มาผสมผสานกับรูปแบบพื้นเมืองจนมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว นอกจากนี้ ยังพบว่าประติมากรรมจากแหล่งโบราณสถานเดียวกันจะใช้ช่างที่มีฝีมือประณีตมากกว่าเพื่อทำประติมากรรมที่มีความสำคัญ เช่น รูปพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ ส่วนประติมากรรมรูปอมนุษย์สัตว์จะใช้ช่างที่มีฝีมือไม่สูงมากนัก ส่วนลวดลายที่ใช้ประดับสถาปัตยกรรมนั้นก็ได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียเช่นกัน อีกทั้งยังมีลักษณะที่คล้ายคลึงกับลวดลายที่พบจากแหล่งวัฒนธรรมทวารวดีอื่น ๆ ด้วย เช่น เมืองโบราณนครปฐม เมืองโบราณอู่ทอง และเมืองศรีมโหสถเป็นต้น (กรมศิลปากร, ๒๕๔๕)

เมืองโบราณอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

การศึกษาเมืองโบราณอู่ทองเริ่มขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๔๖ เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ[๑๕](๒๔๔๖) ได้เสด็จไปตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี และได้ตรวจเมืองโบราณซึ่งขณะนั้นชาวบ้านเรียกว่า “เมืองท้าวอู่ทอง” จากการตรวจพื้นที่และสอบถามตำนานพื้นบ้าน ทรงสันนิษฐานว่า เมืองโบราณแห่งนี้น่าจะมีชื่อเป็นภาษาไทยว่า “เมืองอู่ทอง” ซึ่งสอดคล้องกับเมืองสุพรรณภูมิในศิลาจารึกเมืองสุโขทัย โดยนัยยะด้านความหมาย และน่าจะมีกษัตริย์ปกครอง แต่ต้องทิ้งร้างย้ายไป เนื่องจากแม่น้ำตื้นเขิน เพราะการสร้างบ้านเมืองแต่โบราณต้องอาศัยน้ำและพื้นที่ทำนา โดยทรงยกตัวอย่างเมืองลักษณะนี้คือ เมืองโบราณนครไชยศรี (นครปฐม) เมืองสุโขทัยเก่า เมืองพิจิตรเก่า

นอกจากนี้ทรงแสดงความเห็นว่า พระเจ้าอู่ทองที่สถาปนากรุงศรีอยุธยา คือพระเจ้าอู่ทองที่มาจากเมืองอู่ทอง เพราะสอดคล้องกับตำนานพื้นบ้านเรื่องท้าวอู่ทองและตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ของเมืองโบราณอู่ทองและกรุงศรีอยุธยา ทางด้านโบราณคดีทรงสันนิษฐานว่า เมืองอู่ทองเป็นเมืองโบราณที่อยู่ในสมัยเดียวกับเมืองโบราณนครชัยศรี โดยทรงวินิจฉัยจากโบราณวัตถุที่พบคือ พระพุทธรูปและเหรียญเงินตราสังข์ว่ามีลักษณะเดียวกับที่พบที่เมืองโบราณนครชัยศรี ต่อมาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (๒๕๐๙) ทรงวินิจฉัยเรื่อง เมืองโบราณอู่ทองในประเด็นเดียวกันนี้ในหนังสือนิทานโบราณคดี

หลังจากนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๗๘ เอช.จี.ควอริชค์ เวลส์ (H.G. Quaritch Wales, 1969) นักโบราณคดีชาวอังกฤษ เข้ามาขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโบราณอู่ทองในครั้งแรกไม่พบหลักฐานอะไรมากจึงได้กลับมาศึกษาอีกครั้งในปี พ.ศ. ๒๕๑๒ พบหลักฐานทางโบราณคดีหลายอย่าง เอช.จี.ควอริชค์ เวลส์ เสนอเป็นทฤษฎีขึ้นว่าบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนใต้เป็นที่ตั้งของอาณาจักรจินหลิน ซึ่งในระยะแรกไม่เกี่ยวข้องกับฟูนัน ภายหลังตกอยู่ภายใต้การปกครองของฟูนัน ทั้งอาณาจักรฟูนันและจินหลินได้

---

[๑๕] เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ให้อิทธิพลกับอาณาจักรทวารวดีด้วย เมืองโบราณอู่ทองไม่ได้ร้างไปในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ แต่เชื่อว่ามีการเคลื่อนย้ายของผู้คนในสมัยทวารวดีจากภาคกลางไปยังบริเวณเมืองโคราช เนื่องจากพบเครื่องปั้นดินเผาที่มีลวดลายคล้ายคลึงกัน (H.G. Quaritch Wales, 1969)

ในปี พ.ศ. ๒๕๐๔ ปอล วีทลีย์ (Paul Wheatley, 2504) ได้เสนอแนวความคิดไว้ในหนังสือเรื่อง The Golden Khersonese ว่า รัฐที่จีนเรียกว่า จินหลิน ในจดหมายเหตุราชวงศ์เหลียง ที่เป็นรัฐสุดท้ายซึ่งพระเจ้าฟันมัน กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่แห่งอาณาจักรฟูนันปราบลงได้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๙ นั้นน่าจะเป็นเมืองโบราณอู่ทอง โดยให้เหตุผลว่าคำว่า จินหลิน หมายถึง ดินแดนแห่งทองหรือสุวรรณภูมิ และรัฐนี้ตั้งอยู่ห่างจากอาณาจักรฟูนันมาทางทิศตะวันตกประมาณ ๘๐๐ กิโลเมตร ซึ่งตรงกับบริเวณเมืองโบราณอู่ทอง นอกจากนี้จีนยังได้ระบุไว้อีกว่าประชาชนของรัฐนี้นิยมการคล้องช้างป่า ดังปรากฏหลักฐานโบราณสถานคอกช้างดิน[๑๖] อยู่ใกล้กับเมืองโบราณอู่ทองและรัฐนี้ยังเป็นพื้นที่ที่พบแหล่งแร่เงิน (Paul Wheatley, 2504)

ในปี พ.ศ. ๒๕๐๖ หน่วยศิลปากรที่ ๒ กรมศิลปากร เข้ามาศึกษาทางโบราณคดีเมืองโบราณอู่ทอง นายสมศักดิ์ รัตนกุล ผู้ดำเนินการขุดค้นเมืองโบราณอู่ทอง ต่อมาเมื่อกรมศิลปากรได้เชิญศาสตราจารย์ฌ็อง บัวเซอลิเยร์ (Jean Boisselier) จากมหาวิทยาลัยซอร์บอนน์ ประเทศฝรั่งเศส มาศึกษาและค้นคว้าศิลปโบราณคดีในประเทศไทย ในปี พ.ศ. ๒๕๐๗ และปี พ.ศ. ๒๕๐๘ ปีละ ๔ เดือน ซึ่งกรมศิลปากรได้มอบหมายให้นายสมศักดิ์ รัตนกุล เป็นผู้รับผิดชอบและแลกเปลี่ยนกับ ฌ็อง บัวเซอลิเยร์ (Jean Boisselier) เกิดความสนใจเมืองโบราณอู่ทองเป็นอย่างมาก ในการสำรวจและขุดแต่งดังกล่าว มีการบันทึกเป็นรายงานพร้อมทั้งรวบรวมแผนผังและถ่ายภาพประกอบ นับเป็นหลักฐานในการดำเนินงานที่เป็นประโยชน์แก่การสำรวจและศึกษาค้นคว้าต่อมา (สมศักดิ์ รัตนกุล, ๒๕๐๙)

---

[๑๖] ปัจจุบันนักวิชาการทั้งหลายให้ความเห็นว่าเป็นที่เก็บน้ำ

ผังเมืองโบราณอู่ทอง

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๘ ศาสตราจารย์ฌ็อง บัวเซอลิเยร์ (Jean Boisselier, 2508) เสนอบทความเรื่อง u-thong et son importance pour l'histoire de Thailande ซึ่ง อุไรศรี วรศะริน ได้แปลเป็นชื่อเรื่อง เมืองอู่ทองและความสำคัญของเมืองอู่ทองในประวัติศาสตร์ไทย กล่าวแสดงถึงความสำคัญของเมืองโบราณอู่ทองที่มีการศึกษาค้นคว้าทางด้านโบราณคดีอย่างต่อเนื่องทำให้พบหลักฐานโบราณสถานโบราณวัตถุเป็นจำนวนมากที่ยืนยันได้ว่า อู่ทองเป็นเมืองที่มีพัฒนาการติดต่อกันมาโดยไม่ขาดตอนตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ เพราะสภาพทางภูมิศาสตร์เอื้ออำนวย ได้รู้จักและรับเอาอารยธรรมตะวันตกและอารยธรรมจีนกับอินเดียมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเมืองโบราณอู่ทองมีความสำคัญไม่แพ้เมืองออกแก้วของอาณาจักรฟูนัน

สำหรับช่วงสมัยทวารวดีที่เมืองโบราณอู่ทองก็ได้พบหลักฐานสำคัญทางโบราณสถานโบราณวัตถุที่แสดงให้เห็นถึงการรับเอาศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ และยืนยันถึงความสำคัญของเมืองโบราณอู่ทองในบทบาททางเศรษฐกิจและการเมือง โดยเฉพาะการค้นพบจารึกบนแผ่นทองแดงที่ปรากฏพระนามพระเจ้าหรรษวรมัน ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นกษัตริย์แห่งอาณาจักรทวารวดี เมืองโบราณอู่ทองจึงน่าจะเป็นเมืองหลวงอย่างน้อยก็ชั่วระยะเวลาหนึ่ง นอกจากนี้ยังพบร่องรอยของอิทธิพลศรีวิชัยที่ปรากฏบนโบราณสถาน โบราณวัตถุ เกี่ยวกับศาสนาเท่านั้น มิได้เข้ามาครอบครองดินแดนแต่อย่างใด และคงจะเข้ามาทางใต้ตามเส้นทางที่สมณทูตเคยใช้เมื่อหลายศตวรรษที่แล้ว (Jean Boisselier, 2508)

ศาสตราจารย์ฌ็อง บัวเซอลิเยร์ กำลังขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข ๑ เมืองโบราณอู่ทอง

ต่อมา ศาสตราจารย์ฌ็อง บัวเซอลิเยร์ (Jean Boisselier, 2509) ได้เสนอบทปาฐกถาพิเศษเรื่อง ความรู้ใหม่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์สมัยโบราณแห่งประเทศไทย ซึ่งศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิสกุล เก็บความมาและนำเสนอเป็นบทความเรื่อง ทฤษฎีใหม่เกี่ยวกับสถานที่ตั้งอาณาจักรฟูนัน ในปี พ.ศ. ๒๕๐๙ บทความนี้เริ่มต้นจากการตั้งคำถามเกี่ยวกับการขาดหายไปของประวัติศาสตร์ไทยในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๒ โดยให้เหตุผลว่าเกิดขึ้นจากการที่จีนเปลี่ยนเส้นทางค้าจึงบันทึกเฉพาะประเทศที่ตนติดต่อค้าขายทางทะเลและประเทศที่ส่งคณะทูตหรือเครื่องราชบรรณาการให้ อีกทั้งจารึกต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ที่พบก็ล้วนเป็นจารึกภาษาธรรมเนื่องในพระพุทธศาสนา เนื่องจากพระราชามุ่งบำเพ็ญกุศลมากกว่าสรรเสริญพระเกียรติของพระองค์เอง

ศาสตราจารย์ฌ็อง บัวเซอลิเยร์ ได้ตั้งข้อสมมุติฐานว่า อาณาจักรฟูนันอาจตั้งอยู่ในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยามากกว่าที่จะเชื่อว่าอยู่ในแถบปากแม่น้ำโขง (เมืองออกแก้ว) ตามความเชื่อเดิม โดยให้เหตุผลว่าในแถบลุ่มน้ำโขงตอนปลายพบร่องรอยเมืองโบราณในวัฒนธรรมฟูนันเพียง ๓-๔ เมือง โดยเฉพาะเมืองออกแก้ว แต่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาพบถึง ๑๕ เมือง (ในขณะนั้น) เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมกับการเพาะปลูกและมีร่องรอยสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์อยู่เป็นจำนวนมากแสดงให้เห็นว่ามีศูนย์กลางแห่งวัฒนธรรมอันเก่าแก่หลายแห่งที่มีความสัมพันธ์ติดต่อกันและคงเจริญสืบมา นอกจากนี้ยังมีวิวัฒนาการทางด้านหลักฐานไม่ว่าจะเป็นสถานโบราณวัตถุ เครื่องปั้นดินเผา สืบเนื่องจนถึงสมัยทวารวดีตอนปลาย ในขณะที่ทางปากแม่น้ำโขงได้หายขาดตอนไป นอกจากนี้ในบริเวณเมืองโบราณแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยายังพบร่องรอยอิทธิพลอินเดียตั้งแต่สมัยอมราวดี (พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐) สืบต่อมาสมัยหลังคุปตะอยู่เป็นจำนวนมาก (Jean Boisselier, 2509)

นายเขียน ยิ้มศิริ (๒๕๐๙) ศิลปินช่างปั้น ได้ศึกษาประติมากรรมแบบพื้นบ้านที่พบในเมืองโบราณอู่ทอง ด้วยวิธีการศึกษาคุณลักษณะงานปั้นและเปรียบเทียบ เพื่อพยายามทำความเข้าใจถึงวิถีชีวิตและขนบธรรมเนียมประเพณีของคนสมัยทวารวดี อาทิ การไว้ทรงผม การแต่งกายและเครื่องประดับเป็นต้น บนพื้นฐานความเข้าใจที่ว่าประติมากรรมพื้นบ้านเป็นงานที่แสดงออกถึงอิสระจากอิทธิพลของระบบการปกครอง มีพื้นฐานมาจากชีวิตความเป็นอยู่ ประเพณีพื้นบ้านที่สืบเนื่องกันมา ถึงแม้จะมีฝีมือหยาบ แต่ก็ดูเรียบง่ายมีชีวิตชีวาและอาจมีการแลกเปลี่ยนรูปแบบกันเองในท้องถิ่น สามารถจำแนกประติมากรรมพื้นบ้านที่พบในเมืองโบราณอู่ทองออกเป็น ๔ กลุ่ม คือ รูปคน รูปสัตว์ รูปคนและรูปสัตว์ และรูปกินรี ซึ่งมีทั้งที่ทำจากปูนปั้น ดินเผา และทองคำ

สรุปได้ว่า ชีวิตความเป็นอยู่และประเพณีของชาวเมืองโบราณอู่ทองมีความคล้ายคลึงกับชาวเมืองสุโขทัย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของชาวอู่ทองกับชาวสุโขทัยในทางเชื้อชาติ ศิลปะและวัฒนธรรม ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ หรือก่อนหน้านั้น (เขียน ยิ้มศิริ, ๒๕๐๙)

นายเขียน ยิ้มศิริ

นายมานิต วัลลิโภดม (๒๕๐๙) ได้ศึกษาเมืองโบราณอู่ทอง และกล่าวถึงพระสันนิษฐานของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เกี่ยวกับเมืองโบราณอู่ทองว่า เมืองโบราณอู่ทองเป็นจุดสำคัญแห่งหนึ่งของเส้นทางคมนาคมระหว่างหัวเมืองฝ่ายใต้และตะวันตกกับราชธานีในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามาแต่โบราณกาล ลักษณะภูมิประเทศของเมืองอู่ทองตั้งอยู่ใกล้เชิงเขาที่ทอดยาวมาจากกาญจนบุรี โดยอาศัยลำน้ำจระเข้สามพัน ลำห้วยรากและลำห้วยหางนาค เป็นที่รับน้ำจากเทือกเขามาหล่อเลี้ยงเมืองในฤดูฝน และมีลำน้ำท่าว้าหรือแม่น้ำสุพรรณบุรีเก่าเป็นแควในพื้นที่ราบลุ่มรับน้ำจากทางเหนือมาหล่อเลี้ยงเมืองได้ตลอดทุกฤดูกาล จากการศึกษาโบราณวัตถุที่พบสันนิษฐานว่า เมืองโบราณอู่ทองเสื่อมอำนาจลง ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ แล้วย้ายมาตั้งเมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขึ้นใหม่บริเวณวัดพระศรีมหาธาตุอำเภอเมือง มากกว่าที่จะย้ายเมืองใหม่ไปตั้งที่ตำบลบ้านไร่รถ เนื่องจากแหล่งน้ำบริเวณนี้เริ่มกันดารแห้งแล้งแล้ว หากแต่มีเค้าว่าน่าจะย้ายไปตั้งที่เมืองที่ติดกับลำน้ำบึงกระเทียมซึ่งมีความเป็นไปได้มากกว่า

จากการพิจารณาเปรียบเทียบลักษณะแบบอย่างประติมากรรมและสถาปัตยกรรมของเมืองโบราณอู่ทองกับเมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี พบว่าซากฐานเจดีย์ทั้งแบบสี่เหลี่ยมและแปดเหลี่ยมที่เมืองโบราณอู่ทองเป็นรุ่นหลังกว่าเมืองโบราณคูบัว โบราณสถานและโบราณวัตถุที่พบในเมืองโบราณคูบัวนั้นมีอายุทัดเทียมกับที่พบที่เมืองโบราณนครไชยศรีซึ่งเป็นสมัยทวารวดีรุ่นแรก ประมาณ พ.ศ. ๑๑๐๐-๑๓๐๐ การพบประติมากรรมแบบศิลปะอมราวดี แบบคุปตะ และแบบปาละ ที่เมืองโบราณอู่ทองที่มีขนาดเล็กและจำนวนเล็กน้อยอาจจะเป็นการนำเข้ามาจากต่างประเทศ หลักฐานเหล่านี้จะนำมาเป็นเกณฑ์หลักฐานในการวินิจฉัยได้

จากการศึกษาหลักฐานเมืองโบราณอู่ทองขาดหายไปช่วงเวลาพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๖ ช่วงเวลานี้ได้ย้ายเมืองไปอยู่ที่เมืองโบราณนครไชยศรี เมื่อความสำคัญในทางการปกครองและเศรษฐกิจของเมืองอู่ทองย้ายเปลี่ยนไปอยู่ที่เมืองโบราณนครไชยศรีซึ่งอยู่ใกล้ทะเล เมืองอู่ทองมิได้ถูกละทิ้งร้างไป แต่เปลี่ยนฐานะเป็นเมืองรอง เมืองโบราณอู่ทองคงถูกทำลายร้างไปในสงครามครั้งกองทัพของพระเจ้าอโนรธามังฉ่อ[๑๗] กรุงพุกามยกทัพไปล้อมกรุงละโว้ (ลพบุรี) เมื่อ พ.ศ. ๑๖๐๑ (มานิต วัลลิโภดม, ๒๕๐๙)

ต่อมา หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล (๒๕๐๙) ทรงสนพระทัยบทความเรื่องเมืองอู่ทอง ของนายมานิต วัลลิโภดม และทรงวิจารณ์ว่า ทรงไม่เห็นด้วยในเรื่องที่ว่าศิลปกรรมแบบอมราวดีที่พบ แม้ว่าจะมีขนาดเล็กแต่ก็เป็นภาพสลักนูนต่ำปั้นด้วยปูนซึ่งแสดงให้เห็นว่าต้องเป็นของที่ทำขึ้นที่นี่เพื่อใช้ประดับสถาปัตยกรรม เหตุนี้จึงเป็นของสำคัญที่บ่งว่าอิทธิพลของศิลปะอมราวดีได้เดินทางเข้ามาถึงที่นั้นและไม่ใช่ของที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ ทั้งนี้รวมถึงพระพุทธรูปที่พบ สันนิษฐานได้ว่า เมืองอู่ทองเป็นเมืองที่มีการติดต่อกับชาวอินเดียมาแล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๗-๑๑ และเมืองอู่ทองเป็นเมืองเก่ากว่าที่นครปฐมและอาจจะเก่ากว่าที่คูบัวด้วย และได้กล่าวคัดค้านว่าผู้รู้บางท่านไม่ยอมเชื่อว่าพระเจ้าอนุรุทธมหาราชแห่งพม่า ได้ยกกองทัพเข้ามาตีดินแดนที่เป็นประเทศไทยและได้อ้างถึงงานเขียนของฌ็อง บัวเซอลิเยส์ ที่สันนิษฐานว่า เมืองโบราณอู่ทองอาจร้างไปเพราะการสงครามสามเส้าระหว่างอาณาจักรหริภุญชัย อาณาจักรละโว้และอาณาจักรนครศรีธรรมราช ในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ดังที่กล่าวไว้ในหนังสือจามเทวีวงศ์ชินกาลมาลีและมูลศาสนาก็ได้ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ๒๕๐๙)

---

[๑๗] ปกครองพุกาม ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๑๕๘๙-๑๖๒๑

เมืองโบราณนครไชยศรี อำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม

การศึกษาเกี่ยวกับเมืองโบราณนครไชยศรี จังหวัดนครปฐมนั้น นับว่ามีเรื่องราวอยู่เป็นจำนวนมาก เนื่องจากเป็นเมืองที่นักวิชาการทั้งชาวต่างประเทศและชาวไทยสันนิษฐานว่าเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดี มาตั้งแต่เริ่มมีการศึกษาเรื่องทวารวดีในประเทศไทย เริ่มเมื่อครั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔) ยังทรงผนวชเป็นพระวชิรญาโณภิกขุ[๑๘] ได้เดินทางมานมัสการพระเจดีย์ใหญ่[๑๙] ในพื้นที่มณฑลนครไชยศรี ในปี พ.ศ. ๒๓๗๔ หลังจากนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๙๔ เมื่อพระองค์ทรงขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ลำดับที่ ๔ ของกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯให้บูรณะพระเจดีย์ใหญ่ และเป็นที่มาของการพบโบราณสถานโบราณวัตถุสมัยทวารวดีจำนวนมากภายในเมืองโบราณนครไชยศรี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔

---

[๑๘] ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓

[๑๙] ต่อมาได้รับการสถาปนาเป็นพระปฐมเจดีย์

ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๐๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ เรื่อง **พระปฐมเจดีย์**[๒๐] ได้มีพระบรมราชวินิจฉัยใจความว่า พระปฐมเจดีย์ที่เมืองนครไชยศรี มีตำนานกล่าวถึงประวัติความเป็นมาสองเรื่องซึ่งเชื่อได้ยากเนื่องจากไม่สมเหตุผล หากการจะศึกษาพระปฐมเจดีย์อย่างแท้จริงต้องศึกษาจากภูมิสถานและหลักฐานที่เหลืออยู่ ซึ่งจากการที่พระองค์เคยเดินทางไปนมัสการและทอดพระเนตรพระปฐมเจดีย์มาหลายครั้ง ทำให้พระองค์แน่พระราชหฤทัยว่า พระปฐมเจดีย์องค์นี้ไม่ได้สร้างขึ้นโดยเจ้านายใหญ่โตเพียงผู้หนึ่งผู้เดียวและไม่ได้สร้างขึ้นในคราวเดียวดังที่ตำนานทั้งสองเรื่องกล่าว สังเกตได้จากกองอิฐขนาดใหญ่ที่เป็นฐานของพระเจดีย์นั้นไม่ใช่ฐานของพระปรางค์หากแต่เป็นองค์พระมหาสถูปเจดีย์ของโบราณในครั้งแรกตั้งพระพุทธศาสนาเหมือนกับพระสถูปารามเจดีย์ที่กรุงอนุราธบุรีในประเทศลังกา ส่วนพระปรางค์นั้นเป็นของที่ทำขึ้นภายหลังจากที่พระสถูปใหญ่พังลงมาแล้ว ทำให้ทราบว่าเมืองนครไชยศรีต้องเป็นเมืองใหญ่มาแต่สมัยโบราณจึงเป็นที่ประดิษฐานพระมหาสถูปเจดีย์ใหญ่นี้จึงทรงปรารถนาที่จะบูรณปฏิสังขรณ์ให้คงรูปเดิมและทำให้มีผู้คนมานับถือให้มาก เนื่องจากทรงเชื่อว่าพระเจดีย์ใหญ่แห่งนี้เป็นที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน[๒๑] (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๖๒-๖๕)

---

[๒๐] โดยมีหมายเหตุตอนท้ายเรื่องว่าทรงพระราชนิพนธ์ค้างอยู่ และไม่ได้ระบุว่าทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเมื่อใด สันนิษฐานว่าอยู่ในช่วงปี พ.ศ. ๒๓๙๖-๒๔๐๑ ทั้งนี้เนื่องจากข้อความในพระราชนิพนธ์สิ้นสุดเหตุการณ์ลงที่โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยามหาประยูรวงศ์เป็นแม่กองในการบูรณะปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ ในปี พ.ศ. ๒๓๙๖ เพราะฉะนั้นต้องนิพนธ์ขึ้นหลังเหตุการณ์ดังกล่าว แต่คงไม่ก่อนไปกว่าปี พ.ศ. ๒๔๐๑ เนื่องจากในปีนี้มีหมายรับสั่งเรื่องประกาศแผ่พระราชกุศลให้พระบรมวงศ์ศานุวงศ์ และข้าทูลละอองฯ ช่วยปลูกสร้างวัดพระปฐมเจดีย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีเนื้อหาคล้ายกับพระราชนิพนธ์เรื่องพระปฐมเจดีย์ เป็นแต่เพียงเนื้อหาในหมายรับสั่งมีความกระชับกว่า ซึ่งคงเป็นการสรุปใจความมาพระราชนิพนธ์นั่นเอง (ดูเพิ่มเติมในอารยะหญิง ศรัณพฤฒิ, ๒๕๓๔:๓๓-๓๔)

[๒๑] ตามดูต้นฉบับได้จาก จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๘๔/๑

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๐๗ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงนิพนธ์เรื่อง **พระปฐมเจดีย์** ขึ้นซึ่งเป็นช่วงเวลาหลังจาก ดร.จอห์น สไควร์ (Dr. John Squire) ชาวอังกฤษ ได้นำพระพิมพ์และใบพระศรีมหาโพธิ์จากเมืองพุทธคยา ประเทศอินเดีย เข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงกล่าวถึงเหตุผลที่ทำให้เชื่อว่า พระปฐมเจดีย์เป็นของเก่าจริงนั้นมี ๔ ประการ คือ

๑. พระเจดีย์และลวดลายประดับมีลักษณะเก่าจนไม่มีคนรู้จัก

๒. พบโบราณสถานและโบราณวัตถุในเมืองนครปฐมเป็นจำนวนมาก

๓. พบพระพิมพ์ปางต่างๆ ที่ด้านหลังมีอักษรโบราณกำกับไว้

๔. อักษรโบราณที่กำกับไว้เป็นภาษามคธเก่าคนอ่านไม่ออก

และยังทรงกล่าวพรรณนาถึงปาฏิหาริย์ของพระบรมสารีริกธาตุจากพระปฐมเจดีย์ เมื่อครั้งตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะยังทรงพระผนวชเป็นพระวชิรญาโณภิกขุ ในปี พ.ศ. ๒๓๗๔ ทรงสันนิษฐานว่า พระบรมสารีริกธาตุดังกล่าวได้ประดิษฐานตั้งแต่ครั้งสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ทั้งนี้เนื่องจากพระองค์ได้เปรียบเทียบพระพิมพ์ที่จารึกอักษรโบราณที่พบที่พระปฐมเจดีย์กับพระพิมพ์ซึ่ง ดร.จอห์น สไควร์ (Dr. John Squire) นำมาจากพุทธคยา ประเทศอินเดียมีลักษณะแบบเดียวกัน อีกทั้งอักษรที่จารึกก็เขียนคาถาเย ธัมมา เช่นเดียวกันและมีอายุกว่าสองพันปีตรงกับยุคสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชเช่นกันและยังได้อธิบายเกี่ยวกับคาถาที่จารึกบนพระพิมพ์ให้เป็นที่เข้าใจ นอกจากนี้ยังกล่าวว่า บริเวณที่ประดิษฐานพระปฐมเจดีย์เคยเป็นเมืองใหญ่โตและได้กลายเป็นเมืองร้างไปก่อนสมัยอยุธยาหลายร้อยปี จนกระทั่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยาได้มาตั้งเมืองขึ้นใหม่ เรียกว่า เมืองนครไชยศรี[๒๒] (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, ๒๕๐๖: ๗๐-๘๑)

ดร. จอห์น สไควร์ (Dr. John Squire)

[๒๒] ตามดูต้นฉบับได้จาก จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๒๒๕

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง **แผ่นศิลา ศิลาจารึกที่ศาลเจ้าพระปฐมเจดีย์**[๒๓] โดยทรงพระราชวินิจฉัยมีใจความว่า แผ่นอิฐจารึกอักษรนี้ขุดได้บริเวณพระปฐมเจดีย์ อ่านจารึกเป็นคาถาได้ว่า *เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุ ตถาคโต อาห เตสญฺจ โย นิโรโธ เอวํ วาที มหาสมโณ* โดยพบทั้งบนแผ่นศิลา แผ่นอิฐ หลังพระพิมพ์และฐานพระพิมพ์ ซึ่งเหมือนกับจารึกบนพระพิมพ์ที่ ดร.จอห์น สไควร์ (Dr. John Squire) นำมาเพื่อทูลเกล้าฯ ถวายพระองค์พร้อมกับใบพระศรีมหาโพธิ์ ผิดกันอยู่แค่เพียงบางคำ จึงสืบความได้ว่าพระปฐมเจดีย์นี้น่าจะสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชของประเทศอินเดีย ได้แจกพระบรมธาตุไปในเมืองนานาประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา เพื่อให้สร้างพระสถูปเจดีย์ไว้เป็นที่สักการบูชา ซึ่งตรงกับปี พ.ศ. ๒๑๘ ส่วนคาถาที่จารึกนั้นแปลออกมาได้ความว่า เป็นพระปฏิจจสมุปบาทย่ออย่างหนึ่ง และเป็นพระอริยสัจสี่ย่อไว้อย่างหนึ่ง (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๒: ๖-๘)

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) เป็นบุคคลสำคัญในการบูรณปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์[๒๔] แต่งหนังสือเรื่อง **พระปฐมเจดีย์** เพื่อจำหน่ายให้กับผู้มานมัสการพระปฐมเจดีย์ได้รู้เรื่องราวโบราณ โดยเป็นการเรียบเรียงประวัติความเป็นมาของพระปฐมเจดีย์ตั้งแต่แรกสร้าง สาเหตุแห่งการบูรณะปฏิสังขรณ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมถึงการรวบรวมเรื่องราวจากเอกสารทางราชการต่าง ๆ อาทิ จดหมายเหตุ หมายรับสั่ง สารตรา เป็นการเสนอโดยอ้างพระราชดำริและพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ยังได้ทำการสืบค้นตำนานเกี่ยวกับพระปฐมเจดีย์มาเรียบเรียงและรวบรวม (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค, ๒๕๐๖: ๘๒-๑๐๐) เรื่องพระปฐมเจดีย์ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์นี้ นับเป็นหนังสือที่รวบรวมองค์ความรู้เรื่องพระปฐมเจดีย์มากที่สุดเรื่องหนึ่งในปัจจุบัน

---

[๒๓] พระราชนิพนธ์เรื่องนี้ คือ พระบรมราชาธิบาย จารึกที่อยู่ใต้พระพุทธไสยาสน์ เป็นภาษาไทยและภาษาบาลี

[๒๔] ท่านได้ทุ่มเทแรงใจแรงกายในการบูรณะปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์จนวาระสุดท้ายของท่าน (ศึกษาประวัติเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้จาก อเนก นาวิกมูล.**เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) เสนาบดีนักปราชญ์**. กรุงเทพฯ: แสงดาว, ๒๕๕๐)

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค)

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์คำอธิบายพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ ซึ่งเป็นคำอธิบายประกอบเพิ่มเติมในเรื่องพงศาวดารสยามประเทศตอนต้น ที่กล่าวถึงพระปฐมเจดีย์และเมืองนครปฐม ในประเด็นที่วิเคราะห์ว่าพระปฐมเจดีย์เป็นพระเจดีย์วิหารฝ่ายพระพุทธศาสนาที่เก่าแก่ โดยเชื่อมโยงกับเนื้อหาในคัมภีร์มหาวงศ์พงศาวดารลังกาที่กล่าวถึงการเผยแพร่พระพุทธศาสนาของพระสมณทูตจากอินเดียมายังสุวรรณภูมิประเทศ ทั้งนี้ทรงเชื่อว่าเมืองนครปฐมเป็นเมืองใหญ่ในสุวรรณภูมิประเทศที่ได้รับการเผยแพร่พระพุทธศาสนาจากพระสมณทูตที่เดินทางมา เนื่องจากพบหลักฐานทางโบราณคดีที่

เกี่ยวข้องเป็นจำนวนมาก โดยทรงอ้างถึงพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้ทรงจารึกไว้ที่พระปฐมเจดีย์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ,๒๕๐๕: ๑-๗๓)

การศึกษาทางด้านวิชาการโบราณคดีเมืองโบราณนครไชยศรีเกิดขึ้นในระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๘๒-๒๔๘๓ เมื่อ ปิแอร์ ดูปองต์ (Pierre Dupont,1959) นักโบราณคดีชาวฝรั่งเศสได้เข้ามาทำการขุดแต่งโบราณสถานวัดพระเมรุและเจดีย์จุลประโทนซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมที่มีรูปแบบศิลปะแบบทวารวดีที่พบในจังหวัดนครปฐม ภายใต้การควบคุมของหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ จากการศึกษาสรุปไว้ว่า เมืองโบราณนครไชยศรีเคยเป็นศูนย์กลางทางศาสนาและการเมืองของชาวมอญแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยตั้งข้อสังเกตว่าแผนผังของโบราณสถานวัดพระเมรุอาจเปรียบได้กับพุทธสถานปหรรปุระเมืองไมนานตี แคว้นเบงกอล ประเทศอินเดียและมีลักษณะเหมือนแผนผังวิหารอนันทเจดีย์เมืองพุกาม ประเทศพม่า ส่วนโบราณสถานเจดีย์จุลประโทนนั้นมีลักษณะเหมือนเจดีย์กู่กุด วัดจามเทวี จังหวัดลำพูนและสัตตมหาสถานที่ประเทศลังกา

ปิแอร์ ดูปองต์ (Pierre Dupont) และคณะผู้ว่าราชการจังหวัดนครปฐมที่มาเยี่ยม
ขณะทำการขุดค้นเจดีย์จุลประโทณ

ผลงานการศึกษาของ ปิแอร์ ดูปองต์ ในครั้งนี้ ได้ทำให้อาณาจักรทวารวดีเป็นที่รู้จักว่าเป็นอาณาจักรมอญที่ยิ่งใหญ่และมีอิทธิพลแพร่ไปในภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย นับเป็นยุคเริ่มต้นของการค้นคว้าวิจัยที่เป็นพื้นฐานของการศึกษาทางด้านรูปแบบในยุคหลังต่อมา โดยในปี พ.ศ. ๒๔๙๖ ปิแอร์ ดูปองต์ ได้เสนอเป็นวิทยานิพนธ์ และผลงานได้รับการตีพิมพ์ในปี พ.ศ. ๒๕๐๘ ในชื่อ L'Archeologie Mone de Dvaravai.

ต่อมาในประมาณปี พ.ศ. ๒๔๘๓ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์หนังสือเรื่องนิทานโบราณคดี เมื่อครั้งเสด็จไปประทับที่เกาะปีนังในช่วง พ.ศ. ๒๔๗๖-๒๔๘๕ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อบันทึกเรื่องราวเก่า ๆ ซึ่งเป็นเกร็ดนอกพงศาวดารที่พระองค์ทรงศึกษาด้วยพระองค์เอง เรื่องค้นเมืองโบราณซึ่งเป็นเรื่องที่ ๑๘ ที่กล่าวถึงเมืองโบราณอู่ทอง ทรงมีข้อสรุปว่าเมืองโบราณนครไชยศรีที่บริเวณพระปฐมเจดีย์นั้นเป็นราชธานีของประเทศทวารวดี เพราะเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ระหว่างแม่น้ำสองสายมาบรรจบกันและอยู่ใกล้ปากทางออกทะเล พบหลักฐานเป็นโซ่และสมอเรือเดินทะเลที่ตำบลธรรมศาลาเป็นสิ่งยืนยัน โดยมีเมืองโบราณอู่ทองเป็นเมืองร่วมสมัยกับเมืองโบราณนครไชยศรี (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๓๙: ๓๕๙-๓๖๘)

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๖ ตรี อมาตยกุล ได้เข้ามาสำรวจภูมิศาสตร์ของเมืองโบราณนครไชยศรี ตามพระดำริของกรมพระยาดำรงราชานุภาพ จากการสำรวจครั้งนี้จึงได้เขียนบทความเรื่อง นครปฐมไม่ใช่เมืองดอน[๒๕] จุดมุ่งหมายในงานเขียนเรื่องนี้ เพื่อ การศึกษาค้นคว้าหาหลักฐานโดยศึกษาจากสภาพภูมิศาสตร์ ด้วยการการสำรวจลำน้ำเพื่อยืนยันว่าในอดีตเมืองโบราณนครไชยศรีหรือเมืองนครปฐมในปัจจุบันไม่ใช่เมืองในที่ดอน หากแต่เป็นเมืองในที่ลุ่มน้ำ แต่เมื่อเวลาผ่านไปแม่น้ำเปลี่ยนทางเดินทำให้บริเวณนี้ตื้นเขินเกิดเป็นที่ดอน และได้มีข้อสรุปว่าเมืองโบราณนครไชยศรีเป็นราชธานีของสุวรรณภูมิ และเป็นราชธานีสืบต่อมาจนถึงสมัยทวารวดี (ตรี อมาตยกุล, ๒๔๙๒)

---

[๒๕] เสนอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงตรวจสอบและแก้ไขต้นฉบับ

ในปี พ.ศ. ๒๕๐๗ ธนิต อยู่โพธิ์ ได้เขียนบทความเรื่อง พระพุทธรูปศิลาขาวสมัยทวารวดี บทความนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อสืบค้นหาแหล่งที่มาและรูปแบบของพระพุทธรูปศิลาสีขาวจำนวน ๕ องค์ ซึ่งพบชิ้นส่วนกระจัดกระจายอยู่ในจังหวัดนครปฐมและจังหวัดพระนครศรีอยุธยา โดยมีข้อสรุปว่าพระพุทธรูปศิลาขาวดังกล่าวทั้งหมดมาจากโบราณสถานวัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม (อยู่นอกเมืองโบราณนครไชยศรีทางด้านทิศตะวันตกไม่มากนัก) เนื่องจากพบพระพุทธรูปศิลาขาวเต็มองค์ที่โบราณสถานวัดพระเมรุองค์หนึ่ง พบส่วนฐานบัวรองพระบาทจากการขุดค้นที่โบราณสถานวัดพระเมรุ และพบหลักฐานอีกหลายชิ้นที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ซึ่งเกิดจากการขนย้ายไปจากโบราณสถานวัดพระเมรุ (ธนิต อยู่โพธิ์, ๒๕๐๗)

ธนิต อยู่โพธิ์

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๘ เริ่มมีการศึกษาในเรื่องลวดลายในสมัยทวารวดีมากขึ้น โดยเฉพาะในกลุ่มประติมากรรมหินสลักรูปธรรมจักร ธนิต อยู่โพธิ์ จึงได้ศึกษาค้นคว้าและเรียบเรียงหนังสือเรื่อง ธรรมจักร จากข้อมูลหลักฐานโบราณวัตถุที่เป็นประติมากรรมหินรูปธรรมจักรที่พบตามเมืองโบราณสมัยทวารวดีหลายแห่ง เช่น เมืองโบราณนครไชยศรี เมืองโบราณอู่ทอง เมืองโบราณซับจำปาเป็นต้น พร้อมกันนี้ยังได้กล่าวถึงจารึกที่พบบนธรรมจักรและประติมากรรมกลุ่มอื่น เช่น ดินเผา และปูนปั้น อันมีลวดลายสมัยทวารวดีประดับตกแต่ง โดยกล่าวถึงธรรมจักรที่พบในเมืองโบราณนครไชยศรีเป็นหลักเนื่องจากพบเป็นจำนวนมากที่สุด ธนิตกล่าวถึงธรรมจักรในมุมมองด้านความหมายประติมานวิทยาและลักษณะรูปแบบของงานศิลปกรรมของธรรมจักรชิ้นต่าง ๆ พร้อมทั้งบันทึกถึงแหล่งที่มาของการค้นพบธรรมจักรเหล่านั้น และได้มีการกล่าวถึงการเปรียบเทียบลวดลายบนธรรมจักรที่พบในประเทศไทย กับลวดลายในศิลปะคุปตะและหลังคุปตะของประเทศอินเดีย (ธนิต อยู่โพธิ์, ๒๕๐๘)

ในปี พ.ศ. ๒๕๐๙ ศรีศักร วัลลิโภดม ได้เขียนบทความเรื่อง นครปฐมอยู่ที่ไหน กล่าวถึงลักษณะทางภูมิศาสตร์กายภาพของเมืองโบราณนครไชยศรี ด้วยภาพถ่ายทางอากาศจนพบที่ตั้งของเมืองโบราณนครไชยศรี ทำให้ทราบว่าโบราณสถานเจดีย์พระประโทณเจดีย์เป็นศาสนสถานที่อยู่ในตำแหน่งกลางเมืองโบราณ สำหรับพระปฐมเจดีย์นั้นอยู่นอกเมืองโบราณไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๒ กิโลเมตร และยังได้ข้อสรุปว่าเมืองโบราณนครไชยศรีเป็นเมืองที่สำคัญถึงขั้นเป็นราชธานีของแคว้นใดแคว้นหนึ่งในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในราวปีพ.ศ. ๑๒๐๐-๑๗๐๐ (ศรีศักร วัลลิโภดม, ๒๕๒๐:๙๗-๑๑๐)

รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม

ในปี พ.ศ. ๒๕๑๕ อมราลักษณ์ ทรัพย์สุคนธ์ ได้ศึกษาวิวัฒนาการของลวดลายบนธรรมจักรสมัยทวารวดี (กล่าวถึงกลุ่มประติมากรรมธรรมจักรในด้านความเป็นมาและความหมาย รวมถึงลวดลายบนธรรมจักรในสมัยทวารวดีที่พบในประเทศไทย ได้รวบรวมความเป็นมาของธรรมจักรตั้งแต่สมัยคันธาระ อมราวดี และคุปตะ ของอินเดีย ซึ่งแต่ละยุคมีรูปแบบที่เป็นภาพนูนต่ำและนูนสูงแต่ในประเทศไทยเป็นธรรมจักรลอยตัว ซึ่งเป็นประเทศเดียวในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยพบเป็นจำนวนมากที่เมืองโบราณนครไชยศรี)

การจำหลักลวดลายบนธรรมจักรสามส่วน คือ ลายจำหลักที่วงดุมล้อ ลายจำหลักที่กำ และลายจำหลักที่กง ได้ศึกษาวิวัฒนาการของลวดลายบนธรรมจักรในวิธีการเชิงเปรียบเทียบกับศิลปะอินเดีย ผลจากการศึกษาพบว่าธรรมจักรสมัยทวารวดีที่พบในประเทศไทยแบ่งได้เป็น ๔ สมัย และลวดลายบนธรรมจักรมีความคล้ายคลึงกับลายสมัยคุปตะลงมาจนถึงสมัยปาละของอินเดีย มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ (อมราลักษณ์ ทรัพย์สุคนธ์, ๒๕๑๕) การศึกษาเรื่องลวดลายบนธรรมจักรของอมราลักษณ์นี้ เป็นการศึกษาเพียงลวดลายบนธรรมจักรบางชิ้นเท่านั้นซึ่งใช้หลักฐานเพียงจำนวนน้อยและยังขาดหลักฐานที่สำคัญต่าง ๆ อีกมาก เช่น ลวดลายบนแท่นฐานธรรมจักร เสาธรรมจักร ทั้งนี้เนื่องจากหลักฐานธรรมจักรในขณะนั้นมีจำนวนน้อย

ในปี พ.ศ. ๒๕๒๐ นันทนา ชุติวงศ์ เสนอบทความเรื่อง ภาพชาดกที่เจดีย์จุลประโทณ เพื่อโต้แย้งและเพิ่มเติมข้อสังเกตบางประการในงานเรื่อง พุทธศาสนนิทานที่เจดีย์จุลประโทณ ของ พิริยะ ไกรฤกษ์ ที่กล่าวว่าภาพเล่าเรื่องที่เจดีย์จุลประโทณทั้งหมดนั้นสร้างขึ้นพร้อมกันในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ซึ่งได้รับแรงบันดาลใจจากพุทธศาสนานิกายสรรวาสติวาท ซึ่งเป็นนิกายฝ่ายหินยานนิกายหนึ่งที่แพร่หลายอยู่ทางภาคเหนือของประเทศอินเดีย นันทนา มีความคิดเห็นว่า การตีความภาพเล่าเรื่องส่วนใหญ่มีความเห็นตรงกับ พิริยะ ไกรฤกษ์ แต่มีข้อสังเกตบางประการคือ ในแผ่นภาพหมายเลข ๒๓ ซึ่ง ดร.พิริยะเชื่อว่า เป็นภาพเล่าเรื่องสุปารคะหรือสุปารกะนั้น อาจเป็นภาพเล่าเรื่องชาดกที่เกี่ยวกับการเดินทางทางเรือเรื่องอื่น ๆ เช่น สมุททวาณิชชาดก ก็เป็นได้ เนื่องจากภาพนี้ไม่แสดงรายละเอียดใด ๆ ซึ่งองค์ประกอบภาพนี้คล้ายคลึงกับภาพเล่าเรื่องสมุททวาณิชที่มงคลเจดีย์ในเมืองพุกามมาก

ภาพหมายเลข ๓๐ และ ๓๑ ซึ่ง พิริยะ ไกรฤกษ์ เชื่อว่า เป็นภาพเล่าเรื่องศยามกะหรือสุวรรณสาม ทั้งสองภาพนั้นภาพหมายเลข ๓๐ น่าจะเป็นภาพเล่าเรื่องวิศวันตระหรือเวสสันดรชาดกมากกว่า ซึ่งมีเล่าอยู่ในทั้งวรรณคดีสันสกฤตเรื่องชาตกะมาลาและในที่ประชุมชาดกทางภาษาบาลี เนื่องจากบุคคลทั้งสามในภาพนี้ไม่สวมเครื่องประดับเพราะทุกคนถือเพศนักบวช แสดงตอนเวสสันดรกำลังประทานนางชายาให้กับท้าวสักกะเทวราชซึ่งจำแลงเป็นพราหมณ์มาขอ ภาพเล่าเรื่องนี้ทำคล้ายกับภาพสลักบนซุ้มประตูพระสถูปที่สาญจีในประเทศอินเดีย และบนหินสลักใบเสมาที่พบในภาคอีสานของประเทศไทย รวมทั้งในประเทศกัมพูชา

ชิ้นส่วนรูปบุคคลบนหลังม้าซึ่ง พิริยะ ไกรฤกษ์ เชื่อว่า มีเล่าอยู่ในวรรณคดีภาษาสันสกฤต ก็มีปรากฏอยู่ในประชุมชาดกภาษาบาลีด้วย ภาพราชสำนักซึ่ง พิริยะ ไกรฤกษ์ เชื่อว่า อาจเล่าเรื่องจูลธัมมะปาละชาดกก็อาจจะเป็นเรื่องของพระเจ้าสุรูปะเนื่องจากรายละเอียดของภาพแสดงชัดเจน และคล้ายคลึงกับจิตรกรรมฝาผนังที่เมืองกิซิลในภาคกลางของทวีปเอเชีย และภาพสลัก ณ บุโรพุทโธ ประเทศอินโดนีเซีย ภาพหมายเลข ๗๐ เป็นภาพบุรุษขี่สัตว์สี่เท้ารูปร่างประหลาดแบบสัตว์ผสมกันซึ่ง พิริยะ ไกรฤกษ์ เชื่อว่า เป็นภาพประดับธรรมดาไม่ใช่ภาพเล่าเรื่องนั้น น่าจะเป็นภาพเล่าเรื่องศรภะชาดกหรือสรภะมิคะชาดกซึ่งยังมีปรากฏอยู่ในวรรณคดีสันสกฤตเรื่อง ธาตกชาดก และในที่ประชุมชาดกภาษาบาลี

เจดีย์จุลประโทณ

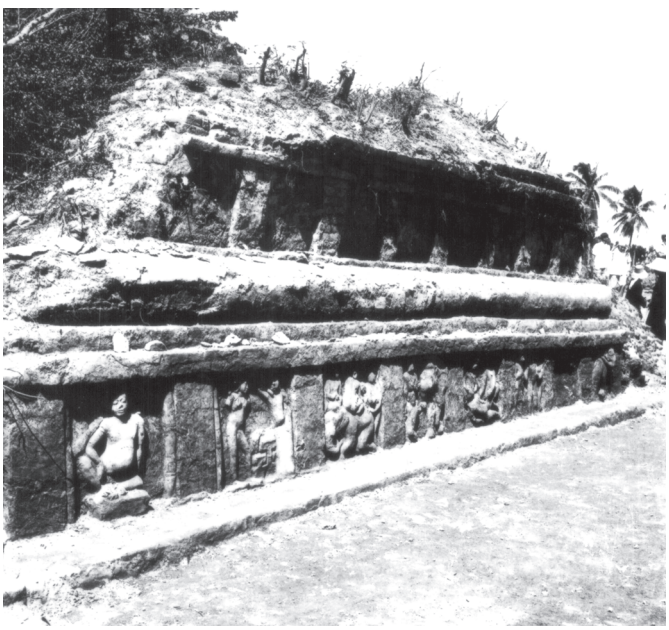

ภาพเล่าเรื่องชาดก
ที่ฐานเจดีย์จุลประโทณ

ภาพเล่าเรื่องที่เจดีย์จุลประโทณนี้ พิริยะ ไกรฤกษ์เชื่อว่าส่วนมากมีเล่าอยู่ในอวทานมาลาหรือประชุมอวทานฉบับต่าง ๆ ของนิกายสรรวาสติวาทเกือบทั้งสิ้น แต่เมื่อพิจารณาถึงที่มาของนิทานอวทาน ส่วนใหญ่เป็นเรื่องที่เขียนขึ้นตามอย่างและเค้าโครงของฉบับเก่าแก่ ซึ่งมีปรากฏอยู่ทั่วไปมากมายหลายนิกาย ซึ่งอายุอันเก่าแก่และความแตกต่างกันในลัทธิของวรรณกรรมดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นได้ชัดว่าพุทธศาสนนิทานที่ปรากฏที่เจดีย์จุลประโทณนั้น มิได้เป็นนิทานของพวกสรรวาสติวาทหรือนิกายหนึ่งนิกายใดโดยเฉพาะ นิทานเหล่านี้มีต้นกำเนิดอยู่ในสมัยก่อนที่พระพุทธศาสนาจะได้แตกแยกออกเป็นหลายต่อหลายนิกาย

รองศาสตราจารย์ ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์

ทั้งนี้พุทธศาสนนิทานที่พบที่เจดีย์จุลประโทณนั้น สมควรจะเรียกว่า ชาดก เพราะทุกเรื่องเป็นเรื่องขององค์พระพุทธเจ้าศากยมุนีในอดีตชาติ มิใช่เรื่องราวของผู้อื่น และไม่เห็นด้วยในทฤษฎีของ พิริยะ ไกรฤกษ์ ในเรื่องความแพร่หลายของนิกายสรรวาสติวาทในอาณาจักรทวารวดี เช่น นิทานชาดกที่ปรากฏที่เจดีย์จุลประโทณ เนื่องจากนิทานชาดกดังกล่าวเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในประเทศอินเดียมาตั้งแต่ครั้งดึกดำบรรพ์ และแพร่หลายเป็นหนังสือชุมนุมนิทาน หลายต่อหลายฉบับในสมัยต่าง ๆ กัน ซึ่งได้แพร่หลายในภาคต่าง ๆ ของประเทศอินเดียและประเทศใกล้เคียงอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๓ และในชวาภาคกลางราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ดังนั้นเรื่องชาดกที่พบที่จุลประโทณ จึงมิอาจเป็นหลักฐานในการกำหนดอายุหรือกำหนดลัทธิศาสนาของโบราณสถานแห่งนี้ได้ ข้อเท็จจริงประการเดียวซึ่งเราอาจได้จากชาดกเหล่านี้ก็คือ การยืนยันถึงอิทธิพลทางวัฒนธรรมของประเทศอินเดียทางเหนือไม่ว่าจะโดยตรงหรือโดยทางอ้อมที่ได้แพร่หลายเข้ามาสู่อาณาจักรทวารวดี

ในด้านการกำหนดอายุนั้นไม่เห็นด้วยกับอายุเวลาที่ พิริยะ ไกรฤกษ์ กำหนดไว้ซึ่งเก่าเกินไป เนื่องจากภาพเล่าเรื่องเหล่านี้ แสดงถึงลักษณะของศิลปะทวารวดีแบบที่เจริญเต็มที่แล้ว อิทธิพลและแบบอย่างทางศิลปะที่ทวารวดีได้รับมาจากอินเดียได้มีการเข้ารวมตัวผสมผสานและกลมกลืนเข้ากับรสนิยมของท้องถิ่นทวารวดี ภาพเล่าเรื่องเหล่านี้มีลักษณะง่าย ๆ แต่ก็มีชีวิตจิตใจด้วยลักษณะพิเศษของตนเองซึ่งทำให้เชื่อว่าภาพเหล่านี้ ปั้นโดยนายช่างพื้นเมืองผู้มีความสามารถและความเข้าใจอันลึกซึ้งทั้งในศิลปะแบบประเพณีของตน จึงเชื่อว่าภาพชาดกที่จุลประโทณเจดีย์ทั้งหมดที่พบนี้ น่าจะมีอายุราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ซึ่งเป็นระยะที่ศิลปะทวารวดีได้มีวิวัฒนาการถึงจุดสมบูรณ์ อิทธิพลทางอารยะธรรมจากภาคเหนือของประเทศอินเดียซึ่งเป็นที่มาของประชุมนิทานฉบับภาษาสันสกฤตที่เป็นที่รู้จักกันอยู่ในทวารวดีก็น่าจะเป็นอิทธิพลของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ซึ่งรุ่งเรืองอยู่ในภาคเหนือของประเทศอินเดียและได้แพร่หลายเข้ามาปรากฏอยู่ทั่วไปในเอเชียอาคเนย์ ตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒ และชัดเจนขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๓

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๒๕ ศรีศักร วัลลิโภดม ได้เสนอบทความเรื่อง นครไชยศรี ซึ่งเป็นการนำเอาหลักฐานทางด้านโบราณคดีภูมิศาสตร์มาใช้ด้วยการศึกษาร่องรอยของชุมชนโบราณ เพื่อหาลักษณะพื้นที่ที่ตั้งของเมืองโบราณนครไชยศรี สำรวจร่องรอยของลำน้ำ รูปแบบงานศิลปกรรม และลักษณะชั้นดิน รวมถึงภาพถ่ายทางอากาศ การศึกษาครั้งนี้เป็นการตีความหลักฐานภูมิศาสตร์เพื่อพยายามทำความเข้าใจพัฒนาการของชุมชนโบราณ โดยสรุปเป็นแนวคิดว่า การที่เมืองโบราณนครไชยศรีเป็นเมืองที่มีความใหญ่โตและปรากฏงานศิลปกรรมมากมายนั้น ไม่ได้แสดงถึงความสำคัญของรัฐในฐานะเมืองหลวง เพราะขอบเขตของรัฐใด ๆ ไม่อาจกำหนดได้แน่นอน และจากลักษณะรูปแบบของงานศิลปกรรมที่มีความคล้ายคลึงกันนั้น ไม่สามารถตีความไปถึงการมีอำนาจทางการเมืองของสังคมนั้น ๆ ได้ หากแต่รูปแบบงานศิลปกรรมที่เหมือนกันนั้นจะแสดงถึงความสัมพันธ์กันในทางวัฒนธรรม (ศรีศักร วัลลิโภดม, ๒๕๒๕)

ในปี พ.ศ. ๒๕๓๑ ธิดา สาระยา เขียนบทความเรื่อง การก่อตัวของรัฐในลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองนครปฐม ศึกษาจากหลักฐานทางโบราณคดี บทความนี้ปรับปรุงมาจากรายงานการวิจัยเรื่องพัฒนาการของรัฐในภาคพื้นทวีปสยาม พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๘ ซึ่งจากการศึกษาทำให้ได้ข้อสรุปว่า

เมืองโบราณนครไชยศรีเป็นเมืองศูนย์กลางที่เกิดขึ้นใหม่เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เพื่อรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจและสังคมบริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง ซึ่งมีเมืองโบราณในบริเวณใกล้เคียงอันได้แก่ เมืองโบราณอู่ทอง เมืองโบราณคูบัวเป็นเมืองเครือข่าย ส่วนเมืองโบราณนครไชยศรีเป็นศูนย์กลางและเป็นเมืองท่าที่สำคัญ นอกจากนี้ยังเป็นศูนย์กลางทางศาสนา ความเชื่อและการเมือง(ธิดา สาระยา, ๒๕๓๑) การมองพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองโบราณในลักษณะนี้ นับเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ในแนววัฒนธรรมที่ปรากฏในงานเขียนของธิดา สาระยา อีกหลายเรื่องด้วยกัน อาทิ เมืองก่อนรัฐ (Proto-state) สมัยทวารวดี หรือ (ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ เป็นต้น

ในปี พ.ศ. ๒๕๓๓ สุธาชัย ยิ้มประเสริฐ ได้กล่าวถึงกำเนิดพระปฐมเจดีย์ ซึ่งเป็นองค์ที่เห็นในปัจจุบัน ที่สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔) ด้วยแนวความคิดที่ว่า พระปฐมเจดีย์เป็นเจดีย์แรกตั้งพระพุทธศาสนา และนับตั้งแต่นั้นมาพระปฐมเจดีย์ได้กลายเป็นเจดีย์ที่สำคัญแห่งหนึ่งของชาติ และบริเวณรอบพระปฐมเจดีย์ได้พัฒนาขึ้นเป็นชุมชนเมือง โดยสรุปว่า การอธิบายเรื่องพระปฐมเจดีย์และการเกิดประวัติศาสตร์นครปฐม เป็นกระบวนการสร้างมายาคติอย่างหนึ่งที่ถูกสร้างขึ้นโดยเฉพาะมายาคติเกี่ยวกับความเป็นพระเจดีย์แรกสถาปนาพระพุทธศาสนา และความเป็นราชธานีของเมืองนครปฐมโบราณ ซึ่งมายาคติเหล่านี้ถูกสืบเนื่องโดยการอธิบายทางประวัติศาสตร์ต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน (สุธาชัย ยิ้มประเสริฐ, ๒๕๓๓)

สุธาชัย ยิ้มประเสริฐ

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๓๔ อารยะหญิง ศรัณพฤฒิ จัดทำวิทยานิพนธ์เรื่อง ประวัติศาสตร์นิพนธ์เรื่องเมืองนครปฐม โดยมุ่งทำการศึกษาค้นคว้า รวบรวมข้อสรุปประเด็นต่าง ๆ ของงานเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเมืองนครปฐม นับตั้งแต่เริ่มมีงานเขียนเรื่องเมืองนครปฐมจนถึงปัจจุบัน โดยจะวิเคราะห์ถึงสาเหตุและอิทธิพลที่ทำให้ข้อสรุปของงานเขียนเกี่ยวกับเรื่องเมืองนครปฐมมีประเด็นที่หลากหลายและแตกต่างกันไป และได้สรุปว่าการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองนครปฐมในระยะแรกเริ่มมุ่งศึกษาในแนวประวัติศาสตร์ชาติ ต่อมาได้เปลี่ยนมาศึกษาในแนววัฒนธรรม ทำให้ข้อสรุปแปรเปลี่ยนไป นักวิชาการได้นำความรู้ แนวคิด ทฤษฎี ในวิชาการแขนงอื่น ๆ มาใช้ศึกษา

อย่างหลากหลาย ทำให้ประเด็นการศึกษาได้แตกแขนงออกไปทั้งทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ซึ่งข้อสรุปที่มีอยู่ในขณะนี้ไม่ใช่ข้อสรุปที่ตายตัว เป็นเพียงแง่มุมหนึ่งของการศึกษาเท่านั้น (อารยะหญิง ศรัณพฤฒิ, ๒๕๓๔)

ในปี พ.ศ. ๒๕๔๒ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ กรมศิลปากร ได้จัดพิมพ์หนังสือเรื่อง พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ เพื่อประกอบการเข้าชมโบราณวัตถุภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ โดยมีเนื้อหากล่าวถึงภาพรวมของประวัติศาสตร์โบราณคดีที่พบในจังหวัดนครปฐมตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พร้อมทั้งแนะนำการจัดแสดงโบราณวัตถุของพิพิธภัณฑ์ที่แบ่งออกเป็นสามส่วน คือ ส่วนแรกแนะนำสภาพภูมิศาสตร์ของจังหวัดนครปฐม ส่วนที่สองแสดงเรื่องราวของศาสนาและความเชื่อของชุมชนในสมัยทวารวดี และส่วนที่สามแสดงถึงความรุ่งเรืองของเมืองโบราณนครไชยศรีหลังจากที่วัฒนธรรมทวารวดีได้เสื่อมลง ในส่วนที่กล่าวถึงวัฒนธรรมทวารวดีที่เมืองโบราณนครไชยศรีนั้นได้นำเสนอโดยมองผ่านโบราณวัตถุที่พบในบริเวณเมืองโบราณ โดยเฉพาะกลุ่มประติมากรรมหินสลักที่นับได้ว่าเป็นจุดเด่นในการจัดแสดง นอกจากนี้ยังให้ข้อมูลในด้านสถาปัตยกรรม และประติมากรรมประดับศาสนสถานสำคัญที่พบในเมืองโบราณนครไชยศรี เช่น โบราณสถานเจดีย์จุลประโทณเป็นต้น พร้อมทั้งแสดงภาพถ่าย แผนที่ และแผนผังประกอบ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒)

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๔๘ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ กรมศิลปากร ได้จัดพิมพ์หนังสือเรื่อง โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ เป็นการรวบรวมข้อมูลและคำอธิบายโบราณวัตถุสมัยทวารวดีที่พบบริเวณเมืองโบราณนครไชยศรีที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ พร้อมทั้งตั้งข้อสังเกตที่น่าสนใจเพื่อเป็นการเผยแพร่ข้อมูลลักษณะรูปแบบโบราณวัตถุโดยละเอียด ตลอดจนการศึกษาตีความตามข้อคิดและมุมมองของภัณฑารักษ์ผู้มีประสบการณ์ที่ปฏิบัติงานใกล้ชิดกับโบราณวัตถุ พร้อมทั้งนำเสนอภาพโบราณวัตถุสำคัญต่าง ๆ ประกอบอย่างชัดเจน (กรมศิลปากร, ๒๕๔๘)

บรรณานุกรม

ขจร สุขพานิช. “สุวรรณภูมิและทวารวดีอยู่ที่ไหน.” **ศิลปากร**. ปีที่ ๑ เล่มที่ ๒ (กรกฎาคม, ๒๕๐๐): ๖๑-๖๘.

ชูชีพ เบียดนอก. “ชื่อภาษากับชนชาติบอกได้หรือว่าทวารวดีเป็นมอญ.” **ศิลปวัฒนธรรม**. ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑๒ (พฤศจิกายน ๒๕๒๘): ๓๖-๓๙.

เซเดส์, จอร์จ. **ตำนานพระพิมพ์**. พระนคร: โสภณพิพรรธนากร, ๒๔๖๙.

เซเดส์, จอร์จ. **โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร**. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๑.

เซเดส์, จอร์จ. **ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย**. พระนคร: หอสมุดวชิรญาณ, ๒๔๖๗.

เซเดส์, จอร์จ. ชำระและแปล. **ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๒ จารึกกรุงทวารวดี เมืองละโว้แลเมืองประเทศราชขึ้นแก่กรุงศรีวิชัย**. พิมพ์เผยแพร่ในงานฉลองพระชนมายุเสมอกับสมเด็จพระชนกชนนี. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒.

เซเดส์, จอร์จ. “มอญในทวารวดี.” George Coedes **กับตะวันออกศึกษา รวมบทความแปล**. กรุงเทพ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ๒๕๔๒.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ตำนานพุทธเจดีย์สยาม**. พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๑๔.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **นิทานโบราณคดี**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๙.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม**. พระนคร: มปป., ๒๔๖๘.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมลำดวน ดิศกุล ณ อยุธยา. พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๑.

ธิดา สาระยา. **ทวารวดี ต้นประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๔๕.

ธิดา สาระยา. “วัฒนธรรมทวารวดีกับการคลี่คลายของเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา.” **ศิลปวัฒนธรรม**. ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๑๑ (กันยายน ๒๕๒๔): ๑๖-๒๗.

ธิดา สาระยา. **(ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ**. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๓๒.

นภวรรณ์ มีลักษณะ. **ทวารวดีในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย**. วิทยานิพนธ์สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘.

บริบาลบุรีภัณฑ์, หลวง. **โบราณวัตถุสถานในสยาม ภาค ๑**. พระนคร: พระจันทร์, ๒๔๗๖.

บริบาลบุรีภัณฑ์, หลวง. "ลักษณะพระพุทธรูปสมัยต่างๆ ในประเทศสยาม." **ศิลปากร**. ปีที่ ๑ เล่มที่ ๑. ๒๔๘๐: ๕๘.

บริบาลบุรีภัณฑ์, หลวง. **ลักสนะพระพุทธรูปสมัยต่าง ๆ ในประเทศไทย**. พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๔๘๖.

ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา. **เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย: การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์**. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔.

ภูธร ภูมะธร. "ทวารวดี ชื่อกษัตริย์? หรือ ชื่อเมือง?." **ศิลปวัฒนธรรม**. ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๗ (พฤษภาคม ๒๕๓๓): ๑๐๔-๑๑๓.

มานิต วัลลิโภดม. "ทวารวดีอยู่ที่ไหน." **ศิลปากร**. ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม, ๒๕๑๕): ๕๐-๗๐.

มานิต วัลลิโภดม. **สุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน**. กรุงเทพมหานคร: การเวก, ๒๕๒๑.

วิจิตรวาทการ, หลวง. **สยามกับสุวรรณภูมิ ภาค ๑ อดีต**. พระนคร: ไทยใหม่, ๒๔๗๖.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. "วิวัฒนาการของประติมากรรมสมัยทวารวดี." **โบราณคดี**. ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๒ ๒๕๑๖: ๑๙๕-๒๐๗.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. **ศิลปในประเทศไทย**. พระนคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๐๖.

อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. **แบบโครงสร้างและระเบียบการก่ออิฐ สถาปัตยกรรมสุกุลช่างเขมรและศรีวิชัย**. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๒.

Beal, Samuel. **Si-yu-ki: Buddhist records of the Western world (Hiuan Tsang)**. London: Trubner, 1884.

Boeles ,J.J. "A Not on the ancient city called Lavapura." **Journal of the Siam Society**. Vol. LV, Part I (January, 1967)

Boeles, J.J. “The King of Sri Dvaravati and his regalia.” **Journal of the Siam Society**. Vol. LII, Part I (April, 1964): 99-110.

Boisselier, Jean. “ศิลปะทวารวดี ตอนที่ ๑.” หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปล. จาก Jean Boisselier. “L’Art de Dvaravati.” **ศิลปากร** ๑๑, ๕ (มกราคม, ๒๕๑๑): ๓๕-๖๔.

Coedes,George. “Documents sur l’histoire politique et religieuse du Laos Occidental,” **Bulletin de l’Franzaise d’Extreme Orient**, XXV (1929)

Coedes, George. **Les E’tats Hindouises d’Indochine et d’Indonesie**. Paris: E de Boccard, 1948.

Dupont, Pierre. **L’Archeologie Mone de Dvaravati**. Paris: Ecole Francaise d’Extreme-Orient, 1959.

Lajonquiere, Lunet de. “Domaine archeologique du Siam.” **Bulletin de la Commmission archeologique de l’indochine**. 1990.

Pelliot, Paul. “Deux intineraires de Chine en Inde.” **Bulletin de l’Ecole Francaise d’Extreme-Orient**. Vol. IV, 1904.

Takakusu, J. (Junjiro). **A record of the Buddhist Religion; as practiced in India and the Malay Archipelago (A.D. 671-675) by I-Tsing**. Second India Edition. India: New Delhi, 1982.

Wales, H.G. Quaritch. **Dvaravati: The Early Kingdom of Siam (6th-11th century A.D.)**. London: Bernard Quaritch, Ltd., 1969.

เมืองโบราณคูบัว

วรวุธ สุวรรณฤทธิ์. **การศึกษาคติความเชื่อ และรูปแบบของประติมากรรมปูนปั้นแบบทวารวดีที่บ้านคูบัว** วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต โบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ๒๕๓๐.

ศิลปากร, กรม. **ลายศิลป์ดินเผาเมืองคูบัว: รายงานการศึกษาโครงการศึกษาประติมากรรมดินเผาแบบทวารวดีที่คูบัว**. กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิชาการ สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๑ ราชบุรี, ๒๕๔๕.

สมศักดิ์ รัตนกุล, ว่าที่ร้อยตรี. **โบราณคดีเมืองคูบัว**. กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ว่าที่ร้อยตรี สมศักดิ์ รัตนกุล เมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน ๒๕๓๕. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๓๕.

ศิลปากร, กรม. สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๑ ราชบุรี. **คูบัว: ความสัมพันธ์กับชุมชนทวารวดีในบริเวณใกล้เคียง**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๑.

เมืองโบราณนครไชยศรี

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. "แผ่นศิลา ศิลาจารึกที่ศาลเจ้า พระปฐมเจดีย์." **ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๒ จารึกกรุงทวารวดี เมืองละโว้ และเมืองประเทศราชขึ้นแก่กรุงศรีวิชัย**. George Coedes ชำระและแปล, สมเด็จกรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ โปรดให้พิมพ์ในงานฉลองพระชนมายุเสมอกับสมเด็จพระชนกชนนี. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. "เรื่องพระปฐมเจดีย์." **เรื่องพระปฐมเจดีย์**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานประชุมเพลิงศพคุณแม่วร สารทพันธุ์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๑๖ เมษายน ๒๕๐๖. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๖.

ตรี อมาตยกุล. "นครปฐมไม่ใช่เมืองดอน." **ศิลปากร**. ปีที่ ๒. ฉบับที่ ๖ (เมษายน, ๒๔๙๒): ๔๑-๔๗.

ตรี อมาตยกุล. "นครปฐมมิใช่เมืองดอน." **ศิลปากร**. ปีที่ ๓. ฉบับที่ ๑ (มิถุนายน, ๒๔๙๒): ๕๔-๖๔.

ธนิต อยู่โพธิ์. **ธรรมจักร**. กรมศิลปากรจัดพิมพ์ในเทศกาลเข้าพรรษา ปี พ.ศ. ๒๕๐๘. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๐๘.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (ขำ บุนนาค) "เรื่องพระปฐมเจดีย์." **เรื่องพระปฐมเจดีย์**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานประชุมเพลิงศพคุณแม่วร สารทพันธุ์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๑๖ เมษายน ๒๕๐๖. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๖.

ธนิต อยู่โพธิ์. **พระพุทธรูปศิลาขาว สมัยทวารวดี**. กรมศิลปากรจัดพิมพ์เป็นพุทธบูชาในโอกาสฯพณฯ จอมพล ถนอม กิตติขจร ทำพิธีเปิดป้ายพระนามพระพุทธรูปศิลาขาว และวางศิลาฤกษ์พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๑๐.

ธนิต อยู่โพธิ์. "พระพุทธรูปศิลาขาว สมัยทวารวดี." **ศิลปากร** ๘, ๒ (กรกฎาคม, ๒๕๐๗): ๓๙-๕๒.

ธิดา สาระยา. "เมืองก่อนรัฐ (Proto-state) สมัยทวารวดี." **ประวัติศาสตร์โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรมจังหวัดนครปฐม เรื่องการศึกษาลักษณะของชุมชนโบราณจากภาพถ่ายทางอากาศจังหวัดนครปฐม**. นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๕.

ธิดา สาระยา. "การก่อตัวของรัฐในลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองนครปฐม ศึกษาจากหลักฐานทางโบราณคดี." **เมืองโบราณ**. ปีที่ ๑๔ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มีนาคม, ๒๕๓๑): ๘๓-๙๒.

นันทนา ชุติวงศ์. “ภาพชาดกที่เจดีย์จุลประโทณ.” **ศิลปากร**. ปีที่ ๒๑ ฉบับที่ ๔ (พฤศจิกายน ๒๕๒๐) : ๒๘-๕๖.

ปวเรศวริยาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. “เรื่องพระปฐมเจดีย์.” **เรื่องพระปฐมเจดีย์**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานประชุมเพลิงศพคุณแม่วร สารทพันธุ์ ณ เมรุวัดมกุฎกษัตริยาราม วันที่ ๑๖ เมษายน ๒๕๐๖. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๖.

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์พระอธิบายประกอบ. ภาคต้น. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๐๕.

พิริยะ ไกรฤกษ์. “แนวคิดใหม่เกี่ยวกับเมืองนครปฐมก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙.” **รายงานการสัมมนาการวิจารณ์ศิลปะ**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๔.

เรื่องพระปฐมเจดีย์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เรียบเรียง และฉบับศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงนิพนธ์. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายทองโรจน์ นิลประภัสสร. พระนคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๑๐.

ศรีศักร วัลลิโภดม. “นครปฐมอยู่ที่ไหน ?.” **ช่อฟ้า** ๑, ๑๒-๑๓ (พฤศจิกายน-ธันวาคม, ๒๕๐๙): ๑๑๘-๑๒๖.

ศรีศักร วัลลิโภดม. “นครไชยศรี.” **เมืองโบราณ**. ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๓ (สิงหาคม-พฤศจิกายน, ๒๕๒๕): ๗-๒๓.

ศรีศักร วัลลิโภดม. “นครปฐมอยู่ที่ไหน.” **อนุสรณ์ในงานพระราชทานเครื่องขมาและดินฝังศพ นายสุธี บุณยศรีสวัสดิ์ ทช., มท. ๒๘ มีนาคม ๒๕๒๐**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์โพสต์พับลิชชิ่ง, ๒๕๒๐.

ศิลปากร, กรม. **โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์**. นนทบุรี: ส.พิจิตรการพิมพ์, ๒๕๔๘.

ศิลปากร, กรม. **พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๔๒.

สุธาชัย ยิ้มประเสริฐ. “พระปฐมเจดีย์กับเมืองนครปฐม.” **ศิลปวัฒนธรรม** ๑๒, ๑ (พฤศจิกายน ๒๕๓๓): ๑๕๔-๑๗๔.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. “พระปฐมเจดีย์ (ฉบับแก้ไขใหม่).” **เรื่องพระปฐมเจดีย์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เรียบเรียง และฉบับศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงนิพนธ์**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายทองโรจน์ นิลประภัสสร. พระนคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๑๐.

อมราลักษณ์ ทรัพย์สุคนธ์. วิวัฒนาการของลวดลายบนธรรมจักรสมัยทวารวดี.วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๑๕.

อารยะหญิง ศรัณพฤฒิ. ประวัติศาสตร์นิพนธ์เรื่องเมืองนครปฐม. วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๔.

เอนก นาวิกมูล. **เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) เสนาบดีนักปราชญ์**. กรุงเทพฯ: แสงดาว, ๒๕๕๐.

เมืองโบราณอู่ทอง

เขียน ยิ้มศิริ. “ประติมากรรมพื้นบ้านของอู่ทอง.” **โบราณวิทยาเรื่องเมืองอู่ทอง**. กรมศิลปากรรวบรวมจัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี วันที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๙. พระนคร: ศิวพร, ๒๕๐๙.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. “รายงานพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี ปีรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๒.” **โบราณวิทยาเรื่องเมืองอู่ทอง**. กรมศิลปากรรวบรวมจัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี วันที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๙. พระนคร: ศิวพร, ๒๕๐๙.

มานิต วัลลิโภดม. “เมืองอู่ทอง.” **โบราณวิทยาเรื่องเมืองอู่ทอง**. กรมศิลปากรรวบรวมจัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี วันที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๙. พระนคร: ศิวพร, ๒๕๐๙.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระธรรมเทศนา พระราชพงศาวดารสังเขป (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๕) หน้า ๗

สมศักดิ์ รัตนกุล. **รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานเมืองเก่าอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี**. กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี วันที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๙. พระนคร: ศิวพร, ๒๕๐๙.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. “บทวิจารณ์เรื่อง เมืองอู่ทอง ของมานิต วัลลิโภดม.” **โบราณวิทยาเรื่องเมืองอู่ทอง**. กรมศิลปากรรวบรวมจัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี วันที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๙. พระนคร: ศิวพร, ๒๕๐๙.

Boisselier, Jean. “ทฤษฎีใหม่เกี่ยวกับสถานที่ตั้งอาณาจักรฟูนัน.” หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล เก็บความและเรียบเรียง. **โบราณวิทยาเรื่องเมืองอู่ทอง**. กรมศิลปากรรวบรวมจัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี วันที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๙. พระนคร: ศิวพร, ๒๕๐๙.

Boisselier, Jean. “เมืองอู่ทองและความสำคัญของเมืองอู่ทองในประวัติศาสตร์ไทย.” อุไรศรี วรศะริน แปลจาก u-thong et son importance pour l’histoire de Thailande. **ศิลปากร**. ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๑ (พฤษภาคม ๒๕๐๘)

Wales, H.G. Quaritch. **Dvaravati: The Early Kingdom of Siam (6th-11th century A.D.)**. London: Bernard Quaritch, Ltd., 1969.

Wheatley, Paul. **The Golden Khersonese: Studies in the Maley Peninsula Before 1500 A.D.**. Kuala Lumper: University of Malaya Press, 2504. P. 116-117.

โบราณสถานพงตึก

Coedes, George. “การขุดค้นที่พงตึกและความสำคัญต่อประวัติศาสตร์สมัยโบราณแห่งประเทศไทย.” หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปลจากภาษาอังกฤษเรื่อง “Excavations at Pong Tuk.” **Journal of the Siam Society** Vol. XXI, Part 3, 1928.

ตอนที่ ๒

สรรสาระ : งานวิจัยที่เกี่ยวกับอารยธรรมทวารวดี

- จารึกทวารวดี : การศึกษาเชิงอักขรวิทยา
- การศึกษาบทบาทของเส้นทางน้ำที่มีต่อชุมชนโบราณสมัยทวารวดี : กรณีศึกษาเฉพาะเมืองนครปฐม
- การนับถือพุทธศาสนาสมัยทวารวดีที่จังหวัดนครปฐม
- พุทธประวัติในประติมากรรมทวารวดี
- พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีในศิลปะทวารวดี
- พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม
- ระฆังหินสมัยทวารวดี : ข้อสันนิษฐานด้านการใช้งาน

ผู้เรียบเรียง : ผู้ช่วยศาสตราจารย์จิรัฐิ เจริญราษฎร์

จารึกทวารวดี : การศึกษาเชิงอักขรวิทยา

งานวิจัยเรื่อง **จารึกทวารวดี: การศึกษาเชิงอักขรวิทยา** ของนายนพชัย แดงดีเลิศ เป็นวิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย ภาควิชาภาษาตะวันออก มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. ๒๕๔๒

งานวิจัยนี้ได้แบ่งวัฒนธรรมทวารวดีที่แสดงออกในรูปแบบของศิลปกรรมและตัวอักษร โดยแบ่งตามหลักฐานที่มีปรากฏอยู่ออกเป็น ๒ พวก คือหลักฐานทางวัฒนธรรมที่ไม่ใช่ลายลักษณ์อักษร กับ หลักฐานทางวัฒนธรรมที่เป็นลายลักษณ์อักษร ดังนี้

หลักฐานทางวัฒนธรรมที่ไม่ใช่ลายลักษณ์อักษร สำหรับหลักฐานทางวัฒนธรรมที่ไม่ใช่ลายลักษณ์อัษรที่มีอยู่ คือ เมืองโบราณ คูน้ำคันดินโบราณ สถาปัตยกรรม ประติมากรรม พระพิมพ์ดินเผา ภาชนะดินเผา เครื่องประดับ และเหรียญตราต่างๆ ในส่วนหลักฐานที่เป็นเมืองโบราณ **ทางภาคกลาง** ได้พบร่องรอยเมืองโบราณสมัยทวารวดี ตั้งแต่จังหวัดกาญจนบุรี ทางตะวันตก ไปจนถึงจังหวัดปราจีนบุรี ทางตะวันออก และขึ้นไปทางเหนือ ถึงจังหวัดเพชรบูรณ์ซึ่งมีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ถึง พุทธศตวรรษที่ ๑๗ เมืองสำคัญๆที่มีการขุดค้นแล้ว ได้แก่ **เมืองนครปฐมโบราณ** เป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่มีขนาดใหญ่ที่สุด มีเนื้อที่ประมาณ ๓,๘๐๙ ไร่ ตั้งอยู่ในตำบลพระประโทน อำเภอเมือง นครปฐม **เมืองกำแพงแสน** ตั้งอยู่ในตำบลทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน นครปฐม **เมืองคูบัว** อำเภอเมือง ราชบุรี **เมืองพงตึก** ตั้งอยู่ในตำบลพงตึก อำเภอท่ามะกา กาญจนบุรี **เมืองลพบุรี หรือ เมืองละโว้** ตั้งอยู่ในเขตตำบลท่าหินและตำบลชุบศร อำเภอเมือง ลพบุรี **เมืองจันเสน** ตั้งอย่ในตำบลจันเสน อำเภอตาคลี นครสวรรค์ **เมืองศรีเทพ** อยู่ในเขตอำเภอศรีเทพ เพชรบูรณ์ **เมืองศรีมโหสถ** ตั้งอยู่ในตำบลโคกปีบ อำเภอศรีมหาโพธิ์ ปราจีนบุรี **เมืองดงละคร** ตั้งอยู่ในตำบลดงละคร อำเภอเมือง นครนายก **ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ** มีเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีขนาดใหญ่ ๒ เมือง คือ **เมืองฟ้าแดดสงยาง** ตั้งอยู่ที่ตำบลหนองแปน อำเภอกมลาไสย กาฬสินธุ์ และ **เมืองจำปาศรี** ตั้งอยู่ในเขตตำบลบ้านกู่ อำเภอนาดูน มหาสารคาม ส่วน**ทางภาคเหนือ** พบกลุ่มเมืองโบราณที่มีลักษณะวัฒนธรรมทวารวดี ที่มีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ถึง ๑๙ จำนวน ๔ เมือง ได้แก่ **เมืองหริภุญไชย** ตั้งอยู่บริเวณศูนย์กลางจังหวัดลำพูนปัจจุบัน

เมืองเวียงมะโน อยู่ในเขตตำบลหนองตอง อำเภอหางดง เชียงใหม่ **เมืองเวียงท่ากาน** ตั้งอยู่ในตำบลบ้านกลาง อำเภอสันป่าตอง เชียงใหม่ และ **เมืองเวียงเถาะ** อยู่ในตำบลสองแคว อำเภอจอมทอง เชียงใหม่

นอกจากนั้น จากการศึกษาที่ตั้งของเมืองโบราณสมัยทวารวดีพบว่าเมืองโบราณเหล่านี้ มักมีการสร้าง**คูน้ำคันดิน**ล้อมรอบตัวเมืองทุกเมือง ส่วน**สถาปัตยกรรม**ในวัฒนธรรมทวารวดี มีทั้งอาคารสถานและสถูปเจดีย์ สำหรับ**ประติมากรรม**ในศิลปะแบบทวารวดีส่วนใหญ่สร้างขึ้นเป็นพุทธบูชา พระพุทธรูปมักสลักจากศิลา มีขนาดใหญ่ ส่วนวัสดุอื่นก็มีบ้าง เช่น สัมฤทธิ์ ปูนปั้น และดินเผา อีกทั้งยังมี**พระพิมพ์**สมัยทวารวดีนิยมสร้างด้วยดินเผา มักมีรูปแบบเดียวกัน คือทำเป็นปางมารวิชัย ประทับอยู่ในซุ้มมียอดเป็นสถูปแบบพุทธคยา หรือซุ้มเรือนแก้ว ในการสำรวจขุดค้นแหล่งชุมชนโบราณสมัยทวารวดีทุกแห่ง ได้พบ***ภาชนะดินเผา***จำนวนมากในบริเวณที่อยู่อาศัย เช่น หม้อ ไห ชาม อ่าง ตะเกียง ฯลฯ และยังได้พบ**เครื่องประดับ**ต่างๆ เช่น ตุ้มหู กำไลข้อมือ แหวน และลูกปัด ส่วน**เหรียญตรา**ที่พบนั้น เป็นโลหะ ทำจาก เงิน ทอง ดีบุก และทองแดง แบ่งออกได้เป็น ๒ กลุ่ม คือกลุ่มที่ไม่ปรากฏอักษรจารึก เช่น เหรียญรูปดวงอาทิตย์ รูปสังข์ รูปแพะ ที่พบที่นครปฐม อู่ทอง กับกลุ่มเหรียญที่มีอักษรจารึกอยู่ด้วย เช่น เหรียญรูปแม่วัวกับลูกวัว อีกด้านจารึกตัวอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ว่า “ศรีทวารวดีศวรปุณย” พบที่เมืองนครปฐมโบราณ เมืองคูบัว ฯลฯ

หลักฐานทางวัฒนธรรมทวารวดีที่เป็นลายลักษณ์อักษร หลักฐานทางวัฒนธรรมที่เป็นลายลักษณ์อักษร ที่ปรากฏอยู่ ก็คือหลักฐานประเภทจารึก งานวิจัยนี้ได้ศึกษาจารึกทวารวดีตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ถึง ๑๗ ในเชิงอักขรวิทยา รูปแบบ อักขรวิธี และวิวัฒนาการของตัวอักษร โดยศึกษาเฉพาะจารึกที่มองเห็นเส้นอักษรได้ชัดเจน จารึกทวารวดีที่ผู้วิจัยนำมาศึกษา แบ่งอายุตามลักษณะของรูปอักษร เป็น ๓ กลุ่ม คือ รูปอักษรปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒ พบในภาคกลาง จำนวน ๓๒ หลัก รูปอักษรปัลลวะกลาย พุทธศตวรรษที่ ๑๓ ถึง ๑๕ พบทางภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จำนวน ๕๖ หลัก และรูปอักษรมอญโบราณ พุทธศตวรรษที่ ๑๗ พบที่ภาคเหนือ จำนวน ๑๐ หลัก รวมทั้งสิ้น ๙๘ หลัก ซึ่งมีชื่อจารึก สถานที่พบจารึก วัตถุที่จารึก และภาษาที่ใช้จารึกทั้ง ๙๘ หลัก ดังนี้

จารึกอักษรปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒

๑. จารึกถ้ำฤๅษีเขางู พบที่จังหวัดราชบุรี จารึกที่ผนังถ้ำ เป็นภาษาสันสกฤต

๒. จารึกธรรมจักร พบที่จังหวัดนครปฐม จารึกบนธรรมจักรศิลา เป็นภาษาบาลี

๓. จารึกเยธัมมาฯ พบที่จังหวัดนครปฐม จารึกบนธรรมจักรศิลา เป็นภาษาบาลี

๔. จารึกเยธัมมาฯ๑ พบที่จังหวัดนครปฐม จารึกบนธรรมจักรศิลา เป็นภาษาบาลี

๕. จารึกเยธัมมาฯ๒ พบที่จังหวัดนครปฐม จารึกบนสถูปศิลา เป็นภาษาบาลี

๖. จารึกเยธัมมาฯ๓ พบที่จังหวัดนครปฐม จารึกบนแผ่นศิลา เป็นภาษาบาลี

๗. จารึกเยธัมมาฯ๔ พบที่จังหวัดนครปฐม จารึกบนแม่หินบด เป็นภาษาบาลี

๘. จารึกเยธัมมาฯ๕ พบที่จังหวัดนครปฐม จารึกบนแม่หินบด เป็นภาษาบาลี

๙. จารึกแผ่นดินเผาเมืองอู่ทอง พบที่จังหวัดสุพรรณบุรี จารึกบนแผ่นดินเผา เป็นภาษาบาลี

๑๐. จารึกเมืองอู่ทอง พบที่จังหวัดสุพรรณบุรี จารึกบนแผ่นศิลา เป็นภาษาบาลี

๑๑. จารึกวัดโพธิ์ร้าง พบที่จังหวัดนครปฐม จารึกบนแผ่นศิลา เป็นภาษามอญโบราณ

๑๒. จารึกฐานรองพระธรรมจักร พบที่จังหวัดนครปฐม จารึกบนฐานธรรมจักรศิลา เป็นภาษาบาลี

๑๓. จารึกเหรียญเงินมีจารึก พบที่จังหวัดนครปฐม จารึกบนเหรียญเงิน เป็นภาษาสันสกฤต

๑๔. จารึกเหรียญเงินทวารวดี พบที่จังหวัดนครปฐม จารึกบนเหรียญเงิน เป็นภาษาสันสกฤต

๑๕. จารึกเหรียญเงินเมืองพรหมทิน๓ พบที่จังหวัดลพบุรี จารึกบนเหรียญเงิน เป็นภาษาสันสกฤต

๑๖. จารึกบนวงพระธรรมจักร พบที่จังหวัดลพบุรี จารึกบนธรรมจักรศิลา เป็นภาษาบาลี

๑๗. จารึกฐานพระพุทธรูปยืนวัดข่อย พบที่จังหวัดลพบุรี จารึกบนฐานพระพุทธรูปศิลา เป็นภาษามอญโบราณ

๑๘. จารึกบนซี่ล้อพระธรรมจักร พบที่จังหวัดลพบุรี จารึกบนธรรมจักรศิลา เป็นภาษาบาลี

๑๙. จารึกถ้ำนารายณ์ พบที่จังหวัดสระบุรี จารึกที่ผนังถ้ำ เป็นภาษามอญโบราณ

๒๐. จารึกเมืองบึงคอกช้าง๑ พบที่จังหวัดอุทัยธานี จารึกบนแท่งศิลา เป็นภาษาสันสกฤต

๒๑. จารึกเมืองบึงคอกช้าง๒ พบที่จังหวัดอุทัยธานี จารึกบนแท่งศิลา เป็นภาษามอญโบราณ

๒๒. จารึกเมืองบึงคอกช้าง๓ พบที่จังหวัดอุทัยธานี จารึกบนแท่งศิลา เป็นภาษามอญโบราณ

๒๓. จารึกซับจำปา๑ พบที่จังหวัดลพบุรี จารึกที่เสาศิลาแปดเหลี่ยม เป็นภาษาบาลี

๒๔. จารึกซับจำปา๓ พบที่จังหวัดลพบุรี จารึกที่เสาศิลาแปดเหลี่ยม เป็นภาษาบาลี-สันสกฤต

๒๕. จารึกซับจำปา๔ พบที่จังหวัดลพบุรี จารึกที่เสาศิลาแปดเหลี่ยม เป็นภาษาบาลี

๒๖. จารึกเยธัมมาฯเมืองศรีเทพ พบที่จังหวัดเพชรบูรณ์ จารึกบนแผ่นศิลา เป็นภาษาบาลี

๒๗. จารึกเมืองศรีเทพ พบที่จังหวัดเพชรบูรณ์ จารึกที่เสาศิลากลม เป็นภาษาสันสกฤต

๒๘. จารึกบ้านวังไผ่ พบที่จังหวัดเพชรบูรณ์ จารึกที่เสาศิลาเหลี่ยม เป็นภาษาสันสกฤต

๒๙. จารึกฐานประติมากรรมศรีเทพ๑ พบที่จังหวัดเพชรบูรณ์ จารึกบนฐานศิลา เป็นภาษาบาลี

๓๐. จารึกฐานประติมากรรมศรีเทพ๒ พบที่จังหวัดเพชรบูรณ์ จารึกบนฐานศิลา เป็นภาษาบาลี

๓๑. จารึกชายจีวรพระพุทธรูปยืน พบที่จังหวัดนครราชสีมา จารึกบนพระพุทธรูปศิลา เป็นภาษามอญโบราณ

๓๒. จารึกวัดจันทึก พบที่จังหวัดนครราชสีมา จารึกที่ฐานพระพุทธรูปศิลา เป็นภาษาสันสกฤต

จารึกอักษรปัลลวะกลาย พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕

๑. จารึกเยธัมมาฯที่ศาลเจ้า พบที่จังหวัดนครปฐม จารึกบนแผ่นศิลา เป็นภาษาบาลี

๒. จารึกเยธัมมาฯบนพระศิลา พบที่จังหวัดราชบุรี จารึกบนพระพุทธรูปศิลา เป็นภาษาบาลี

๓. จารึกเขาปุษยคีรี พบที่จังหวัดราชบุรี จารึกบนแผ่นศิลา เป็นภาษาสันสกฤต

๔. จารึกเยธัมมาฯบนแผ่นอิฐ พบที่จังหวัดสุพรรณบุรี จารึกบนแผ่นอิฐ เป็นภาษาบาลี

๕. จารึกเสาแปดเหลี่ยม พบที่จังหวัดลพบุรี จารึกที่เสาศิลา เป็นภาษามอญโบราณ

๖. จารึกฐานพระยืนวัดมหาธาตุ พบที่จังหวัดลพบุรี จารึกบนพระพุทธรูปศิลา เป็นภาษาสันสกฤต

๗. จารึกเมืองพรหมทิน๑ พบที่จังหวัดลพบุรี จารึกบนแผ่นศิลา เป็นภาษาบาลี

๘. จารึกพุทธอุทยานบ้านพรหมทิน พบที่จังหวัดลพบุรี จารึกบนแผ่นศิลา เป็นภาษาบาลี

๙. จารึกซับจำปา๒ พบที่จังหวัดลพบุรี จารึกที่หลักศิลา เป็นภาษาสันสกฤต

๑๐. จารึกเยธัมมาฯหลังพระพิมพ์ จารึกบนพระพิมพ์ เป็นภาษาบาลี

๑๑. จารึกเยธัมมาฯเมืองปราจีนบุรี พบที่จังหวัดปราจีนบุรี จารึกบนแผ่นศิลา เป็นภาษาบาลี

๑๒. จารึกดินเผาประทับตราจันเสน พบที่จังหวัดนครสวรรค์ จารึกบนตราดินเผา เป็นภาษาสันสกฤต

๑๓. จารึกสถูปดินเผาเมืองทัพชุมพล พบที่จังหวัดนครสวรรค์ จารึกบนสถูปดินเผาจำลอง เป็นภาษาบาลี-มอญโบราณ

๑๔. จารึกพระพิมพ์ดินเผาโคกไม้เดน พบที่จังหวัดนครสวรรค์ จารึกบนพระพิมพ์ดินเผา เป็นภาษาบาลี

๑๕. จารึกบนพระพิมพ์ พบที่จังหวัดเพชรบูรณ์ จารึกบนพระพิมพ์ดินเผา เป็นภาษาสันสกฤต-จีน

๑๖. จารึกฐานพระพุทธรูป พบที่จังหวัดกาฬสินธุ์ จารึกบนพระพุทธรูปศิลา เป็นภาษาสันสกฤต

๑๗. จารึกสถาปนาสีมา พบที่จังหวัดกาฬสินธุ์ จารึกที่เสาศิลา เป็นภาษาสันสกฤต

๑๘. จารึกวัดบ้านมะค่า พบที่จังหวัดกาฬสินธุ์ จารึกที่ฐานพระศิลา เป็นภาษาสันสกฤต

๑๙. จารึกห้วยมะอึ พบที่จังหวัดชัยภูมิ จารึกที่หลักศิลา เป็นภาษาสันสกฤต

๒๐. จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา๑ พบที่จังหวัดขอนแก่น จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๒๑. จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา๒ พบที่จังหวัดขอนแก่น จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๒๒. จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา๓ พบที่จังหวัดขอนแก่น จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๒๓. จารึกวัดพระนอนพัฒนาราม พบที่จังหวัดขอนแก่น จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษาสันสกฤต

๒๔. จารึกวัดบุนบานประดิษฐ์ พบที่จังหวัดขอนแก่น จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษาบาลี-สันสกฤต

๒๕. จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผานาดูน๑ พบที่จังหวัดมหาสารคาม จารึกบนพระพิมพ์ดินเผา เป็นภาษามอญโบราณ

๒๖. จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผานาดูน๒ พบที่จังหวัดมหาสารคาม จารึกบนพระพิมพ์ดินเผา เป็นภาษามอญโบราณ

๒๗. จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผานาดูน๓ พบที่จังหวัดมหาสารคาม จารึกบนพระพิมพ์ดินเผา เป็นภาษามอญโบราณ

๒๘. จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผานาดูน๔ พบที่จังหวัดมหาสารคาม จารึกบนพระพิมพ์ดินเผา เป็นภาษามอญโบราณ

๒๙. จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผานาดูน๕ พบที่จังหวัดมหาสารคาม จารึกบนพระพิมพ์ดินเผา เป็นภาษามอญโบราณ

๓๐. จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผานาดูน๖ พบที่จังหวัดมหาสารคาม จารึกบนพระพิมพ์ดินเผา เป็นภาษามอญโบราณ

๓๑. จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาฟ้าแดดสงยาง๑ พบที่จังหวัดกาฬสินธุ์ จารึกบนพระพิมพ์ดินเผา เป็นภาษามอญโบราณ

๓๒. จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาฟ้าแดดสงยาง๒ พบที่จังหวัดกาฬสินธุ์ จารึกบนพระพิมพ์ดินเผา เป็นภาษามอญโบราณ

๓๓. จารึกฐานพระพิมพ์ฟ้าแดดสงยาง พบที่จังหวัดกาฬสินธุ์ จารึกที่ฐานพระพิมพ์ดินเผา เป็นภาษามอญโบราณ

๓๔. จารึกวัดป่ามัชฌิมาวาส พบที่จังหวัดกาฬสินธุ์ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๓๕. จารึกบ้านหนองห้าง พบที่จังหวัดกาฬสินธุ์ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษาสันสกฤต

๓๖. จารึกบ้านกุดโง้ง๑ พบที่จังหวัดชัยภูมิ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษาสันสกฤต

๓๗. จารึกบ้านกุดโง้ง๒ พบที่จังหวัดชัยภูมิ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษาสันสกฤต

๓๘. จารึกบ้านกุดโง้ง๓ พบที่จังหวัดชัยภูมิ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๓๙. จารึกนารอดที่กุดโง้ง พบที่จังหวัดชัยภูมิ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๔๐. จารึกวัดพระธาตุหนองสามหมื่น๑ พบที่จังหวัดชัยภูมิ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๔๑. จารึกวัดพระธาตุหนองสามหมื่น๒ พบที่จังหวัดชัยภูมิ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๔๒. จารึกวัดพระธาตุหนองสามหมื่น๓ พบที่จังหวัดชัยภูมิ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษาสันสกฤต

๔๓. จารึกวัดพระธาตุหนองสามหมื่น๔ พบที่จังหวัดชัยภูมิ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษาสันสกฤต

๔๔. จารึกภูเขียว พบที่จังหวัดชัยภูมิ จารึกที่หลักศิลา เป็นภาษาสันสกฤต

๔๕. จารึกบ้านดอนแก้ว พบที่จังหวัดอุดรธานี จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๔๖. จารึกใบเสมาเมืองฟ้าแดดฯ๑ พบที่จังหวัดกาฬสินธุ์ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๔๗. จารึกใบเสมาเมืองฟ้าแดดฯ๒ พบที่จังหวัดกาฬสินธุ์ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๔๘. จารึกวัดโพธิ์ชัยเสมาราม พบที่จังหวัดกาฬสินธุ์ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๔๙. จารึกวัดสว่างวัฒนาราม พบที่จังหวัดกาฬสินธุ์ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๕๐. จารึกภูเวียง พบที่จังหวัดขอนแก่น จารึกที่หน้าผา เป็นภาษาสันสกฤต-มอญโบราณ

๕๑. จารึกบ้านพันลำ๑ พบที่จังหวัดชัยภูมิ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษาสันสกฤต

๕๒. จารึกบ้านพันลำ๒ พบที่จังหวัดชัยภูมิ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๕๓. จารึกบ้านยาง๑ พบที่จังหวัดชัยภูมิ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษาสันสกฤต

๕๔. จารึกบ้านยาง๒ พบที่จังหวัดชัยภูมิ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๕๕. จารึกบ้านคอนสวรรค์(วัดนอก) พบที่จังหวัดชัยภูมิ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๕๖. จารึกบ้านคอนสวรรค์(วัดกู่) พบที่จังหวัดชัยภูมิ จารึกที่ใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

จารึกอักษรมอญโบราณ พุทธศตวรรษที่ ๑๗

๑. จารึกแม่หินบดเวียงมะโน พบที่จังหวัดเชียงใหม่ จารึกที่แม่หินแม่บด เป็นภาษามอญโบราณ

๒. จารึกพระเจ้าสววาธิสิทธิ๑ พบที่จังหวัดลำพูน จารึกบนแผ่นศิลารูปใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ-บาลี

๓. จารึกพระเจ้าสววาธิสิทธิ๒ พบที่จังหวัดลำพูน จารึกบนแผ่นศิลารูปใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ-บาลี

๔. จารึกวัดมหาวัน พบที่จังหวัดลำพูน จารึกบนแผ่นศิลารูปใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๕. จารึกอาณาจักรปุนไชย พบที่จังหวัดลำพูน จารึกบนแผ่นศิลารูปใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๖. จารึกวัดบ้านหลวย พบที่จังหวัดลำพูน จารึกบนแผ่นศิลารูปใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๗. จารึกวัดแสนข้าวห่อ พบที่จังหวัดลำพูน จารึกบนแผ่นศิลารูปใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๘. จารึกธรรมิกราชา พบที่จังหวัดลำพูน จารึกบนแผ่นศิลา เป็นภาษาบาลี

๙. จารึกเวียงเถาะ พบที่จังหวัดเชียงใหม่ จารึกบนแผ่นศิลารูปใบเสมา เป็นภาษามอญโบราณ

๑๐. จารึกวัดดอนแก้ว พบที่จังหวัดลำพูน จารึกบนแผ่นศิลา เป็นภาษามอญโบราณ

สำหรับข้อความในจารึกเกือบทั้งหมด เป็นการประกาศกิจกรรมทางพุทธศาสนา โดยใช้ภาษาบาลีเป็นการประกาศคำสอนทางพุทธศาสนาในลัทธิหินยาน ส่วนภาษาสันสกฤตใช้สำหรับเป็นประกาศของกษัตริย์และชนชั้นสูง ภาษามอญโบราณนั้นเป็นประกาศของชนชั้นสูงลงมาจนถึงคนสามัญ ผู้วิจัยได้ศึกษาพัฒนาการของรูปแบบอักษรที่พบในจารึกดังกล่าว จำนวน ๗๙ รูป ได้ข้อสรุปว่า รูปอักษรปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ที่มีลักษณะเป็นระเบียบ และปลายเส้นอักษรบางตัวลากยาวนั้น ค่อยๆมีความเปลี่ยนแปลงไปในพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕ โดยเริ่มตัดเส้นยาวให้สั้นลง ต่อเส้นสั้นให้ยาวเสมอกัน แล้วค่อยๆ ปรับส่วนเส้นและวิธีเขียนให้เขียนได้สะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้น เส้นบ่าอักษรค่อยๆ ลดระดับลง จนกระทั่งแนบติดเป็นเส้นเดียวกับเส้นบน การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้มีลักษณะค่อยเป็นค่อยไป และเกิดขึ้นกับอักษรทีละตัวไม่พร้อมกัน ในที่สุดก็ยุติลงเป็นรูปอักษรทรงสี่เหลี่ยมที่เรียกว่าอักษรมอญโบราณ ซึ่งพบหลักฐานในพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗

ส่วนผลการศึกษาเปรียบเทียบด้านอักขรวิธีของจารึกอักษรปัลลวะ อักษรปัลลวะกลาย และอักษรมอญโบราณ ทั้ง ๓ ชนิดนี้ ใช้อักขรวิธีหรือการประกอบรูปคำที่เหมือนกัน คือมีส่วนหลักที่ใช้ประกอบของคำอยู่ ๓ ส่วน ได้แก่ส่วนพยัญชนะ ส่วนสระ และส่วนเครื่องหมาย และแต่ละส่วนยังคงมีตำแหน่งและหน้าที่เช่นเดิมทั้ง ๓ สมัย แสดงให้เห็นว่าอักษรทั้ง ๓ ชนิด มีพัฒนาการต่อเนื่องกัน และรับหลักเกณฑ์ทางอักขรวิธีสืบต่อกันมา ผลการศึกษาทั้งด้านอักษรและอักขรวิธี พบว่า ในระยะพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้มีการใช้

อักษรปัลลวะ ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากอักษรแบบหนึ่งในอินเดียใต้ จากจารึกต่างๆ ที่พบในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย เฉพาะอย่างยิ่งที่จังหวัดนครปฐม ลพบุรี และสระบุรี เป็นต้น ต่อมาตัวอักษรปัลลวะได้ค่อยๆเปลี่ยนแปลงไปเป็นตัวอักษรที่เรียกว่า **อักษรปัลลวะกลาย** ซึ่งยังมีรูปแบบที่ใกล้เคียงอักษรปัลลวะอยู่ ตัวอักษรนี้ใช้ในช่วงเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕ พบในจารึกทั้งในบริเวณภาคกลาง เช่นที่จังหวัดลพบุรี และขยายขึ้นไปถึงภาคกลางตอนบนในเขตจังหวัดอุทัยธานีและนครสวรรค์ รวมทั้งในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือในเขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม และกาฬสินธุ์ เป็นต้น ต่อจากนั้น อักษรปัลลวะกลาย ในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยก็ได้พัฒนาไปเป็น **อักษรมอญโบราณ** ในพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ อักษรชนิดนี้พบว่ามีการใช้ในจารึกที่หริภุญไชยและใกล้เคียง ซึ่งเป็นเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีช่วงสุดท้าย ที่บริเวณจังหวัดลำพูนและเชียงใหม่ อักษรมอญโบราณที่กล่าวนี้ มีลักษณะแตกต่างไปจากอักษรปัลลวะในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ค่อนข้างมาก จนกลายเป็นอักษรของท้องถิ่นภาคเหนือโดยเฉพาะ

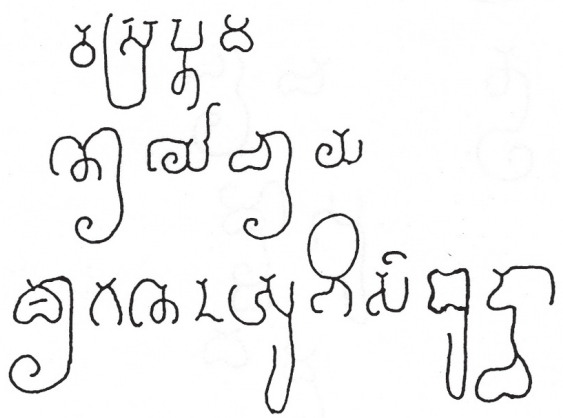

จารึกซับจำปา ๓

การศึกษาบทบาทของเส้นทางน้ำที่มีต่อชุมชนโบราณสมัยทวารวดี กรณีศึกษาเฉพาะเมืองนครปฐม

สารนิพนธ์เรื่อง **การศึกษาบทบาทของเส้นทางน้ำที่มีต่อชุมชนโบราณสมัยทวารวดี กรณีศึกษาเฉพาะเมืองนครปฐม** ของ นายจักรี วราเอกสิริ เป็นสารนิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา ๒๕๓๙ มีสาระสำคัญ ดังนี้

นครปฐม เป็นเมืองท่าค้าขายในอดีต จัดว่าเป็นเมืองสมัยทวารวดีที่มีความสำคัญเมืองหนึ่ง เมืองนครปฐมมีลำน้ำหลายสายทั้งที่เป็นคลองธรรมชาติ และคลองที่ขุดขึ้นใหม่ในสมัยหลัง คลองสำคัญ เช่น คลองบางแก้ว คลองพะเนียงแตก คลองเจดีย์บูชา เป็นต้น ดังนั้น เส้นทางทางน้ำในเมืองโบราณนครปฐมคงจะมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนและกำหนดบทบาทของเมืองและความสัมพันธ์กับชุมชนใกล้เคียง ศูนย์กลางของรัฐทวารวดีทางภาคตะวันตกของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาคือเมืองนครปฐมโบราณ ซึ่งมีเครือข่ายการติดต่อตามทางน้ำทั้งภายในตัวเมืองและบริเวณใกล้เคียงอย่างสลับซับซ้อน สาเหตุหนึ่งที่ทำให้เมืองโบราณนครปฐมกลายเป็นเมืองสำคัญในเวลานั้น อาจเกิดจากการคลายความสำคัญของเมืองอู่ทอง เพราะนครปฐมโบราณสามารถติดต่อคมนาคมได้ทั้งภายในและภายนอกประเทศ รัฐทวารวดีที่เกิดขึ้นโดยมีนครปฐมเป็นศูนย์กลางตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นตัวแทนของพัฒนาการอันสลับซับซ้อนของชุมชนตามที่ลุ่มลำคลองในอาณาบริเวณลุ่มน้ำท่าจีนและแม่กลอง คือฟากตะวันตกของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เมืองสำคัญ ๓ เมือง คือ นครปฐม อู่ทอง คูบัว ต่างอยู่ในทำเลซึ่งติดต่อถึงทะเลได้ อีกทั้งยังติดต่อระหว่างกันในแง่ทางกายภาพ เช่นเชื่อมโยงด้วยคู คลอง ลำน้ำ และในด้านวัฒนธรรม เปรียบเสมือนเป็นหน่วยการเมืองเดียวกัน ตัวอย่างของร่องรอยทางน้ำ เช่น ร่องรอยของคลองเชื่อมกับแม่น้ำท่าจีนทางใต้ ติดต่อกับแม่น้ำแม่กลองในราชบุรี และใช้ลำน้ำบางแก้วเดินทางทางน้ำ แล้วไปขึ้นบกแถวบริเวณลำน้ำแม่อ้อม แล้วใช้ลำน้ำเล็กๆเดินทางเข้าไปคูบัวอีกต่อหนึ่ง ส่วนความสัมพันธ์กับอู่ทองนั้นอาศัยกำแพงแสนเป็นตัวกลางติดต่อ โดยใช้ลำรางพิกุลซึ่งเป็นลำน้ำมาจากนครปฐมเป็นตัวเชื่อมอีกต่อหนึ่ง

เมืองนครปฐมโบราณ จัดว่าเป็นเมืองสมัยทวารวดี ที่มีขนาดใหญ่ในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ที่ตั้งของเมืองสัมพันธ์กับแนวฝั่งทะเล และขณะเดียวกันก็สัมพันธ์กับร่องรอยการคมนาคมตามลำน้ำ คูคลอง ภายใน และการกระจายตัวของโบราณวัตถุ โบราณสถานอันเป็นสัญลักษณ์การตั้งชุมชน ซึ่งมีลำน้ำต่างๆ ทั้งที่เกิดเองตามธรรมชาติ และมีการขุดขึ้นด้วยมนุษย์จึงทำให้ลำน้ำต่างๆ มีบทบาทต่อการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน เมื่อพิจารณาจากภูมิประเทศของเมืองโบราณนครปฐม ตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำแม่กลองและแม่น้ำท่าจีน ซึ่งมีลำน้ำใหญ่น้อยมากมายไหลจากทิศตะวันตกไปทิศตะวันออกเป็นส่วนใหญ่ แหล่งน้ำภายในตัวเมืองมีทั้งเชื่อมต่อกับคลองธรรมชาติและมีการขุดคลองเชื่อมให้ติดต่อถึงกันได้ ผู้เขียนสารนิพนธ์นี้ได้วิเคราะห์บทบาทของเส้นทางน้ำออกได้ ๒ ลักษณะ คือ

๑. บทบาทของเส้นทางน้ำที่มีต่อตัวเมืองนครปฐม บทบาทของลำน้ำที่มีต่อตัวเมืองน่าจะเกี่ยวข้องโดยตรงต่อการเลือกตั้งถิ่นฐานของชุมชน เนื่องจากชุมชนในสมัยทวารวดีเป็นชุมชนที่มีพัฒนาการต่อเนื่องมาจากชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย และมักจะพึ่งพิงอาศัยธรรมชาติเป็นหลัก และลำน้ำก็มีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ในทุกด้าน ลำน้ำต่างๆ ในตัวเมืองนครปฐม มีลักษณะที่เชื่อมถึงกันและมีตอนปลายของลำน้ำออกสู่แม่น้ำนครไชยศรี น่าจะแสดงถึงความเจริญทางเทคโนโลยีของชุมชนแห่งนี้ ในการรู้จักสร้างระบบชลประทาน และประยุกต์ลำน้ำให้เกิดประโยชน์ต่อการเกษตรทางอ้อม เพราะในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ แผ่นดินบริเวณจังหวัดนครปฐมเพิ่งเกิดได้ไม่นานมีลักษณะบางพื้นที่เป็นที่ราบน้ำท่วมถึง ดังนั้นจึงมีการทำคูคลองเชื่อมถึงกัน เมื่อมีน้ำจากแผ่นดินตอนใน ไหลมาตามลำน้ำสายหลักมากน้ำจะได้กระจายไปตามลำน้ำย่อย เพื่อป้องกันไม่ให้น้ำท่วม และสามารถระบายน้ำออกได้รวดเร็ว สู่แม่น้ำนครไชยศรี และเมื่อถึงเวลาที่น้ำมีน้อย ลำน้ำย่อยจะได้มีส่วนช่วยในการกักน้ำและกระจายน้ำได้ทั่วถึง ลำน้ำที่น่ามีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อการตั้งชุมชนของเมืองนครปฐมในสมัยทวารวดี คือ ลำน้ำบางแก้ว ลำน้ำสายนี้แยกมาจากคลองพะเนียงแตกผ่านเข้าสู่เขตตัวเมืองโบราณนครปฐม เมื่อดูจากภาพถ่ายทางอากาศจะปรากฏร่องรอยให้เห็นว่า ลำน้ำสายนี้เคยมีขนาดใหญ่ และเชื่อมต่อกับลำน้ำสายหลักและสายรองหลายสาย ลำน้ำสายหลัก เช่นลำคูเมือง ก็จะไปเชื่อมกับลำน้ำสายสำคัญและสายย่อยอีกต่อหนึ่ง มีลักษณะคล้ายร่างแห มีปลายลำน้ำไปออกแม่น้ำนครไชยศรีทั้งสิ้น ลำน้ำบางแก้วเปลี่ยนทางเดินในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๗ มีปริมาณน้ำน้อยลง ทำให้ปริมาณน้ำที่ไหลต่อไปตามลำน้ำในตัวเมืองบางสาย มีปริมาณลดลง ส่งผลให้บางลำน้ำ

ในตัวเมืองและบริเวณห่างออกไปในรัศมี ๕-๑๐ กิโลเมตร ตื้นเขิน ประกอบกับชายฝั่งทะเลร่นออกไป ทำให้ความอุดมสมบูรณ์ลดน้อยลง จึงปรากฏหลักฐานว่าในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เมืองนครปฐมโบราณได้กลายเป็นเมืองร้าง เนื่องจากผู้คนส่วนใหญ่ได้อพยพไปอยู่ในภูมิประเทศที่อุดมสมบูรณ์กว่า ในปัจจุบันลำน้ำบางแก้วตื้นเขินและใช้การไม่ได้แล้ว

นอกจากนั้นบทบาทของลำน้ำที่ใช้ในการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างชุมชนในเมืองโบราณนครปฐมอีก ๔ สาย คือ คลองบ่อโตนด คลองบางพระ คลองเจดีย์บูชา และคลองบางแก้ว และคงจะใช้ลำน้ำเหล่านี้แผ่ขยายชุมชนจากตอนกลางของเมืองออกสู่บริเวณโดยรอบ โดยมีเจดีย์พระประโทณตั้งอยู่กลางชุมชนและตั้งอยู่บริเวณกลางเมือง หลักฐานที่พบซึ่งแสดงถึงการดำรงชีวิตที่เกี่ยวกับลำน้ำ ได้แก่เปลือกหอย กระดองเต่า และหอยน้ำจืด ที่พบในทุกระดับชั้นดินเป็นจำนวนมากคือหอยโข่งและหอยเจดีย์รวมทั้งมีเศษถ่านปะปนอยู่ด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นว่าบทบาทของลำน้ำในขณะนั้น เป็นแหล่งทรัพยากรที่เป็นอาหารในการบริโภคของคนในชุมชน

๒. บทบาทของเส้นทางทางน้ำที่มีต่อชุมชนเมืองโบราณนครปฐม ในการใช้ติดต่อกับชุมชนใกล้เคียง ชุมชนเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่อยู่นอกเขตเมืองโบราณนครปฐมอีกเมืองหนึ่ง คือเมืองโบราณกำแพงแสน มีหลักฐานปรากฏว่ามีลำคลองเชื่อมระหว่างเขตเมืองนครปฐมกับกำแพงแสน หลักฐานต่างๆ ที่พบมีทั้งโครงกระดูกและเครื่องมือเครื่องใช้ บนเนินดินติดแม่น้ำเก่า แสดงให้เห็นว่าชุมชนในตัวเมืองและชุมชนรอบนอกคงมีการติดต่อสัมพันธ์โดยลำคลองต่างๆ เป็นตัวคมนาคมเชื่อมถึงกัน ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองเก่ากำแพงแสนตั้งอยู่บนฝั่งด้านใต้ของห้วยยาง ซึ่งน่าจะเป็นเส้นทางเชื่อมจากเมืองโบราณนครปฐมผ่านกำแพงแสนออกไปตามลำน้ำจระเข้สามพันสู่เมืองอู่ทองได้ และคงจะใช้กำแพงแสนเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม โดยใช้ลำน้ำเป็นเส้นทางเชื่อมโยงแลกเปลี่ยนกัน อีกเส้นทางหนึ่งที่น่าจะใช้ติดต่อกับชุมชนภายในแผ่นดินได้ คือเดินทางไปตามลำน้ำบางแก้ว หรือพะเนียงแตก ไปออกแม่น้ำท่าจีน แล้วเดินทางขึ้นไปยังลำคลองสองพี่น้องผ่านไปเมืองอู่ทอง แล้วขึ้นไปตามลำน้ำท่าว้าไปออกแม่น้ำสุพรรณบุรี ในเขตจังหวัดสิงห์บุรี และชัยนาททางเหนือได้ ซึ่งในบริเวณนี้จะมีเมืองสมัยทวารวดี เช่น บ้านคูเมือง อินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี เมืองโบราณที่บ้านคูเมืองอำเภอแสวงหา จังหวัดอ่างทอง เป็นต้น ในการติดต่อกับชุมชนอื่นๆที่อยู่ทางตอนเหนือของนครปฐมขึ้นไปนั้น ลำน้ำหลักที่น่าจะมีบทบาทสำคัญ คือแม่น้ำนครไชยศรี แม่น้ำนี้ถือได้ว่า

เป็นลำน้ำสำคัญมาตั้งแต่ต้น เป็นลำน้ำที่แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งขวาที่ตำบลมะขามเฒ่า ส่วนนี้จึงเรียกว่าแม่น้ำมะขามเฒ่า แล้วไหลผ่านสุพรรณบุรี เรียกว่าแม่น้ำสุพรรณบุรี จากนั้นจึงไหลมาที่นครปฐม เรียกว่าแม่น้ำนครไชยศรี และคงจะมีการส่งต่อทางด้านวัฒนธรรมความเชื่อที่แผ่ขยายเป็นเครือข่ายแลกเปลี่ยนกันตามลักษณะทางกายภาพของเมืองที่มีลำน้ำเป็นหลักในการติดต่อ

ส่วนการติดต่อกับชุมชนลุ่มน้ำแม่กลอง จะพบเส้นทางที่เชื่อมต่อกับลำน้ำจากราชบุรี ซึ่งมีลำน้ำต่อไปนี้ คือ ทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ มีแม่น้ำทัพหลวงซึ่งไหลมาจากที่สูงในเขตอำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี พอมาถึงเขตบ้านทัพหลวง ก็แยกเป็น ๒ สาย คือ ลำน้ำพะเนียงแตก ไหลไปทางตะวันออก ไปรวมกับลำน้ำห้วยกรดซึ่งไหลมาจากทางเหนือ รวมกันเป็นคลองบางพระ ไปออกแม่น้ำนครไชยศรี อีกสายหนึ่งคือลำน้ำวังตะกู ซึ่งไหลมาทางตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านเขตโรงเรียนฝึกหัดครูนครปฐม กลายเป็นคลองเจดีย์บูชาไหลไปออกแม่น้ำนครไชยศรี นอกจากนั้นยังมีคลองบางแขม เป็นลำคลองอีกสายหนึ่งซึ่งไหลมาจากบริเวณบ้านยาง ในอำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี มีร่องรอยเป็นลำน้ำใหญ่ที่ไหลมาเชื่อมกับคลองห้วยจระเข้ และคลองพระยากง แล้วไปออกแม่น้ำนครไชยศรีที่อำเภอสามพราน

บทบาทของลำน้ำที่มีต่อเมืองโบราณนครปฐมที่ส่งผลให้นครปฐมเป็นเมืองท่า คือ เมืองโบราณนี้ตั้งอยู่บนฝั่งทะเลด้านตะวันตก ขนาดของเมืองมีขนาดใหญ่ เชื่อมต่อกับทางน้ำออกสู่ทะเลได้ น่าจะมีความคล่องตัวในการคมนาคม แลกเปลี่ยนวัตถุสินค้าและผลิตผลของป่าต่างๆ ทำให้เศรษฐกิจของเมืองขยายตัว นอกจากนั้นการที่มีที่ตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำ ทำให้ได้ใช้ประโยชน์ของแหล่งน้ำในการเพาะปลูกเกษตรกรรมของคนในชุมชนอีกด้วย

การนับถือพุทธศาสนาสมัยทวารวดีที่จังหวัดนครปฐม

สารนิพนธ์เรื่อง **การนับถือพุทธศาสนาสมัยทวารวดีที่จังหวัดนครปฐม** ของ นางสาวสุภาพร พรดำเนินสวัสดิ์ เป็นสารนิพนธ์ตามหลักสูตรศิลปศาสตรบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา ๒๕๓๑ มีสาระสำคัญดังนี้

เมืองนครปฐมโบราณและเมืองกำแพงแสน เป็นสองเมืองที่อยู่ในขอบเขตของศิลปวัฒนธรรมทวารวดีในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗ ซึ่งจะเห็นความสัมพันธ์ระหว่างเมืองสำคัญที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ กับสถูปซึ่งเป็นศาสนสถานหลักของเมือง สำหรับเมืองนครปฐมโบราณนั้น สถูปสำคัญกลางเมืองคือ เจดีย์จุลประโทณ ส่วนเมืองกำแพงแสนนั้น แม้จะไม่พบซากสถูปหลักของเมือง แต่ก็ได้พบภาพปูนปั้นประดับอาคารสถาปัตยกรรมสมัยทวารวดี ซึ่งแสดงให้เห็นว่าจะต้องมีการสร้างศาสนสถานอย่างแน่นอนและจะสอดคล้องกับการประกอบกิจกรรมทางศาสนาต่างๆ เมืองนครปฐมโบราณและเมืองกำแพงแสนน่าจะมีการสัมพันธ์แลกเปลี่ยนกันมากที่สุด เพราะอยู่ใกล้กันและสามารถติดต่อกันได้สะดวกที่สุด ทั้งสองเมืองจะพบหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความเชื่อในการนับถือพุทธศาสนาอยู่มากมาย ทั้งในด้านศาสนสถานและศาสนวัตถุ คือ

ด้านศาสนสถาน สำหรับศาสนสถานที่พบภายในเมืองนครปฐมโบราณ คือ เจดีย์จุลประโทณ ส่วนศาสนสถานที่อยู่นอกเมืองคือ ศาสนสถานที่วัดพระเมรุ เนินพระ และวัดพระปฐมเจดีย์ นอกจากนั้นยังพบศาสนสถานที่เป็นเพียงเนินอิฐ เช่น ที่วัดธรรมศาลา วัดพระงาม และวัดหลวงประชาบูรณะ สำหรับเจดีย์จุลประโทณนั้น ตั้งอยู่เกือบใจกลางของเมืองโบราณ ซึ่งได้มีการขุดแต่งและศึกษา เจดีย์องค์นี้ซึ่งเหลืออยู่เพียงฐานเจดีย์เท่านั้น การก่อสร้างต่อเติมได้ทำถึง ๓ ระยะด้วยกัน ทำให้ได้ทราบเรื่องราวต่างๆมากมายเกี่ยวกับศาสนสถานแห่งนี้ ส่วนศาสนสถานที่วัดพระเมรุนั้น จากซากสถูปที่หลงเหลืออยู่ ทำให้สันนิษฐานว่ามีลักษณะคล้ายอานันทเจดีย์ที่พุกาม แต่ศาสนสถานที่เนินพระ ตำบลดอนยายหอม อำเภอเมืองนครปฐม ได้พบโบราณวัตถุที่สำคัญ คือธรรมจักรศิลาและกวางหมอบ รวมทั้งเสาแปดเหลี่ยมรองรับธรรมจักร และศาสนสถานวัดพระปฐมเจดีย์ พบเพียงฐานของสถูปที่เป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม ผนังของอาคารประดับด้วยภาพสลักเป็นรูปบุคคลและสัตว์

จะเห็นได้ว่า เมืองโบราณแห่งนี้ ประกอบด้วยพุทธศาสนสถานต่างๆ คือ กลางเมืองโบราณ จะเป็นศาสนสถานจุลประโทนเจดีย์ แต่เนื่องจากส่วนใหญ่ของศาสนสถานที่เมืองนี้ถูกทำลายมาก จึงไม่อาจทราบได้ว่า ภายในเมืองโบราณรอบนอกเมืองน่าจะมีศาสนสถานมากกว่านี้ แต่อาจกล่าวได้ว่ามีศาสนสถานรอบเมืองด้านต่างๆ คือ ด้านตะวันออกเฉียงใต้ ได้แก่ ศาสนสถานที่วัดธรรมศาลา ด้านทิศใต้ ได้แก่ ศาสนสถานเนินพระ ด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ ได้แก่ ศาสนสถานวัดพระเมรุ และด้านทิศตะวันตก ได้แก่ ศาสนสถานวัดพระปฐมเจดีย์และศาสนสถานวัดพระงาม โดยมีศาสนสถานที่วัดหลวงประชาบูรณะ เป็นศาสนสถานอีกแห่งหนึ่งของชุมชนโบราณที่อยู่ห่างไกลออกไปจากเขตเมืองโบราณ แต่ก็สามารถติดต่อกับเมืองโบราณได้โดยอาศัยลุ่มน้ำบางแก้ว ซึ่งจากหลักฐานเหล่านี้ ทำให้มีผู้ยืนยันว่า ชุมชนโบราณนครปฐมนั้นส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนาลัทธิหินยาน นิกายเถรวาท

ด้านศาสนวัตถุ ศาสนวัตถุในทางพุทธศาสนาที่พบในเมืองนครปฐมโบราณและเมืองกำแพงแสนนั้น มี ทั้ง พระพุทธรูป พระพิมพ์ดินเผา ศิลาธรรมจักรและกวาง จารึกทางพุทธศาสนา สถูปจำลองขนาดเล็ก ภาพปูนปั้นและภาพสลักทางพุทธศาสนา สำหรับพระพุทธรูปสมัยทวารวดีที่พบที่นครปฐมนั้น ได้รับอิทธิพลอย่างเห็นได้ชัดจากพระพุทธรูปแบบคุปตะ ซึ่งเจริญอยู่ทางภาคกลางและภาคตะวันตกของอินเดีย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๓ พระพุทธรูปที่พบ มีทั้งทำด้วยศิลา สำริด และดินเผา มีทั้งปางปฐมเทศนา ปางสมาธิ ปางมารวิชัย ปางเสด็จจากดาวดึงส์ และปางประทานธรรม นอกจากนั้นยังพบเศียรพระพุทธรูปดินเผาที่วัดพระงาม ซึ่งมีลักษณะที่งดงามมาก และเศียรพระพุทธรูปปูนปั้นที่วัดกำแพงแสน ส่วนพระพิมพ์ดินเผาที่ใช้ดินมากดทำเป็นแบบแม่พิมพ์ก่อนแล้วนำพิมพ์ไปเผาไฟ เป็นพิมพ์ใช้สำหรับนำดินมาทำเป็นพระพิมพ์ดินเผาแบบต่างๆ ก็พบมากที่เมืองโบราณนี้ ในด้านของศิลาธรรมจักรและกวางหมอบซึ่งถือว่าเป็นสัญลักษณ์เฉพาะพุทธศาสนา เนื่องจากพระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนาที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวันหรือป่ากวาง จึงใช้รูปกวางหมอบเป็นสัญลักษณ์ ศิลาธรรมจักรที่พบภายในบริเวณเมืองนครปฐมโบราณ มีจำนวนมากพอสมควร ที่เมืองกำแพงแสนนั้นพบเพียง ๑ วง ซึ่งมีคำจารึกอยู่บนธรรมจักรด้วย จารึกทางพุทธศาสนาที่พบในนครปฐมนั้น มี ๑๔ หลัก โดยไม่นับรวมจารึกบนพระพิมพ์ซึ่งพบเป็นจำนวนมาก เรื่องราวที่จารึกไว้ในหลักต่างๆ นั้นมักเป็นเรื่องเกี่ยวกับอริยสัจ ๔ เกี่ยวกับจารึกคาถาเยธมฺมา และเกี่ยวกับกล่าวถึงบัญชี

สิ่งของของวัด ฯลฯ ในด้านสถูปจำลองขนาดเล็กที่พบที่เมืองนครปฐม มีทั้งทำจากหินสีเขียวและศิลาแลง ทำจากดินเผา และทำจากสำริด และมักจะมีการจารึกคาถาเยธมฺมาไว้เป็นส่วนใหญ่ ในส่วนภาพปูนปั้นดินเผาที่ปรากฏพบและมีความสำคัญคือ ภาพปูนปั้นเล่าเรื่อง ซึ่งพบที่เจดีย์จุลประโทณ สำหรับภาพสลักที่พบและมีความสำคัญแสดงเรื่องราวทางพุทธศาสนา พบในเขตเมืองนครปฐม มี ๒ ชิ้น ภาพสลักนูนต่ำปางปฐมเทศนา พบที่วัดไทร อำเภอนครไชยศรี จังหวัดนครปฐม เป็นภาพสลักบนฐานศิลา และภาพสลักนูนต่ำปางมหาปาฏิหาริย์ ตามคัมภีร์พุทธศาสนาลัทธิหินยาน นิกานสรวาสติวาท ค้นพบที่พระปฐมเจดีย์

ผู้ศึกษาได้วิเคราะห์ว่า หลักฐานการนับถือพุทธศาสนาสมัยทวารวดีที่จังหวัดนครปฐมนี้ แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือหลักฐานที่เป็นศาสนสถาน และหลักฐานที่เป็นศาสนวัตถุ ดังกล่าวแล้ว สำหรับหลักฐานด้านศาสนสถานนั้น เป็นหลักฐานที่ต้องมีการเสื่อมสลายผุพังไปตามกาลเวลา และยังถูกทำลายจากการกระทำของมนุษย์ในลักษณะต่างๆ จึงทำให้ศาสนสถานสมัยทวารวดีเหลืออยู่เพียงไม่กี่แห่ง ในบรรดาที่เหลืออยู่เพียงไม่กี่แห่งนี้ มีทั้งที่ได้รับการศึกษาขุดแต่งทางโบราณคดีแล้ว และที่ยังไม่ได้รับการขุดแต่งทางโบราณคดี แต่ก็ได้มีผู้ให้ความสนใจศึกษาและยืนยันว่าเป็นศาสนสถานสมัยทวารวดี

ส่วนหลักฐานทางด้านศาสนวัตถุ แสดงให้เห็นว่า เมืองโบราณสมัยทวารวดีพร้อมทั้งชุมชนสมัยเดียวกันกับที่จังหวัดนครปฐม มีรูปแบบการสร้างสิ่งเคารพบูชาตามคติทางพุทธศาสนา ๓ นิกาย คือ

๑. พุทธศาสนาลัทธิหินยาน นิกายเถรวาท ซึ่งมีหลักฐานอยู่เป็นจำนวนมากดังกล่าวแล้ว

๒. พุทธศาสนาลัทธิหินยาน นิกายสรวาสติวาท มีหลักฐานอยู่เพียงเล็กน้อย

๓. พุทธศาสนาลัทธิมหายาน ได้แก่หลักฐานพระพิมพ์ดินเผา ๑ ชิ้น บริเวณพระประโทณเจดีย์ เป็นรูปพระอ้วนพุงพลุ้ย ๒ มือประสานกันอยู่ใต้ท้องตามลักษณะของเทพองค์หนึ่งในลัทธิมหายาน

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานที่แสดงถึงการนำความเชื่อทางศาสนาฮินดูเข้ามาผสมกับคติทางพุทธศาสนา เช่น ได้พบศิวลึงค์ศิลาบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ เป็นต้น

พุทธประวัติในประติมากรรมทวารวดี

งานวิจัยเรื่อง **พุทธประวัติในประติมากรรมทวารวดี** ของ นางสาวเกสรา จาติกวนิช เป็นวิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา ๒๕๔๕ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาที่มา คติความเชื่อ และรูปแบบศิลปะของภาพพุทธประวัติในประติมากรรมทวารวดี เริ่มจากศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างภาพพุทธประวัติในประติมากรรมทวารวดี กับข้อความในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาทั้งลัทธิเถรวาทและมหายาน ควบคู่ไปกับการวิเคราะห์รูปแบบศิลปะ และประติมานวิทยา โดยเปรียบเทียบกับภาพพุทธประวัติในศิลปะอินเดียและอาณาจักรใกล้เคียง ทั้งนี้เพราะภาพพุทธประวัติเป็นศิลปกรรมรูปแบบหนึ่งที่นิยมสร้างกันในทุกวัฒนธรรมที่นับถือพุทธศาสนา ซึ่งมีจุดเริ่มต้นที่ประเทศอินเดีย ตั้งแต่สมัยราชวงศ์โมริยะ ต่อเนื่องมาถึงราชวงศ์ปาละ-เสนะ และแพร่กระจายไปตามเส้นทางการเผยแพร่ศาสนาพุทธสู่อารยธรรมต่างๆ โดยเฉพาะศิลปะทวารวดี ที่ได้รับอิทธิพลทางศิลปะมาจากอินเดีย

ในด้านที่มาและคติการสร้าง ผู้วิจัยได้แบ่งประติมากรรมทวารวดีที่ศึกษา ออกเป็น ๔ กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ ๑ **ประติมากรรมที่มีที่มาจากวรรณกรรมทางพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท** โดยพิจารณาจากเรื่องราวในรูปที่มีความสัมพันธ์กับข้อความในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทอย่างชัดเจน ได้แก่ รูปตอนแสดงยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถีทั้ง ๓ แห่ง คือ รูปที่ถ้ำจาม บริเวณเขางู จังหวัดราชบุรี รูปที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร และรูปที่ประดับฐานชุกชี วัดสุทัศน์เทพวราราม

กลุ่มที่ ๒ **ประติมากรรมที่สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างในคติเถรวาท โดยพิจารณาร่วมกับหลักฐานอื่น ๆ** ในกลุ่มนี้ บางรูปเป็นพุทธประวัติตอนที่ทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายานแสดงไว้ไม่แตกต่างกันนัก หรือเป็นรูปที่แตกหักไปบางส่วน แต่รูปส่วนใหญ่พบอยู่ในบริเวณศูนย์กลางของวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งส่วนใหญ่เป็นหลักธรรมที่มาจากคัมภีร์เถรวาท จึงสันนิษฐานว่ารูปกลุ่มนี้น่าจะสร้างในคติเถรวาท ได้แก่ พระพุทธรูปตอนแสดงปฐมเทศนาที่อู่ทอง รูปสลักตอนแสดงปฐมเทศนาที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

พระปฐมเจดีย์ รูปที่สันนิษฐานว่าอาจเป็นการแสดงธรรมบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร รูปพระโพธิสัตว์ทรงมอบเครื่องประดับให้นายฉันนะ จังหวัดกาฬสินธุ์ และรูปพระพุทธองค์เสด็จเยี่ยมพระนางยโสธรา จากเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์

กลุ่มที่ ๓ **ประติมากรรมที่ไม่สามารถระบุที่มาได้ชัดเจน** เนื่องจากสภาพของประติมากรรมไม่สมบูรณ์ หรือเป็นรูปที่มีองค์ประกอบภาพที่ปรากฏทั้งในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤตใช้ร่วมกัน ได้แก่ รูปตอนปรินิพพานที่ถ้ำฝาโถ และถ้ำจาม บริเวณเขางู จังหวัดราชบุรี มีรูปยมกปาฏิหาริย์ตามคติเถรวาท นอกจากนั้นจากการขุดแต่งโบราณสถานที่เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี พบรูปพระโพธิสัตว์จำนวนหนึ่ง ซึ่งเป็นการสร้างตามคติมหายาน แสดงว่าอาจมีการผสมคติเถรวาทและมหายานในบริเวณนี้

กลุ่มที่ ๔ **ประติมากรรมที่มีที่มาจากคติมหายาน** ได้แก่ ประติมากรรมที่ถ้ำพระโพธิสัตว์ จังหวัดสระบุรี เป็นรูปที่แสดงถึงคติความเชื่อว่าพระพุทธเจ้าเป็นที่เคารพของเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นความเชื่อของฝ่ายมหายาน คงเนื่องจากบริเวณนั้นเป็นเส้นทางผ่านทางหนึ่งระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งอาจได้รับอิทธิพลของคติมหายานจากอาณาจักรขอมสมัยก่อนเมืองพระนคร ที่มีการนับถือพุทธศาสนาทั้งเถรวาทและมหายาน หรืออีกทางหนึ่งอาจมาจากภาคกลางตอนบน เช่น เมืองศรีเทพ ซึ่งพบหลักฐานการสร้างรูปเคารพในฝ่ายมหายานด้วยเช่นกัน

ผู้วิจัยได้สรุปว่าประติมากรรมที่ศึกษาในงานวิจัยนี้ ส่วนใหญ่มีที่มาจากลัทธิเถรวาท บางรูปอาจจะมีคติมหายานผสมอยู่ และช่างในสมัยทวารวดีคงได้รับแรงบันดาลใจจากวรรณกรรมในพุทธศาสนา มาผสมผสานกับความเชื่อความเข้าใจของคนในท้องถิ่นแล้วสร้างเป็นงานประติมากรรมตามความคิดสร้างสรรค์ของตน

ในด้านรูปแบบของศิลปะ ผู้วิจัยได้จัดรูปพุทธประวัติในประติมากรรมทวารวดีที่ศึกษา ออกเป็น ๓ กลุ่ม ตามระยะเวลาการสร้าง คือ

กลุ่มที่ ๑ **สมัยทวารวดีตอนต้น** (ราวพุทธศตวรรษ ที่ ๑๒-๑๓) พบว่ายังรักษารูปแบบของอินเดียไว้อย่างชัดเจน ได้แก่รูปสลักนูนต่ำพระพุทธรูปประทับขัดสมาธิมีแผ่นหลังที่ฐานมีรูปธรรมจักรและกวางหมอบเหลียวหลังตามแบบศิลปะคุปตะและหลังคุปตะ เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิตอนแสดงปฐมเทศนา พบที่อู่ทอง

กลุ่มที่ ๒ **สมัยทวารวดีตอนกลาง** (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕) ได้รับอิทธิพลของศิลปะอินเดีย มาผสมกลมกลืนกับลักษณะพื้นเมือง คือ มีเรื่องราวในรูป การวางองค์ประกอบ และลวดลายบางอย่างยังทำตามแบบอินเดีย ในขณะที่พระพุทธรูปส่วนใหญ่มีพระพักตร์แบบพื้นเมือง คือพระขนงต่อกันเป็นรูปปีกกา พระเนตรโปน และพระโอษฐ์หนา ส่วนใหญ่แสดงถึงฝีมือช่างชั้นสูงที่ได้ผ่านพัฒนาการมาสู่ยุครุ่งเรืองแล้ว ได้แก่รูปตอนแสดงยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี อยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร รูปที่สันนิษฐานว่าอาจเป็นการแสดงธรรมบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กลุ่มประติมากรรมบริเวณเขางู จังหวัดราชบุรี และรูปที่ถ้ำพระโพธิสัตว์ จังหวัดสระบุรี รูปทรงแสดงปฐมเทศนา ที่จังหวัดนครปฐม รูปบนใบเสมาตอนพระพุทธองค์เสด็จเยี่ยมพระนางยโสธรา จากเมืองฟ้าแดดสงยาง และรูปพระโพธิสัตว์มอบเครื่องประดับให้นายฉันนะ จังหวัดกาฬสินธุ์

กลุ่มที่ ๓ **สมัยทวารวดีตอนปลาย** (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖) จะมีอิทธิพลของศิลปะขอมผสมผสานอยู่ เช่น บางรูปชายสังฆาฏิของพระพุทธรูปเป็นแผ่นยาว ปลายตัดตรง บางรูปจากลักษณะการแต่งกายและรูปแบบของซุ้ม ได้แก่ รูปตอนแสดงยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี และตอนโปรดพระพุทธมารดา อยู่ที่วัดสุทัศน์เทพวราราม รูปบนใบเสมาตอนเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ ที่อำเภอบ้านผือ ตอนโปรดพระพุทธมารดาใกล้พระพุทธบาทบัวบาน จังหวัดอุดรธานี และประติมากรรมที่ถ้ำคูหา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

ผลการศึกษาพบว่าภาพพุทธประวัติที่ศึกษาครั้งนี้ ส่วนใหญ่มีอายุอยู่ในช่วงตอนกลางถึงตอนปลาย ซึ่งเป็นยุครุ่งเรืองของศิลปะทวารวดี แสดงถึงอิทธิพลของศิลปะคุปตะ หลังคุปตะ และปาละจากอินเดีย และศิลปะลังกา รวมทั้งอาจแสดงถึงอิทธิพลของศิลปะอมราวดีด้วยก็ได้ ผสมผสานกับลักษณะท้องถิ่นด้วยอัตราส่วนที่แตกต่างกันไปตามปัจจัยแวดล้อม และเมื่อพิจารณาจากหลักฐานทางโบราณคดีโดยรวมแล้ว บ่งชี้ว่าชาวทวารวดีนับถือพุทธศาสนาลัทธิ เถรวาทเป็นหลัก

พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีในศิลปะทวารวดี

วิทยานิพนธ์เรื่อง **พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีในศิลปะทวารวดี** ของนายรุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง เป็นวิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ ภาควิชาประวัติศาสร์ศิลปะ มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา ๒๕๔๕ มีสาระสำคัญ ดังนี้

พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี หมายถึงพระพุทธรูปแบบหนึ่งในศิลปะทวารวดี สลักเป็นภาพนูนสูงหรือนูนต่ำบนแผ่นหิน เป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับยืนหรือนั่งอยู่เหนือพาหนะ ซึ่งพาหนะเหล่านี้ มักทำเป็นหน้าสัตว์ผสม หรือครุฑในรูปบุคคล พาหนะนี้เรียกกันว่า “พนัสบดี” สองข้างของพระพุทธองค์ปรากฏรูปบุคคลยืนหรือนั่งอยู่เคียงข้าง หากพระพุทธเจ้าประทับยืน จะครองจีวรห่มคลุม พระหัตถ์ทั้งสองข้างมักแสดงวิตรรกมุทรา บุคคลที่เคียงข้างอยู่ที่ด้านทั้งสองจะอยู่ในอิริยาบถยืนเช่นกัน บุคคลทั้งสองนี้ส่วนใหญ่มักถือแส้ด้วยกันทั้งคู่ แต่บางองค์ก็ถือสิ่งของที่ต่างออกไป เช่น บุคคลข้างหนึ่งถือแส้ อีกข้างหนึ่งถือฉัตร หรือบุคคลข้างหนึ่งถือดอกบัวและหม้อน้ำ แต่บุคคลอีกข้างหนึ่งถือดอกบัวเพียงอย่างเดียว ถ้าเป็นพระพุทธรูปประทับนั่ง จะครองจีวรห่มเฉียง บุคคลที่ขนาบอยู่สองข้างมักนั่งคุกเข่าประนมมือแสดงอาการนอบน้อมต่อพระพุทธองค์ พระพุทธรูปประทับนั่งนี้จะประทับอยู่บนบัลลังก์ มีกรอบซุ้มล้อมรอบ และเนื่องจากประติมากรรมนี้เป็นประติมากรรมสลักนูน จึงมีแผ่นหลังอยู่ด้วย บริเวณขอบนอกของแผ่นหลัง ของพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีบางองค์ สลักลายกระหนกผักกูด ซึ่งคงตั้งใจให้หมายถึงเมฆ

สำหรับตัวพนัสบดีนั้น โดยทั่วไปเชื่อว่าตัวพนัสบดี เป็นสัตว์ผสมที่เกิดขึ้นจากการเอาลักษณะสำคัญของพาหนะเทพเจ้าทั้งสามในศาสนาฮินดูมารวมไว้ด้วยกัน ได้แก่ เขาโคนนทิ พาหนะของพระอิศวร จะงอยปากแหลมของครุฑ พาหนะพระนารายณ์ ปีกของหงส์ พาหนะพระพรหม จึงเป็นที่มาของข้อสันนิษฐานว่า การทำพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี เป็นการแสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาอยู่เหนือศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นอิทธิพลจากพุทธศาสนานิกายมหายานตันตระจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย แต่ก็มีความเห็นต่างออกไปว่า ลักษณะต่างๆ ที่ประกอบขึ้นมาเป็นตัวพนัสบดีนี้ ส่วนมากแล้วมีเค้าโครงของสิงโต ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของดวงอาทิตย์ ดังนั้นตัวพนัสบดีจึงอาจหมายถึง

ดวงอาทิตย์หรือแสงสว่าง เมื่อทำพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีแล้ว ก็อาจมีความหมายว่า ธรรมของพระพุทธองค์นั้น เปรียบประดุจแสงแห่งดวงอาทิตย์ เมื่อสาดส่องไป ณ แห่งใด ก็จะยังให้เกิดชีวิตหรือความสงบสุข

การใช้ชื่อ "พนัสบดี" เรียกพาหนะที่รองรับพระพุทธเจ้านี้ เกิดจากพระวินิจฉัยของสมเด็จฯเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ที่ได้ประทานความเห็นว่า "....หน้าอะไรซึ่งอยู่ภายใต้นั้น เหมือนกับที่ทำไว้ตามซุ้มประตูปราสาทศิลาในเมืองชวาหลายแห่ง นักปราชญ์วิลันดาเขาเรียกว่าหน้าพนัสบดี.." จึงเรียกกันต่อมาว่า พนัสบดี หมายถึงสัตว์ผสมที่เป็นพาหนะของพระพุทธเจ้า และใช้เรียกครุฑในรูปบุคคลที่รองรับพระพุทธเจ้าด้วย ซึ่งพาหนะที่รองรับพระพุทธรูปนี้ แบ่งออกเป็นสองกลุ่มใหญ่ๆ คือ กลุ่มที่ทำเป็นรูปบุคคล และกลุ่มที่ทำเป็นสัตว์ผสม กลุ่มที่ทำเป็นรูปบุคคลนั้น มักจะเป็นรูปแบบของครุฑที่ทำเป็นรูปมนุษย์ คอทำเป็นรูปบุคคลครึ่งตัว มีปีกคล้ายปีกนก มือทั้งสองข้างอยู่ระดับอกและถือดอกบัว หรืออาจจะเป็นรูปพระอรุณาทิตย์ การจัดองค์ประกอบให้ครุฑถือดอกบัว รองรับพระพุทธเจ้า น่าจะเป็นการพัฒนาขึ้นในสมัยทวารวดี รวมทั้งเป็นการเชื่อมโยงคติความเชื่อเกี่ยวกับครุฑกับพระอาทิตย์ด้วย ส่วนกลุ่มที่ทำเป็นรูปสัตว์ผสม เกิดจากการนำเอาลักษณะของพาหนะของเทพเจ้าสูงสุดทั้งสามของศาสนาฮินดูมาผสมเข้าไว้ด้วยกันดังกล่าวแล้ว

สำหรับความหมายของพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี มีผู้แปลความหมายไว้ ๓ แบบ ใหญ่ๆด้วยกัน คือ แบบแรก หมายถึงพุทธประวัติ ตอนพระพุทธเจ้า เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ แบบที่สอง หมายถึง พระอมิตาภะพร้อมด้วยพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและพระโพธิสัตว์มหาสถามปราปต์เสด็จลงมารับดวงวิญญาณ ส่วนแบบที่สาม หมายถึงพุทธประวัติตอนยมกปาฏิหาริย์ แต่ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า การแปลความหมายทั้งสามแบบยังไม่มีหลักฐานเพียงพอและมีข้อขัดแย้งมาก ผู้วิจัยกล่าวว่า พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีนี้ นิยมทำเฉพาะอาณาจักรทวารวดีเท่านั้น และสันนิษฐานว่าความหมายของพระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีไม่น่าจะหมายถึงเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่งในพุทธประวัติเป็นการเฉพาะ แต่น่าจะเกี่ยวข้องกับความต้องการเชิดชูเกียรติหรือฐานันดรอันสูงของพระพุทธเจ้า โดยแสดงออกมาด้วยการทำพระพุทธเจ้าอยู่เหนือพาหนะ และมีบุคคลประกอบอยู่สองข้าง และมีการผสมผสานกันระหว่างคติความเชื่อของพุทธศาสนาแบบมหายานและพุทธศาสนาแบบเถรวาท รวมทั้งคติความเชื่อของชาวพื้นเมืองด้วย

พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม

วิทยานิพนธ์เรื่อง **พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม** ของ นายนิติพันธุ์ ศิริทรัพย์ เป็นการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. ๒๕๒๔ มีสาระสำคัญดังนี้

ต้นกำเนิดของพระพิมพ์ คือภาพจำหลักสัญลักษณ์ของสังเวชนียสถาน ๔ แห่งในประเทศอินเดีย ได้แก่สถานที่พระพุทธเจ้าประสูติ คือเมืองกบิลพัสดุ์ สถานที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ คือ พุทธคยา สถานที่แสดงปฐมเทศนา คือ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน และสถานที่ดับขันธ์ปรินิพพาน คือ เมืองกุสินารา โดยแรกเริ่มอาจจะมีเพียงสัญลักษณ์เท่านั้น ครั้นต่อๆมาภายหลัง จึงเกิดมีพระพุทธรูปขึ้นปะปนอยู่กับสัญลักษณ์เหล่านั้น การทำพระพุทธรูปที่เรียกว่าพระพิมพ์นั้น คงเกิดจากการปั้นเป็นแบบอย่าง แล้วใช้ดินมากดเป็นแม่พิมพ์ แล้วนำไปเผาไฟ จะได้แม่พิมพ์ดินเผา หรืออาจใช้แกะลงไปในหิน จำพวกหินปูนหรือหินสบู่ให้เป็นแม่พิมพ์เป็นรูปพระตามที่ต้องการ เวลาจะทำพระพิมพ์อาจใช้ดินเหนียวมากดลงในแม่พิมพ์ แล้วจึงแกะออก นำพระพิมพ์ที่ทำด้วยดินไปผึ่งให้แห้ง แล้วจึงนำไปเผาไฟ ก็จะได้พระพิมพ์ดินเผาตามที่ต้องการ เหตุที่เรียกว่าพระพิมพ์ เพราะเป็นรูปนูนครึ่งซีก ใช้แม่พิมพ์ทำด้วยดินหรือโลหะพิมพ์ออกมา

พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี ที่พบภายในจังหวัดนครปฐม ที่ผู้วิจัยศึกษามีจำนวน ๓๐ องค์ และเปรียบเทียบกับพระพิมพ์แหล่งอื่นกับพระพุทธรูปที่เกี่ยวข้องอีก ๑๕ องค์ พระพิมพ์ดินเผาที่พบในบริเวณเมืองนครปฐมโบราณ สร้างขึ้นโดยใช้วิธีกดดินที่ได้เตรียมไว้แล้ว ลงในแม่พิมพ์ที่ทำขึ้นด้วย ดินเผา ,โลหะ,หิน,ปูน พระพิมพ์ดินเผาที่พบที่นครปฐม ส่วนมากมีขนาดใหญ่ จุดประสงค์คงจะทำขึ้นเพื่อสืบศาสนา หรือมุ่งหวังให้ผู้ที่ทำเกิดความเจริญรุ่งเรืองในชาติหน้า จึงพากันสร้างรูปพระพุทธองค์ด้วยดิน ซึ่งถือว่าเป็นทางได้บุญกุศล โดยไม่ต้องสิ้นเปลืองในการหาวัสดุที่มีราคาแพงหรือหายากมาทำ พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีพบที่นครปฐม หลายพิมพ์มีจารึกเป็นตัวอักษรเล็กๆ ข้างบน ด้านข้าง หรือที่ฐาน บางทีอยู่ด้านหลัง ส่วนใหญ่จะมีข้อความจารึกเป็นไปในแนวเดียวกันว่า “เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เยสํ เหตุ ตถาคโต อาห เตสญฺจ โยนิโรโธจ เอวํ วาที มหาสมโณติฯ” ทั้งนี้ สามารถจัดกลุ่มพระพิมพ์ได้เป็น ๓ กลุ่ม คือ กลุ่มที่ ๑ พระพิมพ์ที่มีลักษณะเป็นเรื่องราว กลุ่มที่ ๒ พระพิมพ์ที่มีสถูปประกอบ และกลุ่มที่ ๓ พระพิมพ์แบบพระพุทธรูปปางสมาธิ มีประภามณฑล

กลุ่มที่ ๑ พระพิมพ์ที่มีเรื่องราว แยกออกเป็น ๒ เรื่อง คือ พระพิมพ์ที่ทำเป็นรูปปางมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี และพระพิมพ์ที่ทำเป็นรูปปางเสด็จลงจากดาวดึงส์

กลุ่มที่ ๒ พระพิมพ์แบบที่มีสถูปประกอบ แบ่งออกเป็น ๒ แบบ คือ แบบพระพุทธรูปประทับนั่งใต้ยอดสถูปแบบพุทธคยา และพระพุทธรูปประทับนั่งในท่าปารยังกาสน ขยานมุทรา มีสถูปประกอบ

กลุ่มที่ ๓ พระพิมพ์ประทับนั่งในท่าปารยังกาสน ขยานมุทรา มีประภามณฑลซึ่งคงสร้างขึ้นตามเรื่องราวตอนพระพุทธเจ้าตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ที่พระองค์ประทับอยู่ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์

ผู้วิจัยได้แบ่งลักษณะของพระพิมพ์ดินเผาที่พบในจังหวัดนครปฐมออกเป็น ๓ ยุค คือ

๑. พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดียุคแรก มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓ มีอิทธิพลจากศิลปะอินเดีย แบบคุปตะ และหลังคุปตะ การวางรูปของพระพิมพ์ยุคนี้ วางรูปตามเรื่องราวที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ และมักมีจารึก

๒. พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดียุคที่ ๒ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ มีอิทธิพลศิลปะแบบหลังคุปตะ และอิทธิพลศิลปะแบบปาละ ตลอดจนมีอิทธิพลพื้นเมือง บางพิมพ์มีจารึกประกอบ

๓. พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดียุคที่ ๓ มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ มีลักษณะของพื้นเมืองมาก มีพระบาทใหญ่ ตัดเรื่องราวรายละเอียดออกมาก จนพระพิมพ์ที่พบส่วนใหญ่มีแต่รูปพระพุทธองค์ และพระพิมพ์ในยุคนี้ตอนปลาย มีอิทธิพลศิลปะขอมเข้ามาปน

ผู้วิจัยได้สรุปว่าพระพิมพ์ที่พบที่เมืองนครปฐมโบราณ เป็นพระพิมพ์ที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นการสืบศาสนา ในช่วงแรกพระพิมพ์ได้รับอิทธิพลพุทธศาสนานิกายหินยานที่ใช้ภาษาสันสกฤตซึ่งเผยแพร่มาจากทิศตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย ส่วนอิทธิพลพุทธศาสนานิกายหินยานที่ใช้ภาษาบาลีซึ่งเผยแพร่มาจากตอนใต้ของประเทศอินเดียเข้ามาผสมกับลัทธิเดิม ซึ่งเห็นได้ชัดจากพระพิมพ์ในช่วงหลัง และมีอิทธิพลของพุทธศาสนานิกายมหายาน ที่เผยแพร่มาจากทิศเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดียปนอยู่ด้วย

ระฆังหินสมัยทวารวดี : ข้อสันนิษฐานด้านการใช้งาน

เอกสารเรื่อง **ระฆังหินสมัยทวารวดี : ข้อสันนิษฐานด้านการใช้งาน** ของ นางสาวสุนีย์รัตน์ เดชวิริยะกุล เป็นเอกสารการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตร-บัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา ๒๕๔๘ มีสาระสำคัญ ดังนี้

หิน เป็นวัสดุที่มีบทบาทอย่างมากในการถูกนำมาใช้สร้างงานต่างๆในวัฒนธรรมทวารวดี เช่น พระพุทธรูป ธรรมจักร เครื่องมือเครื่องใช้จำพวกหินบดยา และที่พบมากก็คือโบราณวัตถุที่เรียกว่า “กังสดาล” หรือ “ระฆังหิน” ซึ่งเป็นวัตถุที่นำหินธรรมชาติมาทำการตัดแต่งเล็กน้อย ให้มีลักษณะเป็นแผ่นหนาประมาณ ๑๕-๒๐ เซนติเมตร ส่วนใหญ่ไม่พบว่ามีการตกแต่งขอบให้เป็นรูปทรงที่แน่นอน แต่มีลักษณะสำคัญ คือ มีการเจาะรูเป็นรูปวงกลม ๑ รู ทะลุถึงกัน ๒ ด้าน แหล่งที่พบมักเป็นแหล่งโบราณคดีในวัฒนธรรมทวารวดีที่ตั้งอยู่ในภาคกลางของประเทศไทย เช่นเมืองนครปฐมโบราณ จังหวัดนครปฐม จังหวัดราชบุรี แหล่งโบราณคดีพงตึก จังหวัดกาญจนบุรี เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี เมืองโบราณบ้านคูเมือง จังหวัดสิงห์บุรี เมืองลพบุรี จังหวัดลพบุรี เมืองจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ และแหล่งโบราณคดีบ้านหนองปรง จังหวัดเพชรบุรี เป็นต้น หิน ที่ใช้ทำประติมากรรมสมัยทวารวดีในแถบนี้ ส่วนใหญ่เป็นหินที่เนื้อละเอียด สีเขียวเข้ม ส่วนหินทรายสีแดง มักจะใช้ในช่วงทวารวดีตอนปลายโดยเฉพาะในแถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือ การค้นพบระฆังหินในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีในแถบภาคกลางนี้ พอจะกำหนดอายุโดยสังเขปได้ว่าเกิดในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ สำหรับหน้าที่ในการใช้งานของระฆังหินนั้น น่าจะเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ในการให้เสียง มีรูสำหรับแขวน และใช้ตีเพื่อให้สัญญาณ หรือบางความเห็นว่าอาจจะใช้เป็นสมอเรือ ก็ได้

ผู้ศึกษาได้เก็บข้อมูลเกี่ยวกับระฆังหินเพื่อนำมาใช้ในการศึกษา เป็นจำนวนทั้งหมด ๖๕ ชิ้น ที่พบในจังหวัด กาญจนบุรี นครปฐม นครสวรรค์ ปราจีนบุรี เพชรบุรี ราชบุรี ลพบุรี และสุพรรณบุรี ผู้ศึกษาได้แบ่งกลุ่มของระฆังหินออกไปเป็นตามประเภทของหินซึ่งเป็นหินปูนที่มีเนื้อหินปูนที่แตกต่างกัน แบ่งตามขนาดของระฆังหิน ซึ่งระฆังหินขนาดใหญ่มักจะพบที่จังหวัดนครปฐม และจังหวัดนครสวรรค์ บางชิ้นมีความยาวมากกว่า ๒ เมตร และจำแนกกลุ่มตามรูปแบบ ได้ถึง ๗ แบบ คือ แบบรูปวงรีหรือวงกลม

มีการเจาะรูบริเวณใกล้ๆขอบ แบบรูปสามเหลี่ยม การเจาะรูมีทั้งเจาะตรงกึ่งกลางหรือเกือบกึ่งกลาง หรือเจาะรูที่มุมใดมุมหนึ่ง แบบรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีการเจาะรูที่กึ่งกลางด้านใดด้านหนึ่ง แบบรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เจาะรูตรงกึ่งกลางหรือเกือบกึ่งกลางของด้านยาว แบบรูปหลายเหลี่ยม มีตำแหน่งการเจาะรูที่ไม่แน่นอน ทั้งเจาะที่มุม หรือตรงกึ่งกลาง แบบแนวยาว มีความกว้างไม่เกิน ๑ ใน ๓ ของความยาว เจาะรูตรงเกือบกึ่งกลางของด้านยาว และแบบที่ไม่สามารถจัดรูปแบบได้ ส่วนวัตถุที่ใช้เป็นตัวเจาะ อาจจะเป็นหินปลายแหลม ไม้กลมเกลาปลายให้แหลม ท่อนกระดูก ไม้กลวง หรือท่อโลหะ เป็นต้น

ข้อสันนิษฐานในด้านการใช้งานของระฆังหิน แบ่งออกเป็น ๒ ประการ คือ

๑. น่าจะเป็นเครื่องมือเครื่องใช้สำหรับทำให้เกิดเสียง โดยกล่าวไว้ว่าเป็นระฆัง เมื่อเคาะแล้วมักจะมีเสียงดังกังวาน และน่าจะเป็นการใช้เคาะเพื่อให้สัญญาณ มากกว่าจะเป็นการใช้เป็นเครื่องดนตรี เพราะถ้าใช้เป็นเครื่องดนตรีน่าจะมีการผลิตที่ประณีตมากกว่านี้

๒. อาจจะใช้เป็นสมอเรือ หรือสมอหินสมัยโบราณ ใช้ในเวลาที่เดินทางโดยทางเรือ เมื่อเวลาที่เรือจอด จะต้องใช้ก้อนหินขนาดใหญ่ผูกติดกับเชือกแล้วทิ้งลงน้ำเพื่อดึงไม่ให้เรือเคลื่อนที่ เพราะหินเป็นวัสดุที่สามารถให้น้ำหนักได้ดี และหาได้ทั่วไป

ข้อสรุปจากการศึกษา อาจกล่าวได้ว่า ข้อสันนิษฐานที่ ๑ ยังคงน่าเชื่อถือ และมีความเป็นไปได้มากกว่า

รูปสลักศิลาตอนปฐมเทศนา จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

ตอนที่ ๓

สรรสาระ : อารยธรรมทวารวดีที่เมืองนครปฐมโบราณ

- พระราชศรัทธาและพระมหากรุณาธิคุณต่อองค์พระปฐมเจดีย์
  - พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
  - พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
  - พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
- การศึกษารูปแบบพระเจดีย์สำคัญในเมืองนครปฐม
  - สรุปสาระการศึกษาจุลประโทณเจดีย์
  - สรุปสาระการศึกษาพระเมรุเจดีย์
  - สรุปสาระการศึกษาพระประโทณเจดีย์
  - สรุปสาระการศึกษาพระปฐมเจดีย์
- การส่งเสริมความรู้ความเข้าใจเรื่องอารยธรรมทวารวดี
- ทวารวดีในเมืองนครปฐมปัจจุบัน

ผู้เรียบเรียง : ผู้ช่วยศาสตราจารย์นุกูล ชมภูนิช

พระราชศรัทธาและพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์

พระราชศรัทธาของ รัชกาลที่ ๔ ต่อองค์พระปฐมเจดีย์

พระวชิรญาณภิกขุเสด็จธุดงค์ปักกลดที่โคนต้นตะคร้อทางทิศเหนือของพระเจดีย์ใหญ่ที่มียอดเป็นปรางค์ซึ่งทรุดโทรมอยู่กลางป่าบริเวณมณฑลนครไชยศรี ทรงทราบด้วยญาณว่าเป็นธาตุเจดีย์อันสำคัญยิ่งควรต้องบูรณะเพื่อสืบทอดพุทธศาสนาให้จงได้ ครั้นพระองค์เสด็จครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว พระองค์ทรงเริ่มทำการบูรณะโดยทันทีให้ช่างหลวงออกแบบและเจ้าพระยาทิพากรวงศ์โกษาธิบดีเป็นแม่กองปฏิสังขรณ์ โดยเริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๙๖ เป็นต้นมาจนสำเร็จลงเป็นส่วนใหญ่ในปี พ.ศ. ๒๔๑๑ แล้วเสด็จสวรรคต รวมเป็นเวลาถึง ๑๕ ปี

ในระหว่างทำการบูรณะพระเจดีย์องค์นี้ พระองค์มีพระวิริยะอุตสาหะเป็นที่สุด แม้กระทั่งการเดินทาง การจัดหาวัสดุ ตลอดจนเทคนิคในด้านการก่อสร้างนานัปการ มีการขุดคลองเจดีย์บูชา และคลองมหาสวัสดิ์เพื่อย่นระยะทางระหว่างกรุงเทพฯ กับนครปฐม จ้างชาวมอญเผาอิฐ เตรียมไม้ซากและไม้ซุง และโซ่เหล็กสำหรับก่ออิฐแล้วล้อมรัดฐานและตัวเจดีย์ให้มั่นคงไม่พังทลายลงอย่างตอนแรก สร้างคราวใดที่พระองค์เสด็จมาตรวจงานพระองค์จะทรงพระราชดำเนินขึ้นไปบนนั่งร้าน ทรงก่ออิฐด้วยพระหัตถ์ทุกครั้ง เสร็จแล้วปลดผ้าสไบผูกกับปลายไม้ปักไว้ตรงบริเวณอิฐที่ก่อนั้นเป็นเครื่องหมายจนแล้วเสร็จเป็นองค์พระเจดีย์ ดังหลักฐานที่พอทราบได้บ้างดังนี้

เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชเป็นพระภิกษุได้เสร็จธุดงค์มานมัสการพระปฐมเจดีย์ที่เมืองนครไชยศรีหลายครั้งด้วยทรงเห็นว่าเป็นมหาเจดีย์ที่มีขนาดใหญ่กว่าเจดีย์ใด ๆ ที่พบในประเทศไทย ลาว และเขมร ถึงแม้จะตั้งอยู่ในที่รกร้าง แต่ก็ยังมีคนเดินทางมานมัสการมิได้ขาด ทรงมีพระราชวินิจฉัยว่า คงจะเป็นเจดีย์เก่าที่ทำมาหลายครั้งหลายคราว บริเวณเนินใหญ่ที่เป็นกองอิฐพังลงมา ขุดลึกลงไปสองศอก สามศอก ได้พบอิฐยาวศอกหนึ่งหน้าใหญ่สิบสองนิ้ว หน้าน้อยหกนิ้ว เป็นพื้นอยู่ คงเป็นองค์เจดีย์เดิมที่หักพังไปแล้ว หลังจากนั้นจึงมีผู้ศรัทธาเกลี่ยขึ้นมาเป็นเกาะ แล้วจึงก่อเป็นพระเจดีย์กลมขึ้นมาอีกคราวหนึ่ง ซึ่งคงจะมีลักษณะคล้ายพระเจดีย์ในเกาะลังกา ต่อมานาน

วันยอดคงหักลงมาและคงเห็นว่าพระเจดีย์เดิมยอดแหลมสูงไม่ถาวรมั่นคง จึงเกลี่ยอิฐให้เสมอเพียงไหล่แล้วก่อองค์ปรางค์ต่อตั้งขึ้นไปแทนยอด ชาวบ้านเรียกพระเจดีย์องค์นี้ว่า “พระปทม” และทรงเห็นว่าไม่ถูกต้องด้วยเคยทอดพระเนตรในหนังสือเก่าเรียกว่า “พระปฐมเจดีย์” เป็นเจดีย์มีปรากฏมาก่อนพระพุทธบาทและพระฉายกว่าพันปี ไม่ควรทิ้งให้รกร้างอยู่จึงได้ถวายพระพรสมเด็จพระเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อเมื่อทรงทราบแล้วมีพระราชดำรัสว่า “เป็นของอยู่ในป่ารกจะทำขึ้นก็ไม่เห็นประโยชน์อันใดนัก” เมื่อได้ทรงสดับพระกระแสว่าไม่โปรดแล้วจึงทรงตั้งพระทัยไว้ว่าจะทรงสถาปนาปฏิสังขรณ์พระเจดีย์องค์นี้ขึ้นให้จงได้

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์บันทึกไว้ว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ได้โปรดเกล้าฯ ให้ทหารช่างในต่อตัวอย่างพระเจดีย์ถวาย มีลักษณะเป็นเจดีย์ทรงกลมไม่มีฐานทักษิณ ก่อเป็นหน้ากระดานและช่องกระจกขึ้นไปจนถึงบัวถลา จากนั้นเป็นลูกแก้วสามชั้นจึงตั้งบัวกลมปากระฆัง โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เป็นแม่กองปฏิสังขรณ์ เริ่มจับการถากถางต้นไม้บนองค์พระเจดีย์และถางที่ขุดคลองเจดีย์บูชา วันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๓๙๖ เกิดปฏิหาริย์ที่องค์พระปรางค์ เป็นดวงกลมโตเท่าผลส้มเกลี้ยงลอยออกจากซุ้มคูหาด้านทิศเหนือมีรัศมีสว่างขึ้นไปเบื้องบนถึงยอดนภศูล และเบื้องต่ำถึงชั้นทักษิณเดิมแล้วหายไป จับการทำมาเป็นปีเศษ ก่อฐานขึ้นไปได้สูงแปดศอก พอถึงวันที่ ๒๕ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๘ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ก็ถึงแก่พิราลัยลง จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) เป็นแม่กองปฏิสังขรณ์ต่อ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้เกลี้ยกล่อมให้ชาวมอญที่เป็นทาสและลูกหนี้มาช่วยทำอิฐแล้วหักค่าตัว จ้างจีนเผาปูนและก่อพระเจดีย์จนกระทั่งมีความสูงได้ ๑๐ วา ระหว่างวันที่ ๒๓ – ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จมาสักการะและสมโภชพระปฐมเจดีย์โดยขบวนเรือพระที่นั่งสยามอรสุมพล จากพระบรมมหาราชวังเข้าคลองบางกอกน้อยถึงตลิ่งชันในเวลาค่ำประทับแรมที่วัดไชยพฤกษมาลา รุ่งเช้าเสด็จโดยขบวนช้างถึงพลับพลาศาลเจ้าโรงหวด อำเภอนครชัยศรีคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นจึงเสด็จโดยขบวนเรือตามลำแม่น้ำนครชัยศรีประมาณ ๒ กิโลเมตร เพื่อไปขึ้นอีกฟากหนึ่ง ซึ่งใกล้กับปากคลองเจดีย์บูชาที่ยังขุดไม่เสร็จ

แผนที่เส้นทางเสด็จพระราชดำเนินมายังองค์พระปฐมเจดีย์

สมัยรัชกาลที่ 3 - 4 - 5

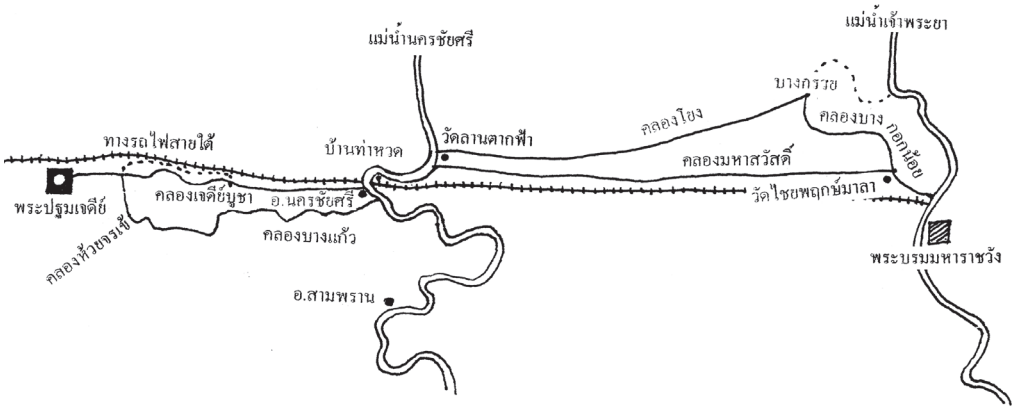

สมัย ร. 3	ใช้คลองบางกอกน้อย คลองโยง คลองบางแก้ว คลองห้วยจรเข้ 2385
สมัย ร. 4	แบบที่ 1 ใช้คลองบางกอกน้อย ทรงช้างที่วัดไชยพฤกษ์มาลา ข้ามแม่น้ำที่บ้านท่าหวด แล้วทรงช้างไปถึงองค์พระปฐมเจดีย์
	แบบที่ 2 ใช้ขบวนเรือตลอดเส้นทาง ตั้งแต่วังหลวง เข้าคลองบางกอกน้อย คลองมหาสวัสดิ์ ออกแม่น้ำนครชัยศรี ที่ข้างวัดจิ๋วราย เข้าคลองเจดีย์บูชา ถึงองค์พระปฐมเจดีย์ 2405
สมัย ร. 5	ใช้เส้นทางรถไฟสายใต้ ตั้งแต่สถานีบางกอกน้อยถึงสถานีรถไฟจังหวัดนครปฐม 2446

แล้วจึงเสด็จโดยขบวนช้างเป็นระยะทาง ๑๕ กิโลเมตร ถึงพลับพลาค่ายหลวงด้านทิศตะวันออกขององค์พระปฐมเจดีย์ หรือพระราชวังปฐมนคร (ตรงที่ทำการเทศบาลเมืองนครปฐมในกาลต่อมา) พระองค์โปรดให้ตั้งเครื่องสักการะเวลา ๕ โมงเย็น พระสงฆ์ ๑๐ รูป เจริญพระพุทธมนต์ แล้วเสด็จพระราชดำเนินเวียนประทักษิณ ๑ รอบ แล้วจุดดอกไม้เพลิงกระทำสักการบูชา และสมโภชพระเจดีย์

การปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์ได้ดำเนินการเรื่อยมาเป็นเวลาถึงสามปี ก่อตัวเจดีย์ขึ้นไปได้สูง ๑๗ วา ๒ ศอก (๓๕ เมตร) ถึงเดือนแปดขึ้น ๑๓ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๓ เวลากลางคืนได้ยินเสียงร้องเซ็งแซ่ในที่องค์พระฯ เป็นที่ตกใจและประหลาดใจของชาวบ้านมาก รุ่งขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ

ฝนตกหนักทั้งกลางวันและกลางคืน อิฐที่ก่อไว้หนักตัวทรุดทลายลงมาโดยรอบ เพราะพระเจดีย์ไม่มีฐานทักษิณรองรับ จึงต้องรื้อออกทำใหม่ในวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๓ โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธุ์ฯ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ออกมาก่อพระฤกษ์แทนพระองค์ จากนั้นการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์จึงดำเนินต่อมาเป็นลำดับ โดยกำหนดให้มีฐานทักษิณโดยรอบให้กว้างออกมา แล้วก่อวิหารและระเบียงคดเชื่อมให้ติดกันทั้งสี่ทิศ สามารถเวียนประทักษิณรอบพระเจดีย์ได้ทั้งด้านในและด้านนอกของระเบียงคด สร้างหอระฆังด้านนอกของระเบียงคดเรียงรายไว้ถึง ๒๔ หอ และทำบันไดทางขึ้นสู่ฐานทักษิณทั้งสี่ทิศด้วย

พระราชศรัทธาของรัชกาลที่ ๕ ต่อองค์พระปฐมเจดีย์

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ การปฏิสังขรณ์ที่พระปฐมเจดีย์จึงเป็นภาระของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมา เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสั่งฝากการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ไว้แก่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงรับภาระต่อไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการหลายประการ เช่น

๑. การทำพิธียกยอดพระเจดีย์ซึ่งเป็นมหาพิชัยมงกุฎขนาดใหญ่ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นเป็นพิเศษสำหรับประดิษฐานเหนืออิศวรวัชระอีกทีหนึ่ง เมื่อวันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๓

๒. การประดับกระเบื้องสีส้มแทนกระเบื้องเก่า ที่หลุดล่วงลง หลังจากเวลาผ่านมาถึง พ.ศ. ๒๔๓๘ เป็นเวลา ๒๕ ปี มีการสั่งกระเบื้องจากประเทศจีน ๕๐๐,๐๐๐ แผ่น ทยอยส่งมาปีละ ๒๐๐,๐๐ แผ่นโดยใช้เงินพระคลังข้างที่และเงินของหลวงเท่านั้น เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะปฏิสังขรณ์ตัวองค์พระปฐมเจดีย์ด้วยพระราชทรัพย์ของพระองค์เองและทรัพย์ของแผ่นดินเท่านั้น ส่วนประกอบอื่น ๆ นอกเหนือจากองค์พระปฐมเจดีย์สามารถเรี่ยรายบอกบุญบุคคลทั่วไปสร้างขึ้นได้ เช่น วิหารประจำทั้งสี่ทิศ วิหารคด หอระฆัง กำแพงแก้ว เป็นต้น

๓. การสร้างพระระเบียงชั้นล่าง “.....ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ปี พ.ศ. ๒๔๑๒ โปรดให้ทำพระระเบียงชั้นนอกรอบองค์พระปฐมเจดีย์สำหรับเป็นที่พักอาศัยของพวกที่เดินทางผ่านมานมัสการพระปฐมเจดีย์...” พระระเบียงชั้นนอกนี้หมายถึงพระระเบียงชั้นล่างที่กล่าวถึงในเอกสารรายงานของเจ้าพระยาศรีวิไชยชนินทร์ เรื่องการบูรณะพระปฐมเจดีย์ ลงวันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ ตอนที่กล่าวว่า

“ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจดูพระระเบียงชั้นล่างทรุดโทรมมาก จะซ่อมแซมอย่างใดไม่ได้ พระเจ้าบรมวรวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ได้ประทานพระดำริไว้ว่า ควรจะเปลี่ยนพระระเบียงชั้นล่างเป็นกำแพง ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าถ้าได้เปลี่ยนพระระเบียงชั้นล่างเป็นกำแพงให้รอบทั้งสี่ด้าน และจัดการปราบพื้นที่ให้เรียบ หรือจะทำสิ่งใดต่อไปก็ย่อมเป็นที่สะอาดงดงาม” ระเบียงทั้งหมดทำเป็นห้องถึง ๑๕๗ ห้อง

องค์พระปฐมเจดีย์สมัยปลายรัชกาลที่ ๔ ถึงต้นรัชกาลที่ ๕ ก่อนพิธียกยอดพระเจดีย์ ในวันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๓

๔. ย้ายเขตสังฆาวาสวัดพระปฐมเจดีย์

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระองค์มีพระราชปรารภว่า พระอุโบสถ พระวิหาร กุฏิ เสนาสนะของเก่าทรุดโทรมมาก จึงประกาศแผ่พระราชกุศลให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองให้ช่วยปลูกสร้างวัดพระปฐมเจดีย์

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๔๖ (ร.ศ.๑๒๒) โปรดให้ย้ายสังฆาวาสไปปลูกที่ถนนขวาพระ คือ วัดพระปฐมเจดีย์ปัจจุบัน การย้ายครั้งนี้ทำในปี พ.ศ. ๒๔๔๘ (ร.ศ.๑๒๔) มีศาลาการเปรียญ หอระฆัง หอสวดมนต์ และกุฏิ ย้ายเสร็จภายในเวลา ๔ ปีเศษ ซึ่งอาคารดังกล่าวเดิมอยู่ทางแถบทิศเหนือขององค์พระปฐมเจดีย์ บริเวณพื้นดินหน้าพระร่วงปัจจุบัน

๕. สร้างทางรถไฟสายใต้ผ่านพระปฐมเจดีย์

พ.ศ. ๒๔๓๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างทางรถไฟสายใต้จาก กรุงเทพฯ – เพชรบุรี ผ่านพระปฐมเจดีย์ทางด้านทิศเหนือห่างจากพระเจดีย์ประมาณ ๕๐๐ เมตร มีสถานีรถไฟตั้งอยู่ตรงข้ามกับวิหารพระประสูติ หรือวิหารพระร่วงโรจนฤทธิ์ปัจจุบัน และห่างจากคลองเจดีย์บูชาประมาณ ๕๐ เมตร ซึ่งขวางอยู่สองฝั่งคลองมีสะพานสร้างด้วยไม้ทอดข้าม และมีตลาดขายของอยู่ริมคลอง แล้วตัดถนนเชื่อมระหว่างสถานีรถไปไปยังวิหารทิศเหนือ เป็นการเพิ่มความสะดวกให้แก่ผู้มานมัสการองค์พระปฐมเจดีย์ยิ่งขึ้น

พระราชศรัทธาของรัชกาลที่ ๖ ต่อองค์พระปฐมเจดีย์

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งยังดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระยุพราช พ.ศ. ๒๔๕๑ เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ทอดพระเนตรพระพุทธรูปโบราณเป็นอันมาก มีพระพุทธรูปองค์หนึ่งที่เมืองศรีสัชนาลัยมีลักษณะงดงามเป็นที่ต้องพระราชหฤทัย แต่ชำรุดมาก ยังคงเหลืออยู่แต่พระเศียร พระหัตถ์ข้างหนึ่ง และพระบาท ซึ่งสันนิษฐานได้แน่ว่าเป็นพระพุทธรูปยืนปางห้ามญาติ จึงโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญลงมากรุงเทพฯ แล้วให้ช่างปั้นกรมศิลปากรสถาปนาขึ้นให้เต็มองค์ เมื่อทำหุ่นเสร็จแล้วพร้อมที่จะเททองได้แล้วจึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพิธีสถาปนาพระพุทธรูป ณ วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ ที่วัดพระเชตุพนฯ เมื่อการหล่อแล้วเสร็จ พระมีความสูงตั้งแต่พระบาทถึงพระเกศ ๑๒ ศอก ๔ นิ้ว จากนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญไปประดิษฐานไว้ยังวิหารพระปฐมเจดีย์ทางด้านทิศเหนือ วันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๘ และถวายพระนามว่า “พระร่วงโรจนฤทธิ์ ศรีอินทราทิตย์ธรรโมภาส มหาวชิราวุธราชปูชนียบพิตร” หลังจากพระองค์โปรดเกล้าฯให้สร้างพระวิหารโถงด้านหน้าต่อกับวิหารทิศเหนือของพระปฐมเจดีย์ขึ้นใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ เรียบร้อยแล้ว

นอกจากนั้นได้โปรดฯ ให้แก้ไขพระวิหารหลวงด้านทิศตะวันออกเสียใหม่โดยทะลุผนังวิหารด้านที่ประชิดกับฐานทักษิณของเจดีย์ออกเพื่อให้มองเห็นพระพุทธรูปประจำองค์พระปฐมเจดีย์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างประดิษฐานไว้เหนือบัวถลาฐานองค์พระฯ ตรงกับแท่นบูชาซึ่งอยู่ภายในวิหารนี้ และพระองค์ยังโปรดให้ช่างหลวงเขียนภาพผนังเป็นต้นศรีมหาโพธิ์ด้วยสีน้ำมันเหมือนธรรมชาติด้านหลังพระพุทธรูปปางตรัสรู้ ผนังด้านในเขียนภาพให้เห็นว่าองค์พระปฐมเจดีย์นี้มีพระเจดีย์ที่บูรณะแต่ละสมัยครอบซ้อนกันอยู่อย่างไร ส่วนผนังด้านข้างซ้าย ขวา เขียนภาพเทพชุมนุมด้วยวิธีการอย่างภาพเขียนของฝรั่ง คือเป็นร่างกายของชายมีกล้ามเนื้อตกแต่งร่างกายด้วยเครื่องทรงเทวดาที่เป็นดอกไม้

พ.ศ. ๒๔๖๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยายมราชเสนาบดี กระทรวงนครบาล จัดช่างกรมสุขาภิบาลในกรุงเทพฯ มาช่วยสร้างสะพานเจริญศรัทธาแทนสะพานไม้ที่ทอดข้ามคลองเจดีย์บูชา ระหว่างสถานีรถไฟ กับ องค์พระปฐมเจดีย์ด้านทิศเหนือ เพื่อเป็นการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาโดยบริจาคทรัพย์ส่วนพระองค์จำนวน ๔๙,๕๓๗ บาท ๕๕ สตางค์ เป็นสะพานที่สร้างด้วยคอนกรีตหล่ออย่างสะพานในกรุงเทพฯ เป็นแห่งแรกในต่างจังหวัด โดยไม่ต้องใช้สิ่งของที่สั่งมาจากต่างประเทศ ออกแบบโดยสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ กว้าง ๔ วา ยาว ๑๗ วา ๑ ศอก สูงจากระดับน้ำ ๓ ศอก ๑ คืบ มีพนักราวสะพานสองข้าง มีซุ้มโคมไฟฟ้าข้างละ ๒ ซุ้ม ประดับตกแต่งลวดลายปูนปั้นอย่างงดงามตามแบบศิลปะทวารวดีที่พบมากในเมืองนครปฐม พร้อมกันนั้นยังปรับแต่งบันไดทางขึ้นวิหารพระร่วงเป็นพญานาคทั้งสองแถบ และสร้างศาลาปูนซ้าย ขวา บนลานพักเหนือยของทางขึ้นบันได เพื่อให้สอดรับกับแบบของสะพานอย่างทางเข้าสู่ปราสาทนครวัดของเขมร เสร็จแล้วพระองค์เสด็จมาเป็นประธานในพิธีเปิดสะพานเจริญศรัทธา และเสด็จพระราชดำเนินข้ามสะพานเป็นปฐมฤกษ์ เมื่อวันที่ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๑

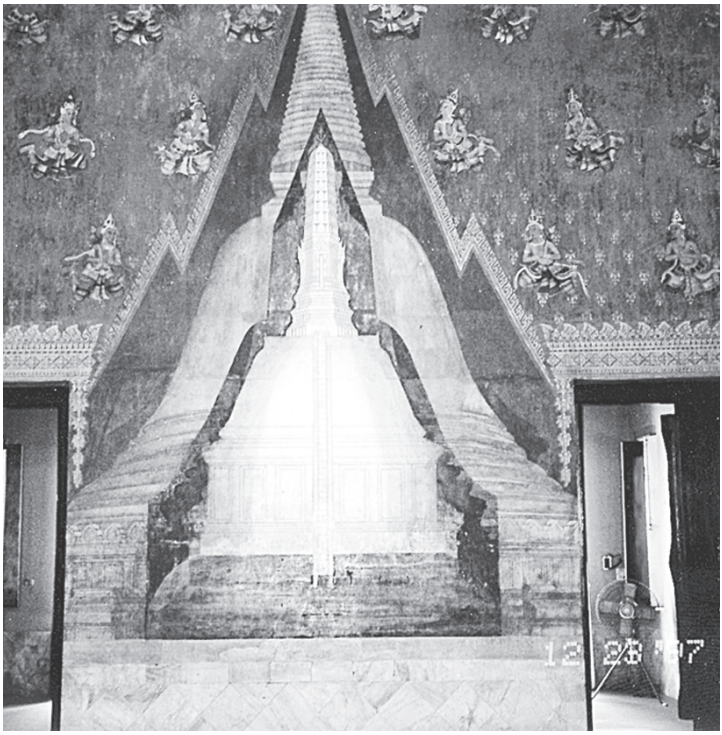

การศึกษารูปแบบพระเจดีย์สำคัญในเมืองนครปฐม

คงจะไม่มีจังหวัดใดในประเทศไทยที่ไม่มีเจดีย์ เพราะเจดีย์เป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งที่ชาวพุทธนิยมสร้างขึ้น เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๘ นักโบราณคดีไทยได้สำรวจร่องรอยของเมืองโบราณทั่วประเทศพบว่าจังหวัดนครปฐมมีเมืองโบราณสองแห่ง คือเมืองโบราณนครไชยศรี และเมืองโบราณกำแพงแสน เมื่อทำการศึกษาทางภาคพื้นดินก็พบว่าทั้งสองแห่งนี้มีร่องรอยของโบราณสถานประเภทเจดีย์อยู่มากมาย โดยเฉพาะเมืองโบราณนครไชยศรี มีอาณาบริเวณอยู่รอบ ๆ พระประโทณเจดีย์ออกไปด้านละ ๑-๒ กิโลเมตร พระประโทณเจดีย์นั้นตั้งอยู่กึ่งกลางของเมืองโบราณนี้ เมื่อทำการวัดขนาดของเมืองโดยใช้คูเมืองเป็นเขตแล้วมีความยาว ๓,๖๐๐ เมตร ความกว้าง ๒,๐๐๐ เมตร คิดเป็นเนื้อที่

โดยประมาณได้ถึง ๗.๒ ตารางกิโลเมตร หรือ ๓,๘๐๐ ไร่ นับว่าเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ส่วนเมืองโบราณอื่นนั้นส่วนใหญ่มีขนาดเพียง ๒-๓ ตารางกิโลเมตรเท่านั้น เมืองกำแพงแสนซึ่งอยู่ห่างจากเมืองนี้ ๒๐ กิโลเมตร ก็มีขนาดประมาณ ๑ ตารางกิโลเมตรเท่านั้น แต่เรื่องดังกล่าวมานี้ชาวนครปฐมไม่เคยล่วงรู้อย่างละเอียดเช่นนี้มาก่อน ไม่เคยเห็นว่ามีความสำคัญอะไร ทั้งสองเมืองนี้จึงถูกทำลายเสียแทบสูญสิ้นโดยเฉพาะเมืองโบราณนครไชยศรีนั้นถูกทำลายมากที่สุด เดิมเคยมีซากเจดีย์นับร้อยองค์ก็ถูกชาวบ้านในบริเวณนั้นขนเอาอิฐไปขายแก่บริษัทที่สร้างทางรถไฟสายใต้จนหมด เหลือเพียงเจดีย์ขนาดใหญ่สององค์เท่านั้น คือ พระประโทณเจดีย์ และจุลประโทณเจดีย์

สถานภาพของเมืองโบราณนครไชยศรีนั้นเมื่อ ๑,๕๐๐ ปี ที่ผ่านมาเคยเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ริมอ่าวไทยโบราณ เช่นเดียวกับเมืองโบราณอื่น ๆ ซึ่งเป็นแหล่งชุมชนขนาดใหญ่ที่ต่างยอมรับนับถือหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ชาวอินเดียนำมาเผยแพร่ในแดนสุวรรณภูมิตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ราว พ.ศ. ๒๑๘ แล้วยึดมั่นตลอดมาจนถึงปัจจุบัน บางช่วงชาวลังกากับชาวสุวรรณภูมิซึ่งเคยได้รับการเผยแพร่พุทธศาสนาจากอินเดียเช่นกันนั้นต่างก็ไปมาหาสู่แลกเปลี่ยนเรียนรู้หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้ากัน ไม่ว่ารูปแบบของการสร้างพระสถูปเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ และพระพุทธรูปก็ดี ทำให้พระเจดีย์สมัยแรก ๆ ของอารยธรรมสมัยทวารวดีมีทั้งแบบของเมืองอนุราชปุระในอินเดียใต้ และแบบของเมืองลังกาของชาวสิงหลแห่งเกาะลังกา ดังเช่นที่เมืองโบราณอู่ทอง (สุพรรณบุรี) เมืองโบราณนครไชยศรี (นครปฐม) เมืองโบราณคูบัว (ราชบุรี) และที่นครศรีธรรมราช แม้แต่องค์พระเจดีย์ดั้งเดิมของพระปฐมเจดีย์ก็เช่นกันล้วนแต่ถูกบูรณะเปลี่ยนแปลงรูปแบบออกไปตามสมัยนิยมหรืออิทธิพลของกลุ่มชนยุคถัดมา ซึ่งอาจจะนับถือศาสนาที่ต่างกันออกไป เช่น พุทธศาสนานิกายมหายาน ฮินดู พราหมณ์ เป็นต้น

ด้วยกาลเวลาและความเปลี่ยนแปลงทางสังคมนับพันปีก็ย่อมมีการรุ่งเรืองและล่มสลายลงเป็นธรรมดา บรรดาพระสถูปเจดีย์ก็ย่อมปรักหักพังลงทั้งสิ้น นักวิชาการระบุว่าเมืองโบราณนครไชยศรี เป็นเมืองที่เกิดขึ้นในยุคทวารวดีที่มีความใหญ่โตที่สุด มีโบราณสถานและโบราณวัตถุฝีมือชั้นครูจำนวนมากกว่าใครแต่ก็ถูกทำลายมากกว่าใครด้วยเช่นกัน มีความรุ่งเรืองอยู่ในระหว่าง พ.ศ. ๑๐๐๐ – ๑๖๐๐ ในที่สุดก็ล่มสลายลง และมีกลุ่มชนยุคใหม่เข้ามาครอบครองทำมาหากินและทำลายจนเหลือแต่ร่องรอยของอดีตอยู่ไม่มากนัก

ภาพถ่ายทางอากาศเมืองนครไชยศรี
ที่มา : ทิวา ศุภจรรยา และผ่องศรี วนาสิน
โครงการวิจัยชุมชนโบราณจากภาพทางอากาศ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เมืองโบราณสมัยทวารวดีที่จังหวัดนครปฐม

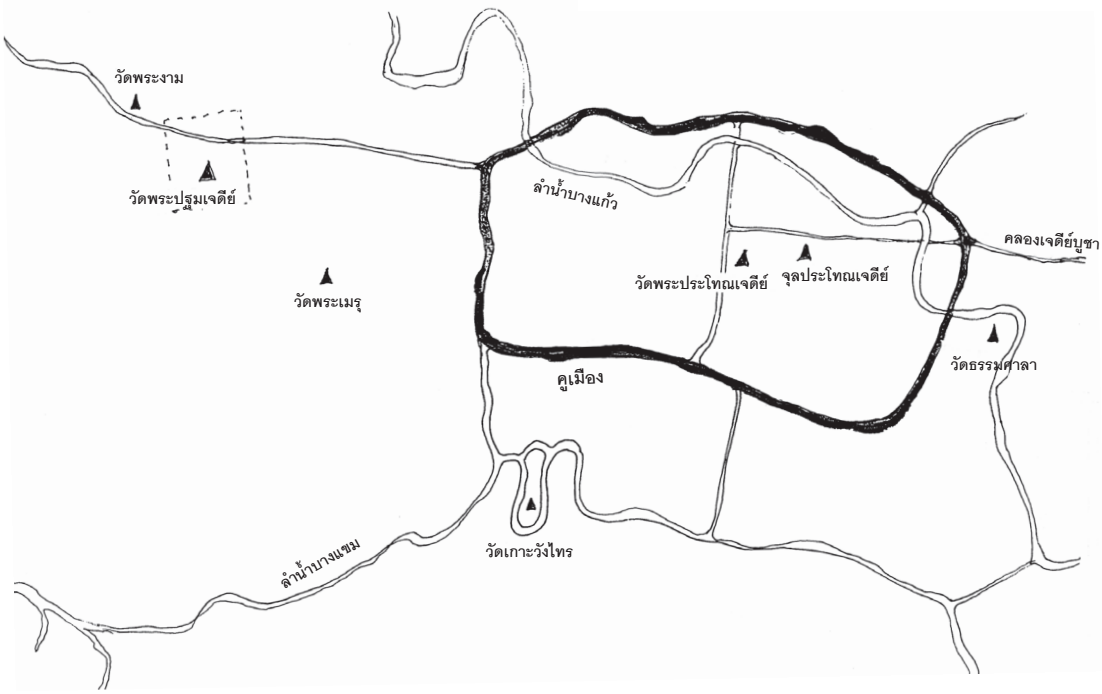

เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๔ ผู้เขียน* เริ่มศึกษาความยิ่งใหญ่ของอารยธรรมทวารวดีที่นครปฐมแล้วมีความต้องการจะเชิดชูความยิ่งใหญ่ดังกล่าวให้ปรากฏในวงการทวารวดีให้เด่นชัดขึ้นกว่าเดิมไม่เพียงแต่อยู่ในเอกสารการวิจัยเท่านั้น เพราะเอกสารและตำราใด ๆ ที่อยู่ในห้องสมุด จะมีแต่ผู้ต้องการรู้จริง ๆ เท่านั้นจึงจะอ่าน ทำอย่างไรชาวนครปฐมทั่วไปจึงจะเห็นความสำคัญของประวัติศาสตร์ในบ้านเกิดของตนเองได้อย่างง่าย ๆ และได้ผลเร็วทั้งนี้เพื่อเป็นการอนุรักษ์ ยับยั้งการทำลาย และเชิดชูเกียรติภูมิทวารวดีของนครปฐมให้โดดเด่น ตามหลักฐานที่มีนักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศระบุว่า <u>ศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดีอยู่ที่นครปฐม**</u> ดังคำกล่าวของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า “ทวารวดีเป็นเรื่องของประเทศสยาม ก่อนที่ชนชาติไทย จะได้ปกครองดินแดนบริเวณนี้ อาณาจักรทวารวดีมีอาณาเขตในบริเวณมณฑลกรุงเทพฯ อยุธยา นครไชยศรี ราชบุรี นครสวรรค์ พิษณุโลก ปราจีนบุรี และอาจรวมถึงจันทบุรี <u>มีเมืองนครปฐมโบราณเป็นราชธานี</u>” และ <u>พุทธเจดีย์สมัยทวารวดีพบมากที่สุดที่เมืองนครปฐม</u> และเชื่อว่าได้แบบอย่างมาจากเมืองมคธราฐ ธาตุเจดีย์คือพระสถูปขนาดใหญ่ เช่น องค์พระปฐมเจดีย์ บริโภคเจดีย์คือต้นพระศรีมหาโพธิ์จากพุทธคยา ธรรมเจดีย์คือจารึกคาถาเยธมฺมา และอุเทสิกเจดีย์คือโบราณวัตถุที่สร้างด้วยศิลาก่อนที่จะมีคติการสร้างพระพุทธรูป อันได้แก่ ธรรมจักรกวางหมอบ, สถูป, พุทธอาสน์ เป็นต้น

ด้วยเหตุดังกล่าวผู้เขียนจึงได้ศึกษาเรื่องราวทวารวดีที่นครปฐมโดยเฉพาะ โดยเห็นว่าจะต้องทำเรื่องยากให้เป็นเรื่องง่าย คือให้รู้ง่ายเข้าใจเร็ว สิ่งใดที่อยากรู้จะต้องนำมาย่อสรุป และมีภาพประกอบ เช่น ทำเป็นแผนผัง แผนภูมิ คำอธิบายประกอบภาพด้วยสื่อสมัยใหม่ เช่น แผ่นภาพสำหรับนิทรรศการ เอกสารประกอบภาพสี่สีเล่มบาง ๆ เหมาะกับการศึกษาเวลาไม่มากนัก แผ่นวีดิทัศน์ และแผ่นโปรแกรมนำเสนอข้อมูล (powerpoint) นอกจากนั้นยังสนใจซากโบราณสถานพวกเจดีย์สำคัญ ๆ สมัยทวารวดีในเมืองนครปฐม โดยทำการค้นคว้าศึกษาข้อมูลที่นักโบราณคดี และนักวิชาการได้บันทึกไว้ แล้วต่อเติมซากเจดีย์เหล่านั้นให้เป็นภาพในกระดาษจนสมบูรณ์เต็มทั้งองค์เสมือนว่า

---

*ผู้ช่วยศาสตราจารย์นุกูล ชมภูนิช

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **พงศาวดารสยาม. ๒๔๖๘, หน้า ๑,

เป็นพระเจดีย์องค์จริงในสมัยนั้น ๆ บางองค์มีประวัติในการสร้างและการบูรณะเปลี่ยนรูปแบบมาเป็นสมัย ๆ ก็ต้องสันนิษฐานและจินตนาการให้เป็นภาพเจดีย์สมบูรณ์เต็มทั้งองค์ขึ้นมา ถึงแม้ว่าวิธีการเช่นนี้ไม่เคยมีผู้ใดกระทำมาก่อนก็ตามแต่ผู้เขียนก็ทำขึ้นมาโดยหวังว่าดีกว่าปล่อยทิ้งไว้อย่างไร้จุดหมายดังที่เคยเป็นมาแล้วจนเจดีย์ดังกล่าวถูกรุกล้ำทำลายลงอย่างไร้คุณค่า แต่ถ้าเพิ่มคุณค่าของซากเจดีย์องค์นั้นโดยวาดภาพขึ้นจากหลักฐานต่างๆ ก็อาจจะเป็นการสร้างความสำนึกในการรักษาและหวงแหนขึ้นมาแก่สาธุชนได้ พร้อมกันนั้นผู้เขียนยังได้อธิบายประวัติของเจดีย์เหล่านั้นไว้ด้วยว่ามีความสำคัญอย่างไรประกอบภาพที่เขียนขึ้น เพื่อเน้นการสร้างความเข้าใจแก่ผู้ได้พบเห็นได้มากยิ่งขึ้น นอกจากนั้นผู้เขียนยังได้สืบหาว่ามีผู้ใดบ้างที่ได้เขียนภาพพระเจดีย์สำคัญเหล่านั้นบ้าง แล้วนำมาเสนอให้ปรากฏในเอกสารที่จัดทำขึ้นเพื่อเป็นการเปิดโอกาสให้นักวาดทั้งหลายได้ใช้จินตนาการสร้างสรรค์ภาพจากความคิดที่มาจากข้อมูลหลักฐานต่างๆ

ถึงแม้ว่าวิธีการสร้างภาพดังกล่าวอาจจะมีความคลาดเคลื่อนอยู่บ้าง แต่ผู้เขียนมีความต้องการที่จะกระตุ้นให้ผู้รู้ทั้งหลายได้ค้นหาความจริงกันต่อไปดีกว่าไม่ได้ทำสิ่งใดให้เป็นประโยชน์ขึ้นมาเลย

สรุปสาระการศึกษาจุลประโทณเจดีย์

จุลประโทณเจดีย์ตั้งอยู่กลางเมืองโบราณนครไชยศรี สร้างขึ้นในสมัยทวารวดี ปัจจุบันอยู่หลังวิทยาลัยเทคนิคนครปฐม ห่างจากพระประโทณเจดีย์ ๕๐๐ เมตร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ และนายปิแอร์ดูปองต์ ได้ทำการสำรวจขุดค้นทำให้ทราบว่า ปกติพระเจดีย์ที่มีฐานสี่เหลี่ยมหรือฐานกลมทั่วไปมักมีด้านแต่ละด้านหันไปตรงกับทิศแต่ละทิศ แต่จุลประโทณเจดีย์องค์นี้กลับหันมุมไม่ตรงกับทิศแต่ละทิศ นอกจากนั้นยังมีการซ่อมสร้างเปลี่ยนแปลงรูปแบบไปตามสมัยนิยมถึงสามสมัย คือ

สมัยแรกของการสร้าง

ฐานเจดีย์เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสแต่ละด้านยาวด้านละ ๒๓.๕ เมตร สูง ๘๐ ซม. มีภาพปั้นดินเผาและภาพปูนปั้นเรื่องเล่าถึงพระพุทธเจ้าในแต่ละชาติที่สละชีวิตให้เป็นทานบารมี จำนวนด้านละ ๑๙ ภาพ กึ่งกลางของแต่ละด้านมีบันไดขึ้นไปด้านบนของฐานทักษิณนี้ได้ ราวบันไดเป็นคล้ายลิ้นออกมาจากปากของสัตว์ ชั้นล่างของบันไดเป็นรูปฐานครึ่งวงกลมและมีรูปปั้นสิงห์นั่งประดับอยู่สองข้างของบันได บนฐานทักษิณมีฐานเจดีย์รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสแต่ละด้านย่อเก็จให้เกิดผนังต่างระดับกัน เป็นมุขยื่นออกมาสามมุข และยุบเข้าไปสอง สำหรับทำเป็นซุ้มประดิษฐานพระพุทธรูปยืนลอยตัวเป็นจำนวนห้าองค์ในแต่ละด้าน ทั้งสี่ด้านรวมเป็น ๒๐ องค์ เหนือระดับยอดซุ้มนี้ขึ้นไปไม่ได้กล่าวถึงไว้ว่าเป็นลักษณะอย่างไร

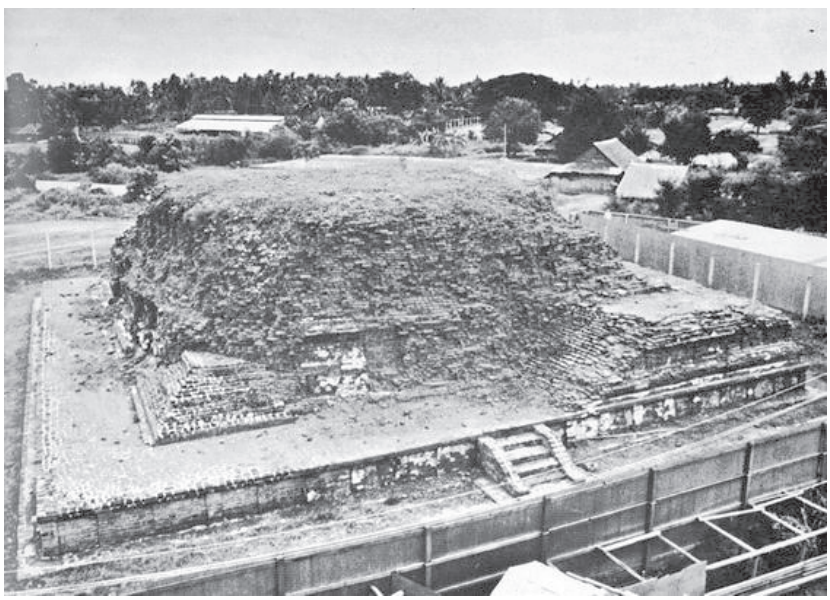

ซากจุลประโทณเจดีย์
การสำรวจขุดค้นเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๘๒

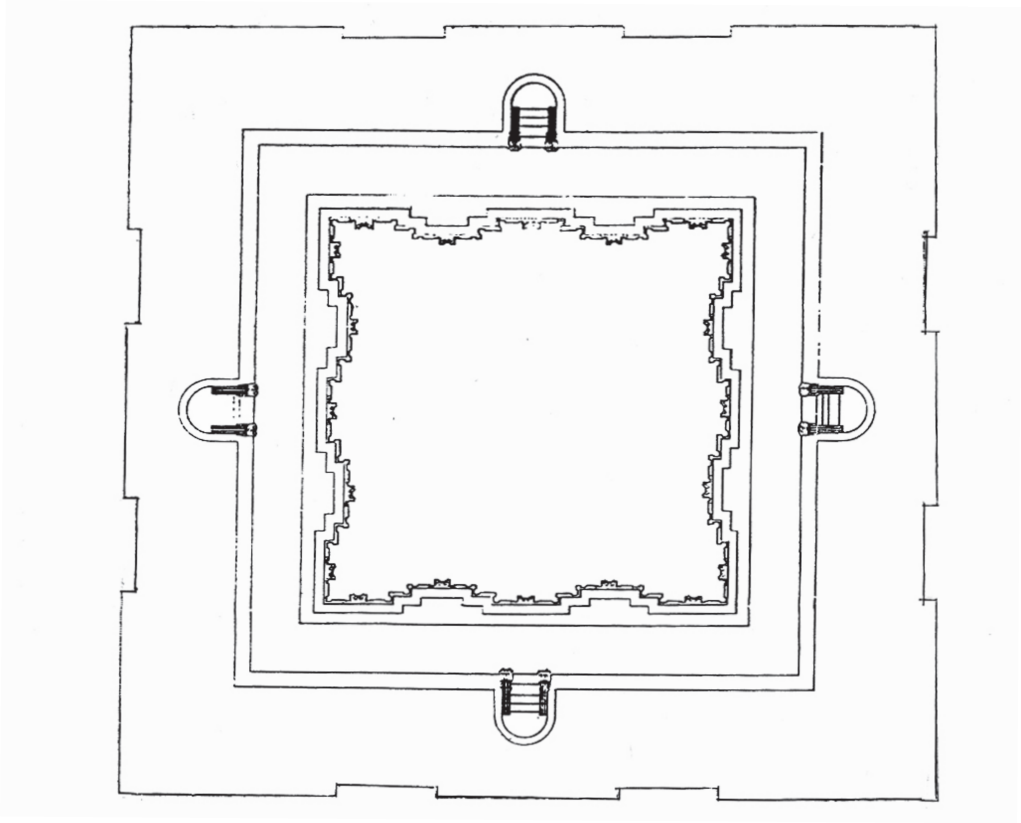

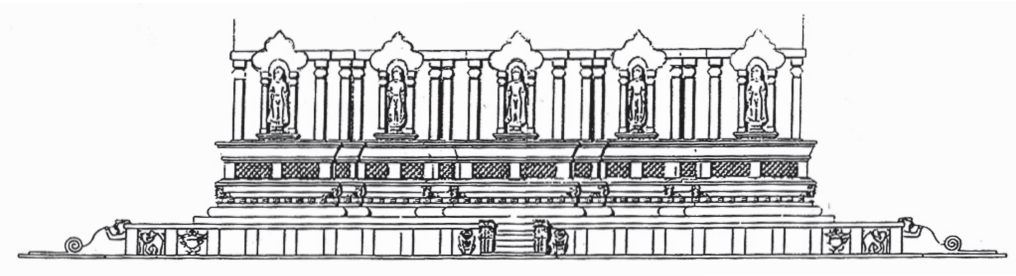

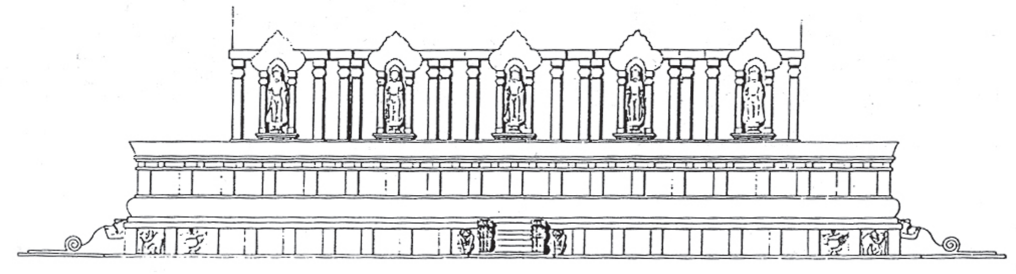

แผนผังเจดีย์จุลประโทณ ในสมัยที่ ๑ และ ๒ ของการสร้าง
(จากรายงานการขุดแต่งของปิแอร์ ดูปองค์ ตีพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๕๐๒)

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๔ นักโบราณคดีได้ให้ทวีพร ทองคำใบ นักเขียนแสตมป์ฝีมือดีของเมืองไทย เขียนภาพสามมิติของรูปทรงเจดีย์จุลประโทณสมัยแรก จากข้อมูลซึ่งได้จากรายงานการขุดค้นของหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ และศาสตราจารย์ปิแอร์ ดูปองต์ให้เป็นรูปธรรมเพื่อสร้างภาพสามมิติขึ้นตามคำรายงานจากตัวอักษรนั้นซึ่งเป็นเจดีย์ที่ยังไม่พบหลักฐานว่าส่วนบนที่ขาดหายไปนั้นเป็นลักษณะอย่างไรในที่สุดนักโบราณคดีและนักวิชาการคงสันนิษฐานว่าเป็นเจดีย์ทรงกลมยอดคล้ายฉัตรหรือทรงลังกากลม จึงมอบให้นักเขียน เขียนขึ้นดังที่เห็นนี้

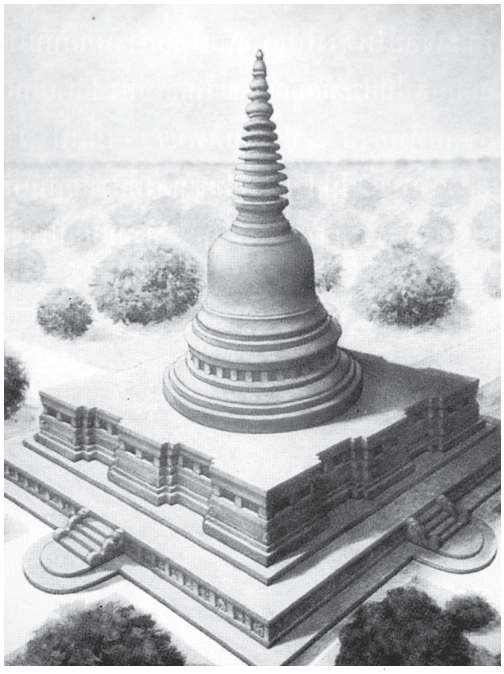

ผู้เขียนได้นำภาพจุลประโทณเจดีย์สมัยที่ ๑ ซึ่ง ทวีพร ทองคำใบ เขียนนั้นลงพิมพ์ในเอกสารเผยแพร่ชื่อ “ทวารวดี ศรีนครปฐม” ของสภาวัฒนธรรมจังหวัดนครปฐม จัดพิมพ์ขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๔๘ ให้ชาวนครปฐมทั่วไปทราบ

นอกจาก ทวีพร ทองคำใบ แล้ว ยังมีภาพสันนิษฐานจุลประโทณเจดีย์สมัยที่หนึ่งอีกผู้หนึ่งคือ ผู้ช่วยศาสตราจารย์จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ เขียนไว้เป็นลายเส้นอีกแบบหนึ่งด้วย

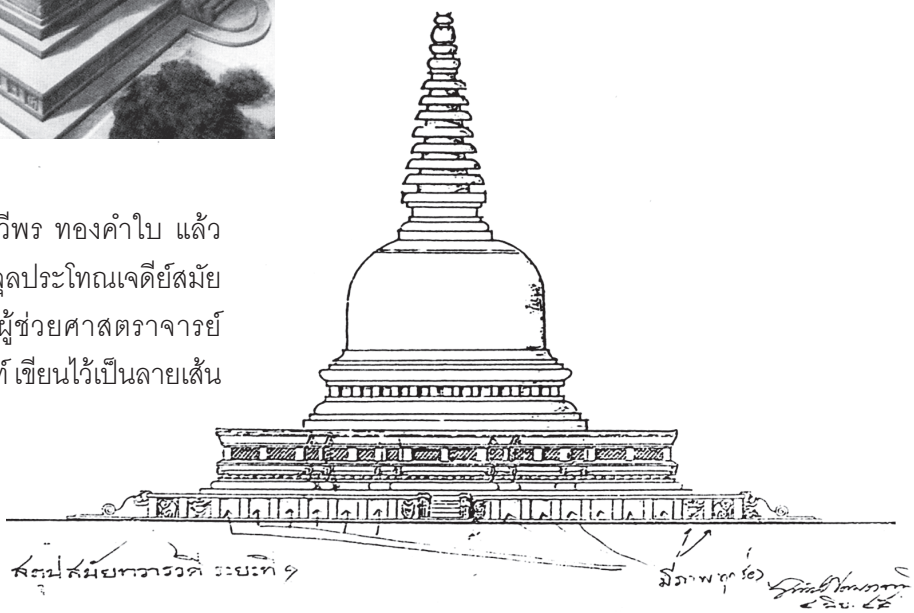

สมัยที่สองของการสร้าง

อุษา ง้วนเพียรภาค หัวหน้าพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์ได้เขียนบทความลงในหนังสือประวัติวัดพระประโทณเจดีย์วรวิหาร องค์พระประโทณเจดีย์และจุลประโทณเจดีย์ว่า

"ศาสตราจารย์ปิแอร์ ดูปองต์ เสนอไว้ในรายงานการขุดค้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒-๒๔๘๓ ว่ามีการเปลี่ยนแปลงรูปร่างพระเจดีย์ไปโดยการสร้างลานประทักษิณซ้อนทับของเดิมให้สูงขึ้นจนเสมอฐานซุ้มประดิษฐานพระพุทธรูป มีขนาดเท่าเดิม แต่บันไดทางขึ้นลานทักษิณของเดิมยังอยู่เหมือนเดิมจึงไม่สามารถใช้บันไดนี้ขึ้นไปบนลานทักษิณใหม่ได้

การสร้างเสริมสมัยที่สองนี้ นักโบราณคดีหลายท่านต่างก็สันนิษฐานกันไปว่าส่วนที่เลยฐานดังกล่าวนี้ขึ้นไป จะมีลักษณะอย่างไร ในที่สุดผู้ช่วยศาสตราจารย์จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ ได้นำข้อสันนิษฐานเหล่านั้นมาเขียนเป็นภาพโครงร่างขึ้นเฉพาะด้านหน้าด้านหนึ่งว่ามีรูปร่างทั้งหมดอย่างไร ได้เขียนเป็นภาพลายเส้นขึ้นตามข้อมูลการขุดค้นเบื้องต้นของปิแอร์ ดูปองต์ และได้ต่อเติมส่วนองค์เจดีย์สมัยที่สองนี้ให้มีความสมบูรณ์ ดังภาพจินตนาการข้างล่างนี้

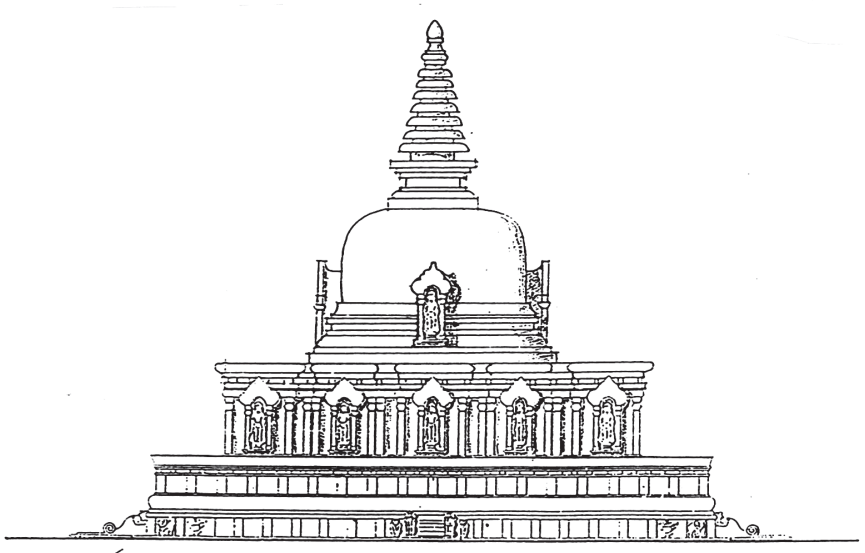

สถูปสมัยทวารวดี ระยะที่ ๒

เพื่อให้เห็นภาพจุลประโทณเจดีย์ สมัยที่สองของ ผู้ช่วยศาสตราจารย์จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ เป็นจริงขึ้น ผู้เขียนจึงได้เขียนภาพจากรูปด้านให้เป็นภาพสามมิติขึ้น ดังภาพข้างล่างนี้

สถูปสมัยทวารวดี ระยะที่ ๒ ของผู้เขียนจากข้อมูลรูปด้านของผู้ช่วยศาสตราจารย์จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ สันนิษฐานว่า จุลประโทณเจดีย์ที่ซ่อมสร้างในสมัยที่ ๒ น่าจะเป็นแบบเดียวกับสถูปสมัยทวารวดี ระยะที่ ๒ ด้วย

สมัยที่สามของการสร้าง

ศาสตราจารย์ปิแอร์ ดูปองต์ รายงานการขุดค้นสำรวจว่า ในการเสริมสร้างจุลประโทณเจดีย์ครั้งสุดท้ายนั้น เป็นการสร้างลานประทักษิณขึ้นใหม่มีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมย่อเก็จครอบทับลานประทักษิณและบันไดทางขึ้นซึ่งสร้างไว้ในสมัยที่สอง ลานประทักษิณที่สร้างขึ้นใหม่นี้มี ๒ ชั้น บนมุมทั้งสี่ของลานประทักษิณชั้นบนประดับด้วยเจดีย์ทรงกลมมุมละองค์ ไม่มีบันไดทางขึ้นสู่ลานประทักษิณเลย นอกจากนี้การสร้างเสริมครั้งนี้ยังได้เปลี่ยนแปลงส่วนบนโดยการปั้นปูนพอกทับพระพุทธรูปในซุ้มจากพระพุทธรูปยืน ๕ องค์ เปลี่ยนเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท (สามองค์) และพระพุทธรูปนาคปรก (สององค์) สลับกันไป

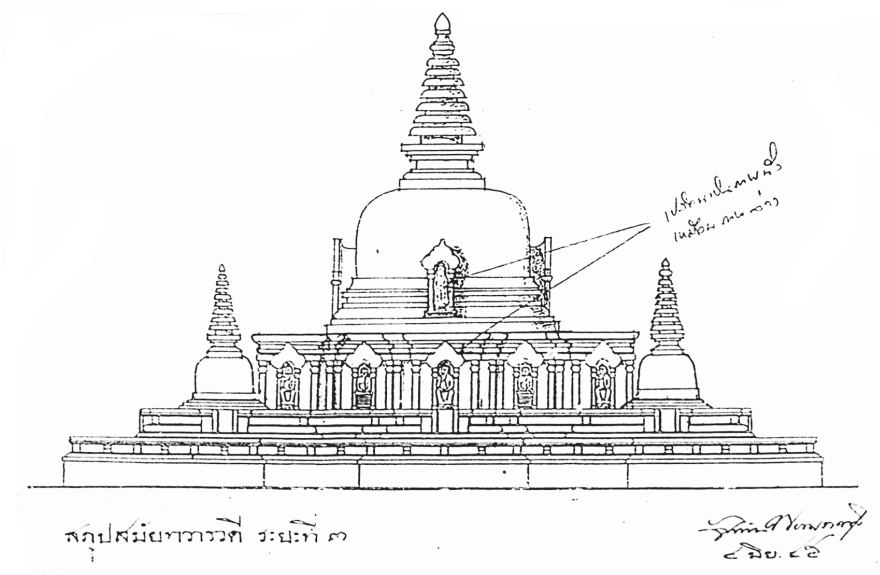

สถูปสมัยทวารวดี ระยะที่ ๓ ของผู้ช่วยศาสตราจารย์จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ สันนิษฐานว่าจุลประโทณเจดีย์ที่ซ่อมสร้างในสมัยที่สามน่าจะมีรูปร่างเช่นเดียวกับสถูปสมัยทวารวดี ระยะที่ ๓ นี้ด้วย

อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าเสียดายที่ว่าเจดีย์จุลประโทณนี้ได้พบเพียงส่วนฐานเท่านั้น ส่วนยอดได้ปรักหักพังไปหมดแล้ว จึงไม่อาจทราบได้ว่าลักษณะสมบูรณ์ขององค์เจดีย์เป็นอย่างไร แต่เท่าที่พบหลักฐานเพียงฐานชั้นล่างชั้นเดียวนี้ ศาสตราจารย์ปิแอร์ ดูปองต์ ผู้ทำการขุดค้นครั้งแรกได้เปรียบเทียบกับลักษณะของเจดีย์ซึ่งสร้างในสมัยหลังลงมาอันได้แก่ รัตนเจดีย์ ที่วัดกู่กุด จังหวัดลำพูน และเจดีย์สี่เหลี่ยมใกล้เมืองเชียงใหม่ และสันนิษฐานว่า ส่วนบนของจุลประโทณน่าจะมีลักษณะเช่นเดียวกับเจดีย์ทั้งสององค์นั้น คือ <u>มีลักษณะเป็นฐานสี่เหลี่ยมซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปอีกสี่ชั้น แต่ละด้านของแต่ละชั้นประดับด้วยซุ้มประดิษฐานพระพุทธรูปเช่นเดียวกับฐานชั้นแรกที่พบนั่นเอง</u>

ผู้เขียนมีความเห็นว่าเมื่อ ศาสตราจารย์ปิแอร์ ดูปองต์ให้ทัศนะว่ารูปแบบของจุลประโทณเจดีย์ สมัยหลังหรือสมัยที่สามของการสร้างน่าจะเหมือนกับ รัตนเจดีย์ ที่วัดกู่กุด จังหวัดลำพูน ซึ่งเป็นเจดีย์ทรงปราสาทห้าชั้น คงเป็นไปได้มากเพราะ ซากของจุลประโทณเจดีย์ที่พบเมื่อปี ๒๔๘๒ นั้น พบเพียงฐานและซุ้มพระพุทธรูป ชั้นล่างชั้นเดียวเท่านั้น ความจริงควรมีอีก ๔ ชั้น แล้วจึงมียอด ไม่มีเจดีย์องค์ไหนในสมัยนั้นที่จะมีพระพุทธรูปห้าซุ้มเรียงกันเพียงแถวล่างชั้นเดียวเท่านั้น จึงคิดจินตนาการให้มีซุ้มประดิษฐานพระพุทธรูปเพิ่มขึ้นไปอีก ๔ ชั้น แล้วจึงมียอด เป็นภาพสามมิติคล้ายของจริงขึ้นมาอย่างเจดีย์กู่กุดแต่ส่วนยอดเจดีย์นั้นไม่เป็นอย่างยอดของเจดีย์กู่กุด เพราะยังไม่มีใครทราบว่ายอดเจดีย์กู่กุดเป็นแบบใดซึ่งหักหายไปนานแล้ว เพื่อให้รูปแบบลงตัวจึงใช้ดอกบัวตูมมาต่อเติมเป็นยอด นับเป็นจินตนาการใหม่ เพื่อใช้นำเสนอไปพลางก่อนจนกว่าจะมีผู้ค้นพบความจริงว่าเป็นอย่างไร

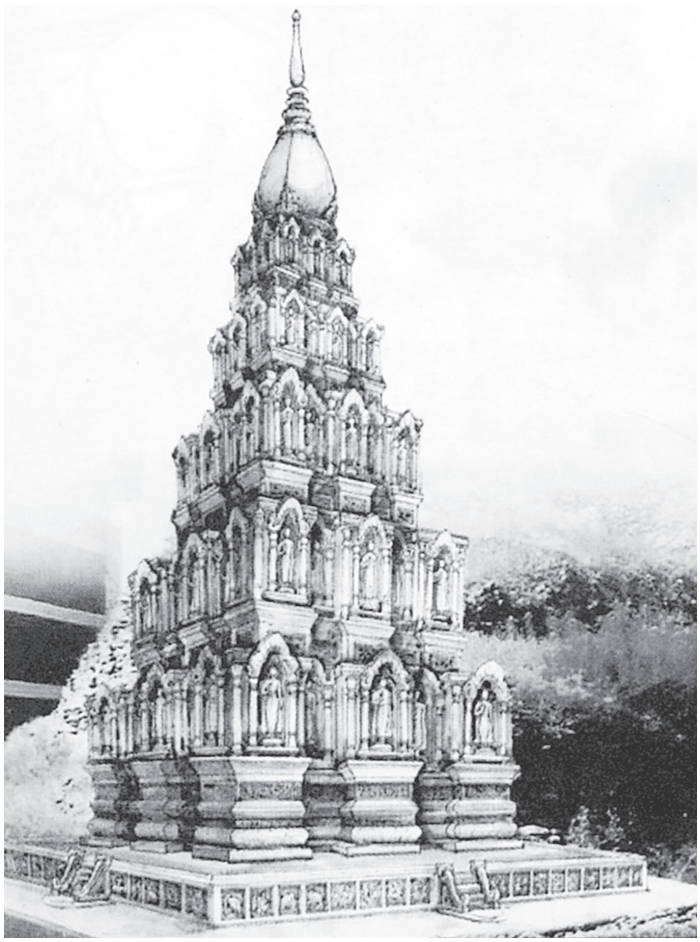

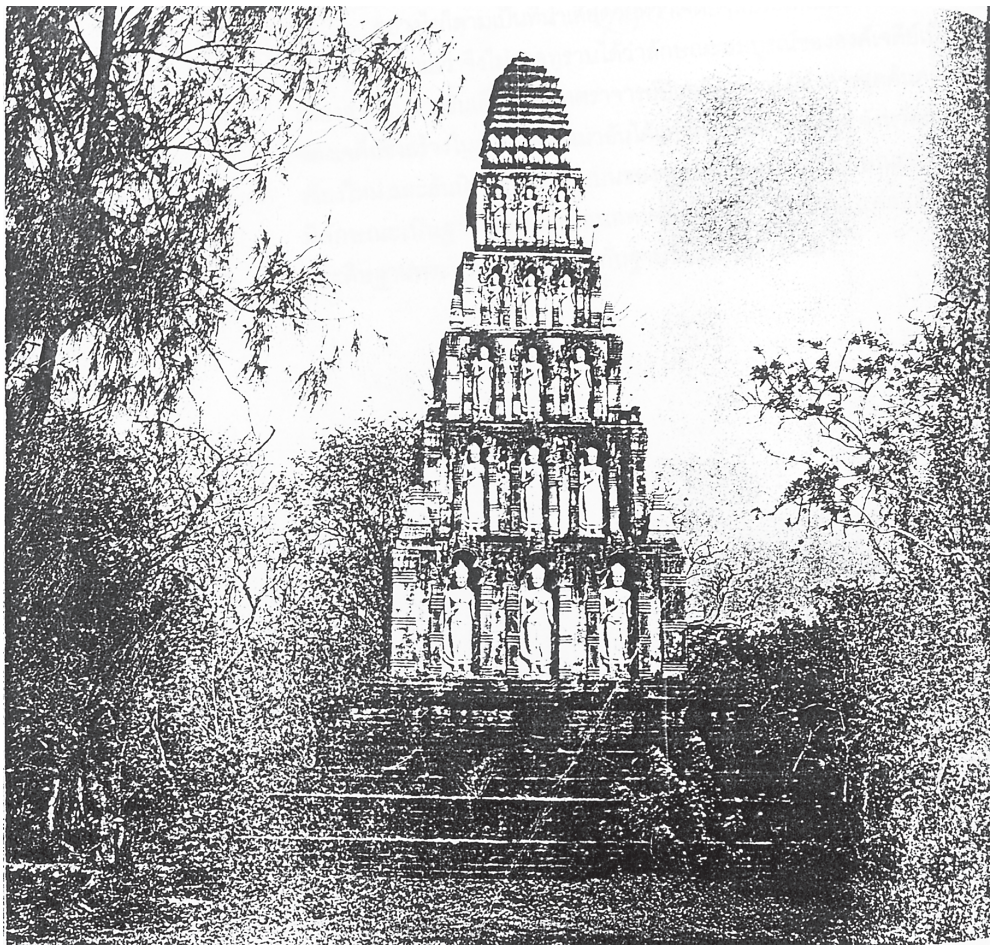

เจดีย์จามเทวี ลำพูน (กู่กูด)

เจดีย์องค์นี้ ชาวบ้านเรียก กู่กูด หมายถึง เจดีย์ที่มียอดหักหายไป สร้างในอาณาจักรหริภุญไชย เป็นเจดีย์ทรงปราสาทห้าชั้น แต่ละชั้นประดับด้วยพระพุทธรูปยืน ชั้นละ ๑๒ องค์ แบบผสมระหว่างทวารวดีและอู่ทอง อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ เหนือชั้นสุดท้ายเป็นลักษณะกลีบบัวรองรับผ้าอุตราสงค์ (ผ้าจีวรสำหรับห่มของพระสงฆ์) ซ้อนกันหลายชั้น แต่ส่วนยอดนอกเหนือจากนั้นไม่แจ้งว่าเป็นสิ่งใด เพราะหักหายไป

สรุปสาระการศึกษาพระเมรุเจดีย์

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ และนายปิแอร์ ดูปองต์ ทำการสำรวจขุดค้นแล้วเขียนรายงานทำให้ทราบถึงรูปร่างได้บ้างระดับหนึ่ง

โบราณสถานวัดพระเมรุหรือพระเมรุเจดีย์ ตั้งอยู่ที่ทางทิศใต้ขององค์พระปฐมเจดีย์ออกไปประมาณ ๑ กิโลเมตร ริมถนนเพชรเกษมสาย เลี่ยงเมืองจังหวัดนครปฐมไปสู่ภาคใต้ของประเทศไทย

ผู้เขียนเริ่มศึกษารายงานการขุดค้นโบราณสถานพระเมรุเจดีย์ของศาสตราจารย์ปิแอร์ ดูปองต์ และหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์แล้วเห็นถึงความยิ่งใหญ่ของพระเมรุเจดีย์มาก มีความคิดว่าถ้าสามารถสร้างเป็นภาพเจดีย์ขึ้นมาก็จะทำให้เข้าใจง่าย และเห็นความสำคัญของโบราณสถานแห่งนี้มากขึ้น อันเป็นทางหนึ่งที่จะทำให้เกิดการอนุรักษ์สิ่งดี ๆ ในจังหวัดนครปฐมแห่งนี้ได้ โดยเฉพาะอารยธรรมสมัยทวารวดีด้านโบราณสถานและโบราณวัตถุ ซึ่งเป็นต้นเหตุของการเกิดองค์พระปฐมเจดีย์ที่เห็นในปัจจุบันนี้

ข้อมูลจากการขุดค้นพระเมรุเจดีย์ของศาสตราจารย์ปิแอร์ ดูปองต์เป็นภาพแผนผังที่เขียนขึ้นตามความเป็นจริงเท่าที่พบนอกจากนั้นเป็นคำบรรยายด้วยตัวอักษรให้เห็นภาพตามที่ตาเห็นซึ่งต้องจินตนาการให้เป็นภาพเอาเอง ในส่วนนี้ผู้เขียนได้พยายามถ่ายทอดคำบรรยายจากอักษรให้เป็นภาพขึ้นแต่ละตอน ๆ เพื่อให้ผู้สนใจรู้ว่ารูปร่างพระเมรุเจดีย์นั้นมีลักษณะอย่างไรง่ายขึ้นเท่านั้น มิได้หมายความว่าภาพที่ถ่ายทอดออกมานั้นเป็นความจริงโดยสมบูรณ์ที่สุดแล้ว แต่ให้เข้าใจว่าผลงานนี้เป็นความจริงเพียงระดับหนึ่งเท่านั้นคงต้องมีผู้รู้ท่านอื่นนำเสนอเรื่องดังกล่าวนี้ต่อไปอีกในอนาคต

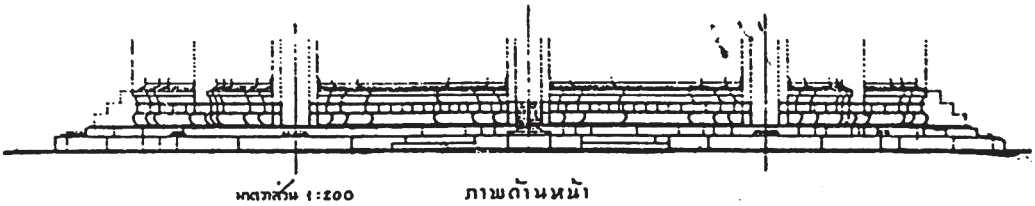

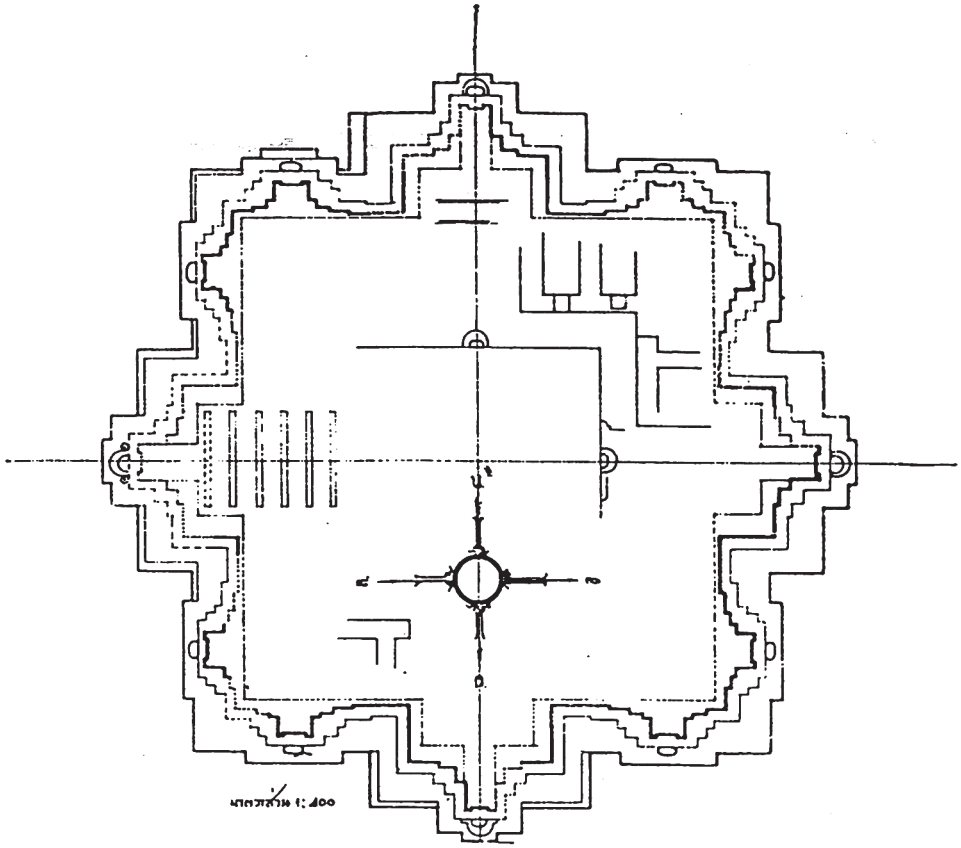

แผนผังพื้นระดับฐาน พระสถูปวัดพระเมรุ อำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม
(ขุดแต่งโดยกองโบราณคดี กรมศิลปากร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๒)
เข้าใจว่าสร้างในสมัยทวารวดี

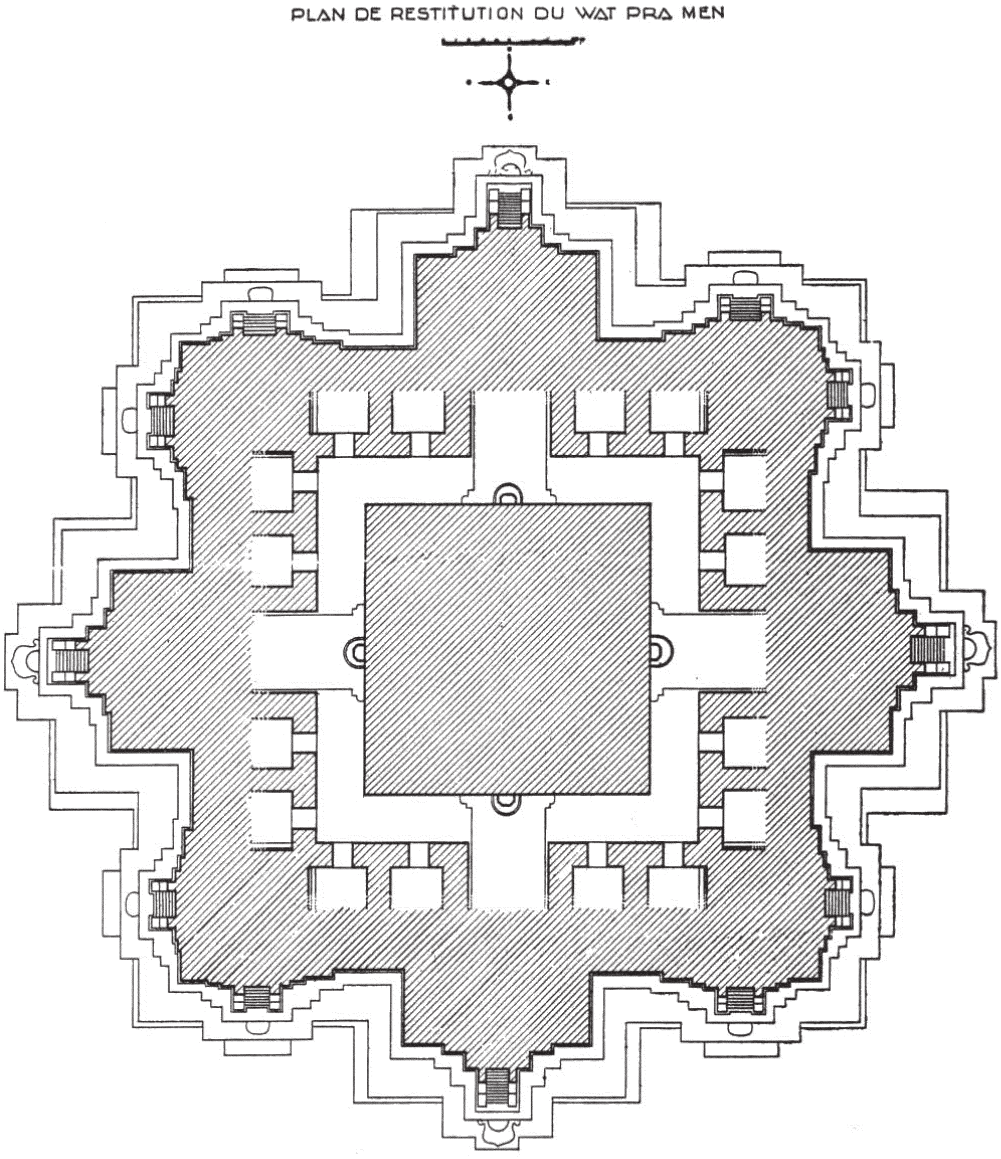

ภาพแผนผังฐานของเจดีย์ วัดพระเมรุ
แสดงให้เห็นฐานเดิมและการขยายฐานออกไป

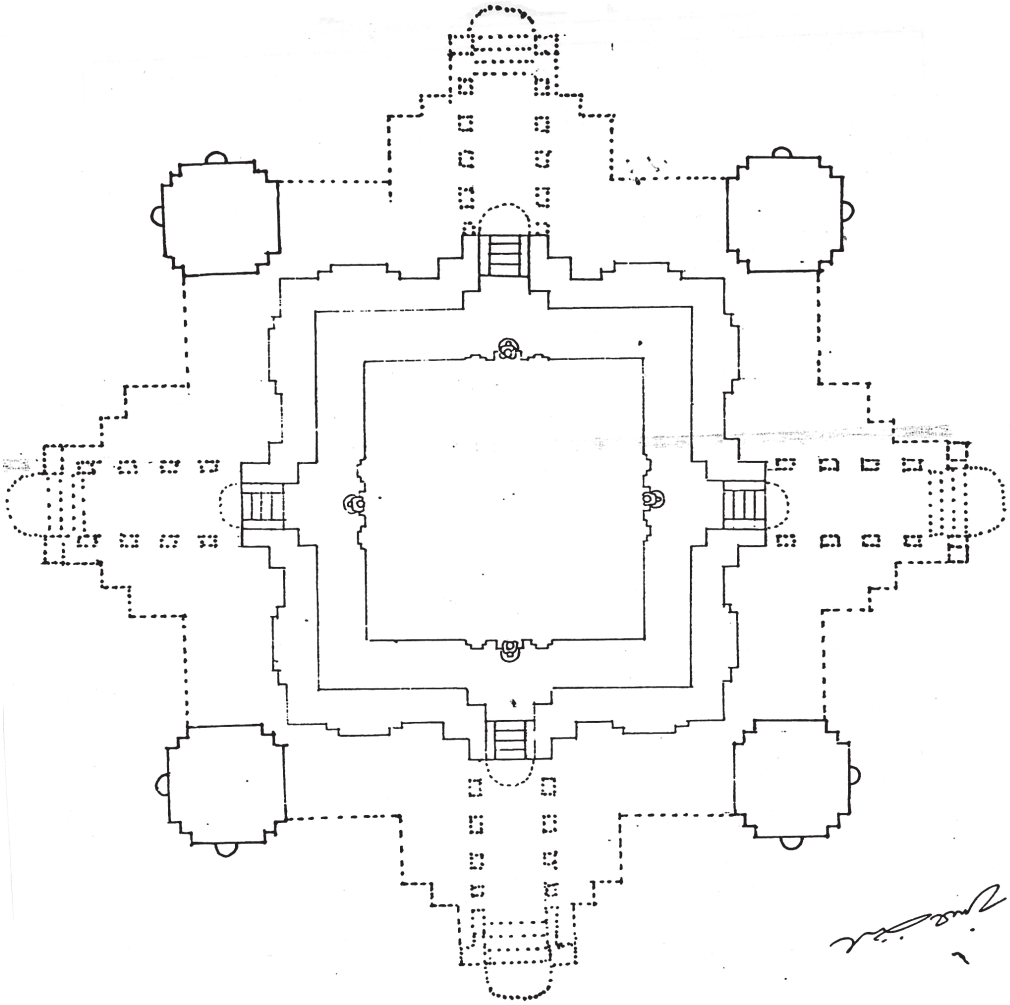

คำรายงานของกรมศิลปากร ส่วนหนึ่งในการขุดค้นสำรวจพระเมรุเจดีย์

"ได้พบทางเข้าสถูป ๔ ทาง ทำเป็นมุขยื่นออกมาทั้ง ๔ ทิศ ฐานเป็นสี่เหลี่ยม มีก่ออิฐเป็นรูปครึ่งวงกลมบนฐานนี้ และต่อจากครึ่งวงกลมไปเป็นบันไดลาดน้อย ๆ ทำสูงขึ้นไปหาสถูปในระหว่างทางเข้าทั้ง ๔ ทิศ คงทำเป็นซุ้มโคปุระมีหลังคาเพื่อกันฝน แต่คงไม่ก่อผนังทึบอย่างคตที่องค์สถูปใหญ่ คงทำแต่หลังคาแล้ววางเสาต้นใหญ่ ๆ รับเป็นระยะ ๆ ไป เพราะเท่าที่ขุดพบทางทิศตะวันตกนั้นมีหลุมตามแนวทางขึ้นตรงไปยังสถูปหลายหลุม ซึ่งหลุมเหล่านี้ได้ก่ออิฐไว้อย่างเรียบร้อย ซึ่งไม่น่าเชื่อว่าจะเป็นรอยลักขุดใหม่ คงเป็นหลุมมาแต่เดิมเป็นแน่"

"ต่อจากตัวสถูปออกมาเป็นเจดีย์บริวารอยู่ตรงมุมทั้ง ๔ มุม มุมเจดีย์ทำเป็นเหลี่ยมย่ออย่างแบบไม้สิบสอง ที่เจดีย์ทำเป็นฐานรูปครึ่งวงกลมติดตั้งไว้ตรงริมด้านนอกที่สุด ๒ ด้านด้วยกัน รวมเจดีย์ ๔ องค์มีฐานรูปครึ่งวงกลม ๘ ฐาน ฐานเหล่านี้แต่เดิมคงปั้นสิงโตติดไว้ข้าง ๆ ฐานละ ๒ ตัว เพราะยังพบซากเหลืออยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ๒ ตัว (แต่เวลานี้ได้ถูกทำลายไปเสียแล้ว) ฐานเหล่านี้คงจะเป็นฐานสำหรับวางเครื่องบูชาพระสถูป หรือมิฉะนั้นก็คงจะเป็นที่รองฐานพระปูนปั้นองค์ใหญ่ ๆ ซึ่งปั้นติดไว้กับซุ้มเจดีย์ เพราะได้พบพระอังศา (ไหล่) ปูนปั้น และกลีบบัวใหญ่ ๆ ซึ่งแสดงว่าได้ปั้นบัวรองฐานพระพุทธรูป แต่ข้อนี้เป็นแต่สันนิษฐานเท่านั้น"

พระพุทธศิลาขาว องค์ที่ ๑
ประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถ วัดพระปฐมเจดีย์ฯ จังหวัดนครปฐม

พระพุทธศิลาขาว องค์ที่ ๒
ประดิษฐานด้านทิศใต้องค์พระปฐมเจดีย์ฯ

พระพุทธศิลาขาว องค์ที่ ๓
ประดิษฐานในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพฯ

พระพุทธศิลาขาว องค์ที่ ๔
ประดิษฐานในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

จากข้อความบรรยายลักษณะของเจดีย์วัดพระเมรุ ดังกล่าว จึงอาจสรุปได้ว่า เจดีย์วัดพระเมรุ ผู้สร้างคือพระยาพาลีบดีชัย เจ้าเมืององค์สุดท้ายแห่งเมือง “นครไชยศรี” (พ.ศ. ๑๒๓๔-๑๒๔๔) สร้างในศตวรรษที่ ๑๒ สมัยทวารวดี สร้างเพื่อถวายเป็นพุทธบูชาอันยิ่งใหญ่ หลังจากที่ได้กระทำปิตุฆาตโดยมิได้ตั้งใจ โดยสร้างพระพุทธรูปยืน ๑ องค์ พระพุทธรูปนั่งปางประทานธรรม ๔ องค์ ด้วยหินปูน (Quartzite) ขนาดใหญ่ ๓ เท่าของคนจริง ประดิษฐานรอบฐานเจดีย์ทั้งสี่ทิศ ภายในเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุ ๑๐๐ องค์ พร้อมแก้วมณีอันมีค่ายิ่ง

รูปแบบของเจดีย์เป็นเจดีย์ทรงกลมฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัสสูง เป็นผนังอย่างวิหาร ประดิษฐานพระพุทธรูปนั่งภายในซุ้มมุขทิศละ ๑ องค์ พร้อมกันนั้นยังทำหลังคาและผนังคลุม พระพุทธรูปโดยรอบ ให้เป็นทางเดินทักษิณาวัตรรอบเจดีย์ได้ องค์เจดีย์ตั้งอยู่เหนือหลังคาวิหารนี้ขึ้นไปจนถึงยอดแหลมเป็นดอกบัวตูม ที่ฐานชั้นล่างห่างออกไปมีเจดีย์เหลี่ยมย่อมุมขนาดเล็กตั้งอยู่ ปลายมุมฐานของเจดีย์ ๔ องค์ มุมละ ๑ องค์ เป็นเจดีย์บริวาร ตัวเจดีย์ทั้ง ๕ องค์บุด้วยโลหะดั่งทอง หน้าพระพุทธรูปนั่งชั้นล่าง เป็นซุ้มมุขขยายออกไปทั้ง ๔ ทิศ เชื่อมต่อกับซุ้มชั้นใน มีหลังคากันแดดฝนแต่ไม่มีผนัง ในระยะต่อมาจึงทำผนังและหลังคาโดยรอบฐานชั้นนอกทำบันไดทางเข้าไปสู่พระพุทธรูปทั้ง ๔ องค์ ยกเจดีย์บริวารขึ้นไปอยู่เหนือหลังคา แล้วทำบันไดเข้าไปยังเจดีย์บริวารได้ด้วย

ถ้าเขียนเป็นภาพขึ้นตามที่ดังกล่าวนี้ประการหนึ่ง และถ้านำข้อมูลที่ว่า เจดีย์วัดพระเมรุนี้มีรูปร่างอย่างเดียวกับ อานันทเจดีย์ของพุกาม เนื่องด้วยพุกามมามีอำนาจเหนือดินแดนแถบภาคกลางตอนล่างของไทย ในราวศตวรรษที่ ๑๖ พุกามอาจนำแบบเจดีย์องค์นี้ไปสร้าง อีกประการหนึ่ง เจดีย์องค์นี้ก็น่าที่จะมีการสร้างเสริมให้สูงใหญ่กว่าเดิมดังภาพที่ได้จินตนาการไว้

เจดีย์วัดพระเมรุรูปร่างครั้งสุดท้ายที่พุกามเอาแบบอย่างไป ก็น่าจะเป็นลักษณะดังภาพที่จินตนาการไว้นี้ กล่าวคือมีเจดีย์ขนาดเล็กประดับล้อมรอบอยู่ทั่วไป

รูปผ่าให้เห็นภายใน

รูปด้านวิว เจาะให้เห็นภายในองค์เจดีย์ วัดพระเมรุ

สรุปสาระการศึกษาพระประโทณเจดีย์

พระประโทณเจดีย์เป็นเจดีย์สมัยทวารวดี เช่นเดียวกับองค์พระปฐมเจดีย์ ตั้งอยู่กลางเมืองโบราณนครไชยศรี อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ริมถนนเพชรเกษมปัจจุบัน มีประวัติว่า ครั้งที่พระเจ้าอโศกมหาราช ราวพุทธศตวรรษที่ ๓ สันนิษฐานกันว่าคงมีพวกพราหมณ์ในตระกูลโทณพราหมณ์ติดตามมาด้วยพร้อมกับมีทะนานทองที่เคยใช้ตวงพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าเพื่อแบ่งให้เจ้าเมืองต่าง ๆ ๘ เมืองมาด้วย เมื่อมายังสุวรรณภูมิแล้วจึงก่อเป็นเรือนหินรักษาไว้สำหรับสักการบูชาใกล้บ้านของพวกตนเอง เมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๑๓๓ ท้าวศรีสิทธิชัยพรหมเทพได้มาสร้างเมืองนครไชยศรีขึ้นตรงบริเวณที่มีตระกูลพราหมณ์ดังกล่าวอาศัยอยู่ มีขนาดของเมืองใหญ่ถึง ๓๘๐๐ ไร่ มีคูน้ำล้อมรอบยาวถึง ๑๐ กิโลเมตร โดยมีเรือนหินของโทณพราหมณ์อยู่กึ่งกลางเมือง วันหนึ่งเจ้าเมืองประสงค์จะเอาทะนานทองนั้นไปแลกกับพระบรมสารีริกธาตุกับกษัตริย์เมืองลังกา เพื่อนำมาบรรจุไว้ที่องค์พระเจดีย์องค์หนึ่งที่อยู่นอกเมือง (พระปฐมเจดีย์) แต่พราหมณ์ไม่ยอมให้ จึงทำการบังคับเอาด้วยกำลังที่เหนือกว่าแล้วให้พราหมณ์เหล่านั้นไปอยู่เสียที่เมืองลพบุรี ครั้นถึง พ.ศ. ๑๑๙๙ พระเจ้ากากวรรณดิส เจ้าเมืองละโว้ (ลพบุรี) จึงมาสร้างพระเจดีย์ครอบเรือนหินนั้นไว้ แล้วขนานนามว่า “โทณเจดีย์” มีขนาดใหญ่ใกล้เคียงกับพระปฐมเจดีย์ในสมัยเดียวกัน และภายหลังพระเจดีย์ทั้งสององค์นี้ก็ได้มีผู้มาบูรณะส่วนยอดให้เป็นพระปรางค์ เช่น เดียวกัน ดังที่รัชกาลที่ ๔ ทรงพบอดีตพระปฐมเจดีย์อยู่ท่ามกลางป่ารกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ นั่นเอง คือมีสภาพเป็นซากของฐานเจดีย์รูปสี่เหลี่ยมมีองค์เจดีย์ที่มียอดเป็นปรางค์สร้างซ้อนทับขึ้นไปอีกทีหนึ่ง มีความสูงจากพื้นดิน ๒๐ เมตร และต่อจากนั้นจึงมีการก่อกำแพงซีเมนต์ล้อมรอบซากฐานเจดีย์ไว้ป้องกันการพังทลายของเจดีย์เพิ่มขึ้น พร้อมกับโบกปูนทับซากฐานเจดีย์ไว้ทั้งหมดและทำให้มีทางเดินประทักษิณรอบองค์พระปรางค์ที่ก่อขึ้นใหม่ได้

ภายหลังจากมีการสถาปนาวัดพระประโทณเจดีย์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ แล้ว วัดพระประโทณเจดีย์มีเนื้อที่ถึง ๑๒๐ ไร่ ๓ งาน ๑๒ ตารางวา องค์พระเจดีย์จึงอยู่ในความดูแลของเจ้าอาวาสวัดแต่ละสมัย มีการสร้างศาสนสถาน เช่น โบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ กุฏิสงฆ์ ฯลฯ นอกจากนั้นยังอนุญาตให้ทางราชการใช้ที่ดินเป็นที่ตั้งของโรงเรียนระดับประถมศึกษา วิทยาลัยเทคนิคนครปฐม และสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาอีกด้วย

เมืองนครไชยศรี

แผนผังเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่จังหวัดนครปฐม

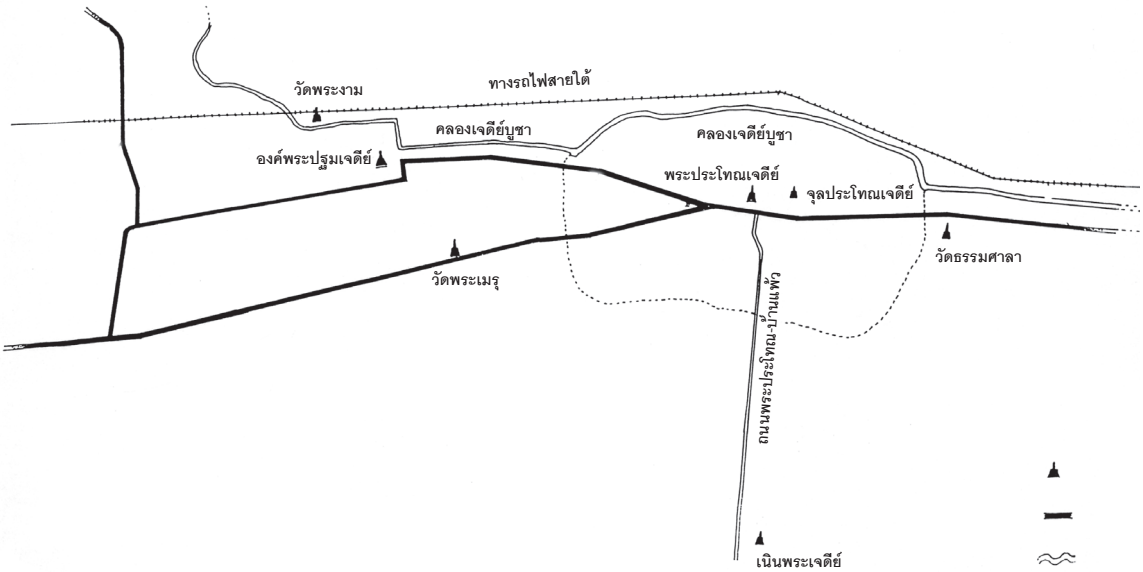

พระประโทณเจดีย์ เดิมเป็นศาสนสถานกลางเมืองโบราณนครปฐม ลักษณะของเจดีย์คล้ายกับรูปแบบเดิมของพระปฐมเจดีย์ แต่ได้มีการปรับฐานและเพิ่มยอดปรางค์

เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๕๐ กรมศิลปากรได้ทำการบูรณะองค์พระประโทณเจดีย์ใหม่ โดยทำการกะเทาะปูนที่หุ้มฐานเจดีย์ออกไปเหลือแต่องค์เจดีย์ที่เป็นส่วนที่สร้างขึ้นทับซ้อนกับฐานของเจดีย์ดั้งเดิม ปรากฏว่าพบผิวของพระเจดีย์องค์ดั้งเดิมจำนวนมากเป็นอิฐดินเผาสมัยทวารวดี ซึ่งบางส่วนมีการโบกปูนตกแต่งผิวเป็นลวดลาย แต่ก็หลุดออกไปเกือบทั้งหมด เพราะผ่านกาลเวลามานานและยอดเดิมพังทลายลง ที่เห็นเป็นของพระปรางค์ปัจจุบันนี้เพราะมีการสร้างเจดีย์ยอดปรางค์ทับซ้อนของเดิมไว้ และในการบูรณะครั้งนี้กรมศิลปากรก็ยังคงรักษาเจดีย์ยอดปรางค์นี้ไว้อย่างเดิม แต่ได้ขุดดินบริเวณรอบ ๆ ฐานเดิมออกไปลึกถึง ๒ เมตร มีฐานของเจดีย์ขนาดเล็กอยู่ที่มุมเจดีย์ทั้ง ๔ มุม มุมละ ๑ องค์ ส่วนกำแพงคอนกรีตที่เคยล้อมฐานเจดีย์ไว้กันเจดีย์ทลายลงมานั้น ทางกรมศิลปากรยังมิได้รื้อออกปล่อยให้เป็นทางเดินสูงจากพื้นดิน ๒ เมตร รอบฐานเจดีย์อย่างเดิม เป็นที่น่าเสียดายว่า กรมศิลปากรมิได้บูรณะยอดปรางค์เสียใหม่ เพราะลวดลายของยอดปรางค์ถูกโบกปูนทับไว้ป้องกันการผุพังไว้นานแล้ว จึงเป็นเพียงแต่ทาสีขาวทับไปหมดเท่านั้น ถ้ากรมศิลปากรสามารถรู้ได้ว่าส่วนยอดของเจดีย์สมัยทวารวดีทำนองนี้เป็นอย่างไร แล้วซ่อมบูรณะให้เต็มทั้งองค์ก็น่าจะเป็นสิ่งที่ควรทำได้ เพราะชาวพุทธปัจจุบันไม่เคยล่วงรู้ว่าพระเจดีย์สมัยทวารวดีนั้นเป็นอย่างไร ถ้าพระเจดีย์ดังกล่าวมีความสมบูรณ์สวยงามดังที่นักวิชาการคาดหวังกัน ความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาของคนปัจจุบันก็อาจจะมีเพิ่มขึ้น และเป็นแรงผลักดันให้มีกำลังใจในการดูแลรักษาสมบัติโบราณทั้งหลายมากกว่าที่ควรจะเป็นเช่นปัจจุบัน

สรุปสาระการศึกษาพระปฐมเจดีย์

เมื่อครั้งที่ชาวอินเดียเผยแผ่พระพุทธศาสนามายังสุวรรณภูมิบริเวณอ่าวไทยโบราณ สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ราว พ.ศ. ๒๑๘ นั้น คงมีการสร้างสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าไว้เป็นพุทธานุสรณ์สำหรับกราบไหว้บูชา สันนิษฐานว่าสถูปน่าจะมีรูปร่างเป็นอย่างเดียวกับสถูปเจดีย์ที่นิยมสร้างกันในอินเดียสมัยนั้น นักวิชาการระบุว่าเป็นแบบสถูปอย่างเดียวกับสถูปที่เมืองสาญจิ บางท่านว่าเหมือนกับสถูปารามที่กรุงอนุราธบุรีในประเทศลังกา* สถูปองค์นี้ดำรงอยู่เป็นระยะเวลาประมาณเจ็ดร้อยกว่าปี คงมีสภาพทรุดโทรมและอาจจะมีการบูรณะขึ้นใหม่ในราว พ.ศ. ๑๐๐๐

การบูรณะสถูปขึ้นมาใหม่สันนิษฐานว่าก็น่าจะเป็นรูปแบบใหม่ที่สังคมของชาวพุทธสมัยนั้นนิยมทำกัน ซึ่งในสมัย พ.ศ. ๑๐๐๐ เป็นต้นมานั้นที่ประเทศลังกาและสยามต่างก็นับถือพุทธศาสนาเช่นกัน สถูปเจดีย์แบบลังกาทรงกลมเป็นที่นิยมกันในสมัยนั้นมีการสร้างกันขึ้นทั้งในลังกาและไทย ฉะนั้นพระปฐมเจดีย์ในช่วง พ.ศ. ๑๐๐๐-๑๕๐๐ ก็น่าจะมีรูปร่างเป็นแบบลังกากลมยอดแหลมดังที่เห็นกันที่เมืองโบราณอู่ทอง นครศรีธรรมราชและเมืองโบราณคูบัว ซึ่งตรงกับช่วงสมัยอารยธรรมทวารวดีนั่นเอง แต่ในสมัยเดียวกันรูปแบบของเจดีย์ทรงลังกานั้นมีทั้งเป็นฐานกลม ฐานแปดเหลี่ยม และฐานสี่เหลี่ยม แบบย่อเก็จซึ่งเป็นพัฒนาการของศิลปะไปตามสมัยลุมาถึงสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีของไทยสมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามุนีฯ ผู้มีความศรัทธาในพุทธศาสนามากได้มาพบพระเจดีย์ทรงลังกายุคทวารวดียอดพังทลายลง จึงได้ทำการบูรณะเสียใหม่ให้มียอดเป็นพระปรางค์อย่างที่นิยมกันในสุโขทัยสมัยนั้น ราว พ.ศ. ๑๕๐๐ เป็นต้นมา และดำรงอยู่ต่อมาจนถึง พ.ศ. ๒๐๐๐ จนเข้าสู่สมัยอยุธยา ชาวกรุงศรีอยุธยาและชาวไทยในภาคกลางเรียกพระปฐมเจดีย์นี้ว่า “มหาธาตุหลวง” วันเพ็ญกลางเดือนสิบสองของทุกปี เป็นฤดูที่มีการนมัสการพระบรมสารีริกธาตุเป็นงานใหญ่ครั้งหนึ่ง ชาวพุทธในบริเวณใกล้เคียงจะมาร่วมพิธีกันเสมอมาไม่มีว่างเว้น ถึงแม้การเดินทางมาจะอาศัยแต่เพียงเรือ เกวียนและการเดินเท้าเป็นระยะทางนับสิบกิโลเมตรก็ตาม

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในราชวงศ์จักรีขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว พ.ศ. ๒๔๐๐ พระองค์ทรงทำการบูรณะพระมหาธาตุหลวงยอดปรางค์ดังกล่าวนั้นเสียใหม่ให้มีขนาดสูงใหญ่ขึ้นหุ้ม

---

* ตามดูต้นฉบับได้จาก จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๘๔/๑

องค์ดั้งเดิมทุกสมัยไว้ทั้งหมด โดยให้ช่างหลวงออกแบบให้เป็นพระเจดีย์ทรงลังกากลม ยอดแหลมมีความสูงจากพื้นดิน ๑๒๐.๔๕ เมตร ด้วยอิฐและปูนซีเมนต์ ที่ฐานทักษิณสำหรับเดินเวียนประทักษิณรอบองค์เจดีย์สร้างวิหารคดให้เชื่อมกับวิหารประดิษฐานพระพุทธรูปทิศละ ๑ ปาง คือปางประสูติในวิหารทิศเหนือ ปางตรัสรู้ในวิหารทิศตะวันออก ปางปรินิพพานเป็นพระปางไสยาสน์ในวิหารทิศตะวันตก และปางปฐมเทศนาในวิหารทิศใต้ เสร็จแล้วให้เรียกพระเจดีย์องค์นี้ว่า “พระปฐมเจดีย์” นอกจากนั้นยังจำลองพระเจดีย์ที่พระองค์ทรงพบก่อนบูรณะ ซึ่งมียอดเป็นปรางค์ไว้ทางทิศใต้เป็นที่ระลึกด้วย

มีคนจำนวนน้อยที่จะรู้ว่าพระปฐมเจดีย์องค์เดิมนั้นเป็นอย่างไร เนื่องจากผู้เขียน (นุกูล ชมภูนิช, ๒๕๔๔) ต้องการทราบข้อมูลดังกล่าว เมื่อครั้งที่ซ่อมองค์พระปฐมเจดีย์ครั้งใหญ่ โดยกรมโยธาธิการ ได้มีโอกาสขึ้นบันไดลิงด้านทิศใต้ขึ้นไปถึงช่องใบโพธิ์ เมื่อถึงใบโพธิ์ต้องก้มศีรษะเล็กน้อย และเดินเข้าไปประมาณ ๓ เมตร จะถึงที่ว่างโล่ง สามารถเดินรอบแกนกลางขององค์พระฯ ซึ่งเป็นผนังอิฐ และปูนฉาบปะปนกัน ไม่เป็นรูปร่างและ

ลวดลายที่ชัดเจนอะไรนัก เข้าใจว่านั่นคือส่วนยอดของพระปรางค์ ซึ่งเป็นปลียอดของเจดีย์ซึ่งบูรณะเมื่อครั้งอโยธยา ประมาณ พ.ศ. ๑๖๐๐-๑๘๐๐ ที่ว่างดังกล่าวกว้างประมาณ ๑๕๐ ซม. สูงขึ้นไป ประมาณ ๔ เมตร มีเสาวางขวางยึดระหว่างผนังด้านใน และด้านนอก สูงเหนือหัวแค่มือเอื้อมเกือบถึงทั้ง ๔ ทิศ ทางเดินระหว่างที่ว่างนั้นถ้าเดินสวนกัน ไหล่จะต้องเอียงเสียคนหนึ่งจึงจะเดินสวนกันได้ ถ้าจะเขียนเป็นภาพตัดผ่าให้ดูจะเห็นได้ดังนี้

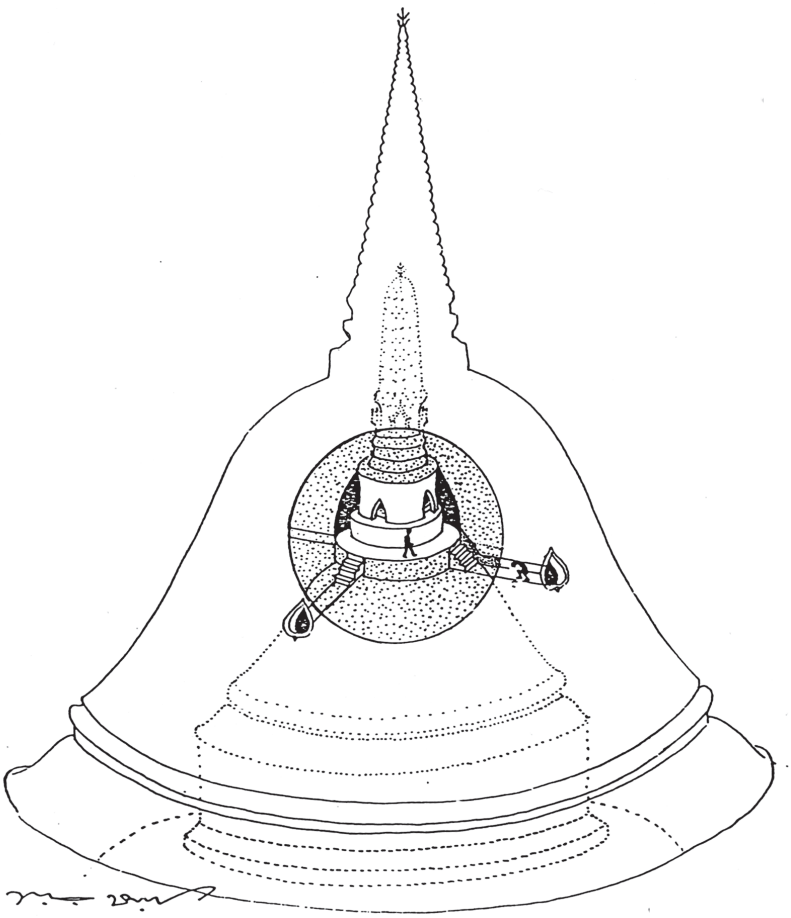

ภาพภายในองค์พระปฐมเจดีย์ ทางช่องบัวใบเทศ

ถ้าเดินเข้าไปในช่องบัวใบเทศ จะพบที่ว่างภายในเป็นทางให้เดินทักษิณาวัตรรอบพระปฐมเจดีย์องค์เดิมได้ แต่จะไม่เห็นผิวของเจดีย์องค์เดิมมากนัก เพราะมีการก่ออิฐหุ้มไว้ มีช่องขนาด ๑๗๕ x ๗๕ เซนติเมตร อยู่ทั้งสี่ทิศ เปิดผิวเจดีย์องค์เดิมให้เห็นได้เล็กน้อย เมื่อเดือนธันวาคม ๒๕๔๔ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมารเสด็จมาทำพิธีบรรจุพระพุทธรูปของสมเด็จพระบรมราชินีนาถลงในช่องทิศตะวันออก

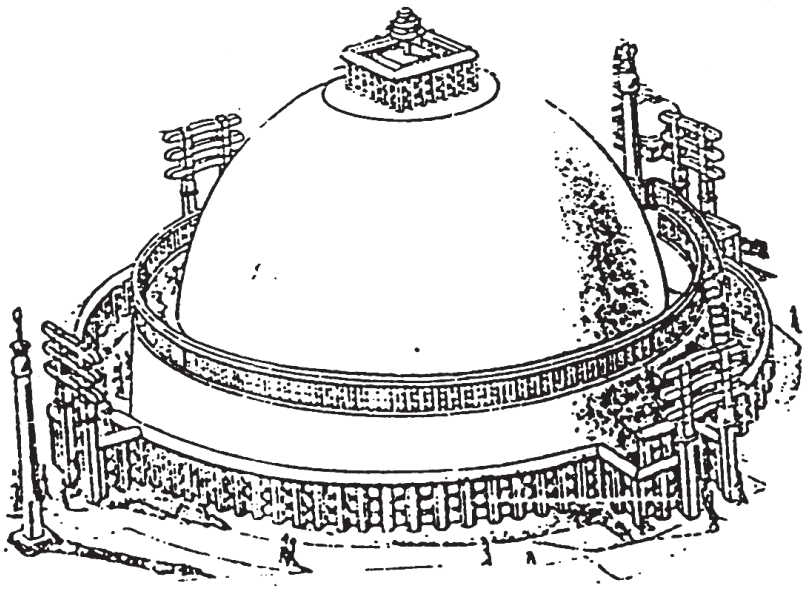

สถูปสมัยคุปตะ ภาพสถูปในประเทศอินเดียสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชกำลังเผยแพร่พระพุทธศาสนาไปทั่วโลก ซึ่งอยู่ในยุคของศิลปะสมัยอมราวดี และคุปตะ ก่อนจะพัฒนาเป็นรูปแบบของเจดีย์ในยุคหลัง

อดีตพระปฐมเจดีย์เมื่อ ประมาณ พ.ศ. ๓๐๐-๑๑๐๐

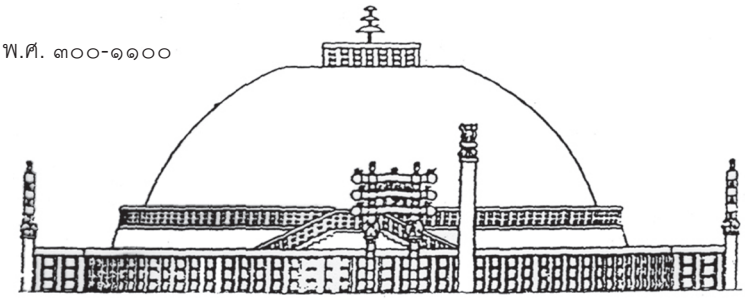

เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชแห่ง ชมพูทวีป เผยแพร่พุทธศาสนามายังดินแดนสุวรรณภูมิโดยพระโสณเถระ และพระอุตรเถระ เป็นสมณทูต ทำให้เกิดการสร้างสถูปสำหรับบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าขึ้น ณ เมืองโบราณของจังหวัดนครปฐมในอดีต รูปร่างของสถูปคงเป็นลักษณะเดียวกับสถูปที่เมืองสาญจิในรัฐมัธยมประเทศภาคกลางของอินเดียในอดีต เป็นศิลปะสมัยคุปตะมีความสูงประมาณ ๓๗ เมตร (๑๘ วา ๒ ศอก) มีอายุล่วงมาแล้ว ๒๒๔๕ ปี

อดีตพระปฐมเจดีย์เมื่อประมาณ
พ.ศ. ๑๑๐๐ – ๑๖๐๐

หลังจากพระปฐมเจดีย์องค์แรก (ทรงฟองน้ำ) พังทลายลง ได้มีผู้สร้างเจดีย์องค์นี้แทน เจดีย์องค์เดิมเป็นเจดีย์ทรงกลมลักษณะคล้ายระฆังคว่ำ รองรับด้วยดอกบัวฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อเก็จเล็กน้อยและมีเจดีย์บริวารขนาดเล็กล้อมรอบ ๔ องค์ ตามแบบที่นิยมกันในศิลปะสมัยปาละ ของอินเดีย และตรงกับสมัยทวารวดีของไทย มีความสูงประมาณ ๘๐ เมตร (๔๐ วา) มีอายุล่วงมาแล้ว ๑,๔๔๕ ปี

อดีตพระปฐมเจดีย์เมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๖๐๐ – ๒๐๐๐

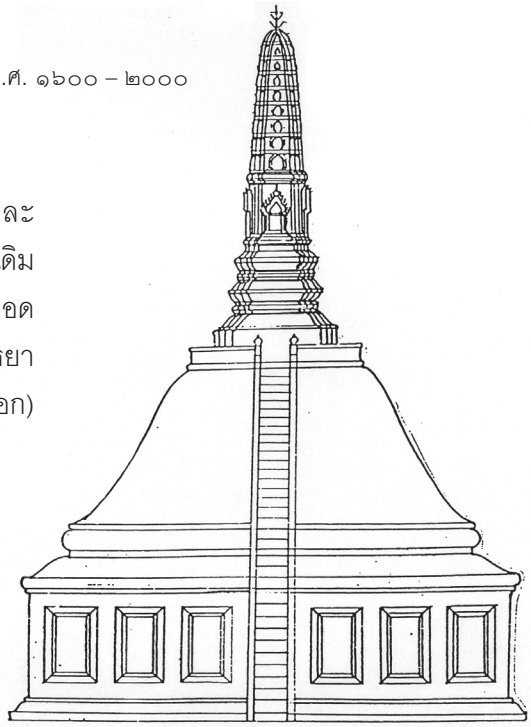

หลังจากพระปฐมเจดีย์ทรงกลมสมัยปาละพังทลายลง ได้มีผู้สร้างเจดีย์องค์นี้แทนที่เจดีย์องค์เดิม เป็นเจดีย์ทรงกลมแบบดอกบัวคว่ำ ฐานกลม ส่วนยอดเป็นพระปรางค์อย่างขอมตามแบบศิลปะสมัยอโยธยาของไทย มีความสูงประมาณ ๘๕ เมตร (๔๒ วา ๒ ศอก) มีอายุล่วงมาแล้ว ๙๔๕ ปี

พระปฐมเจดีย์ปัจจุบัน
พ.ศ. ๒๓๙๖ – ปัจจุบัน

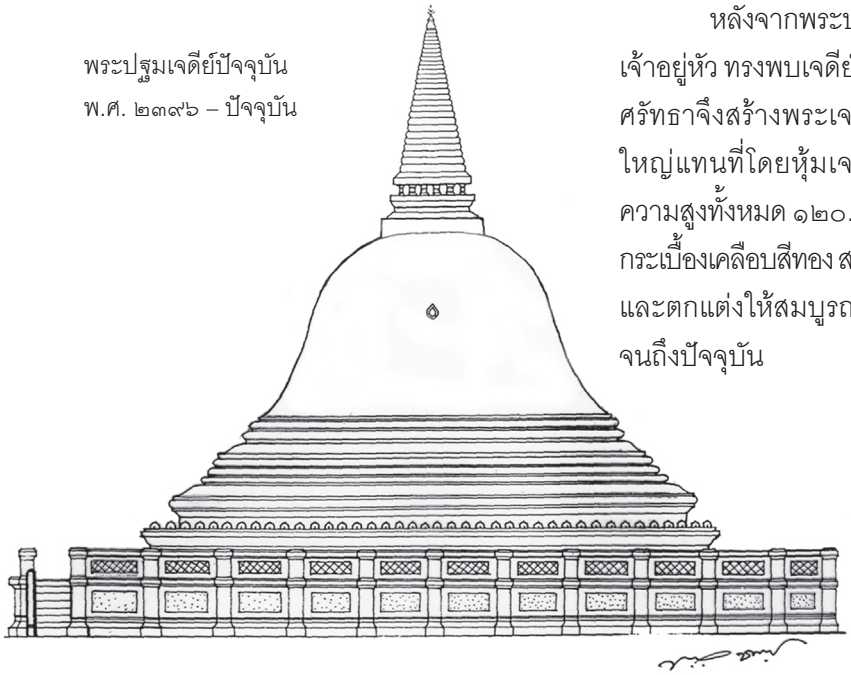

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพบเจดีย์ยอดพระปรางค์แล้วเกิดศรัทธาจึงสร้างพระเจดีย์ทรงลังกากลมขนาดใหญ่แทนที่โดยหุ้มเจดีย์องค์เดิมไว้ภายในมีความสูงทั้งหมด ๑๒๐.๔๕ เมตร ประดับผิวด้วยกระเบื้องเคลือบสีทอง สร้างวิหารคตรอบพระเจดีย์และตกแต่งให้สมบูรณ์งดงามในรัชกาลถัดมาจนถึงปัจจุบัน

พ.ศ. ๒๔๐๐ บูรณะโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ แห่งราชวงศ์จักรี สมัยรัตนโกสินทร์ ทรงลังกากลม สูง ๑๒๐.๔๕ เมตร

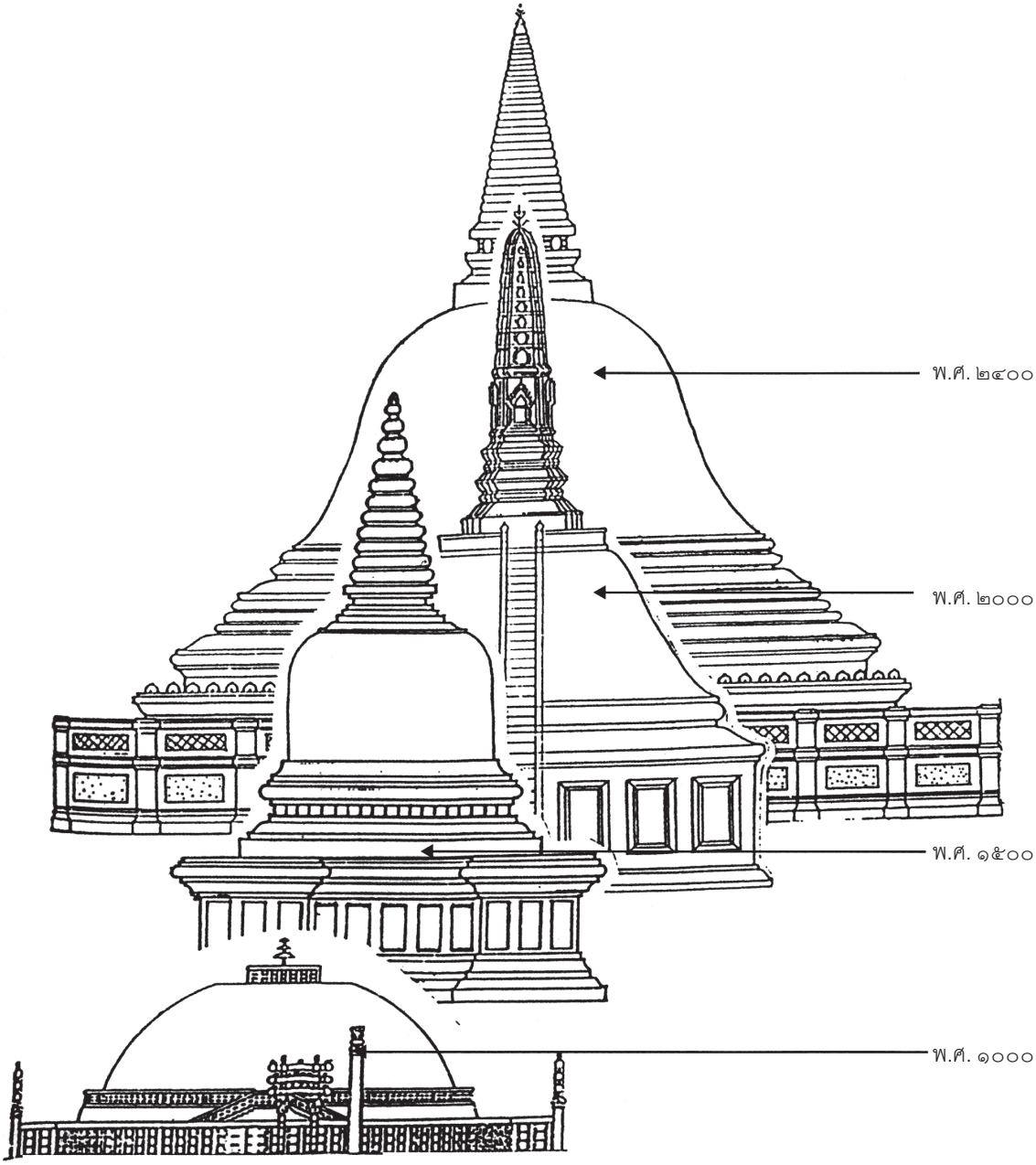

วิวัฒนาการองค์พระปฐมเจดีย์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๓๐๐ – ปัจจุบัน
ที่มา : นุกูล ชมภูนิช, ๒๕๔๔

"พระปฐมเจดีย์" เป็นเจดีย์องค์เดียวในประเทศไทยที่มีอายุเก่าแก่ที่สุด ซึ่งมีผู้มาสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์มิได้ขาด จนถึงปัจจุบันโดยการสร้างทับซ้อนที่เดิมถึง ๓ ครั้ง เป็นสัญลักษณ์ของพุทธศาสนาที่สำคัญของไทย จึงเป็นสมบัติอันล้ำค่าของชาวนครปฐมและชาวโลก

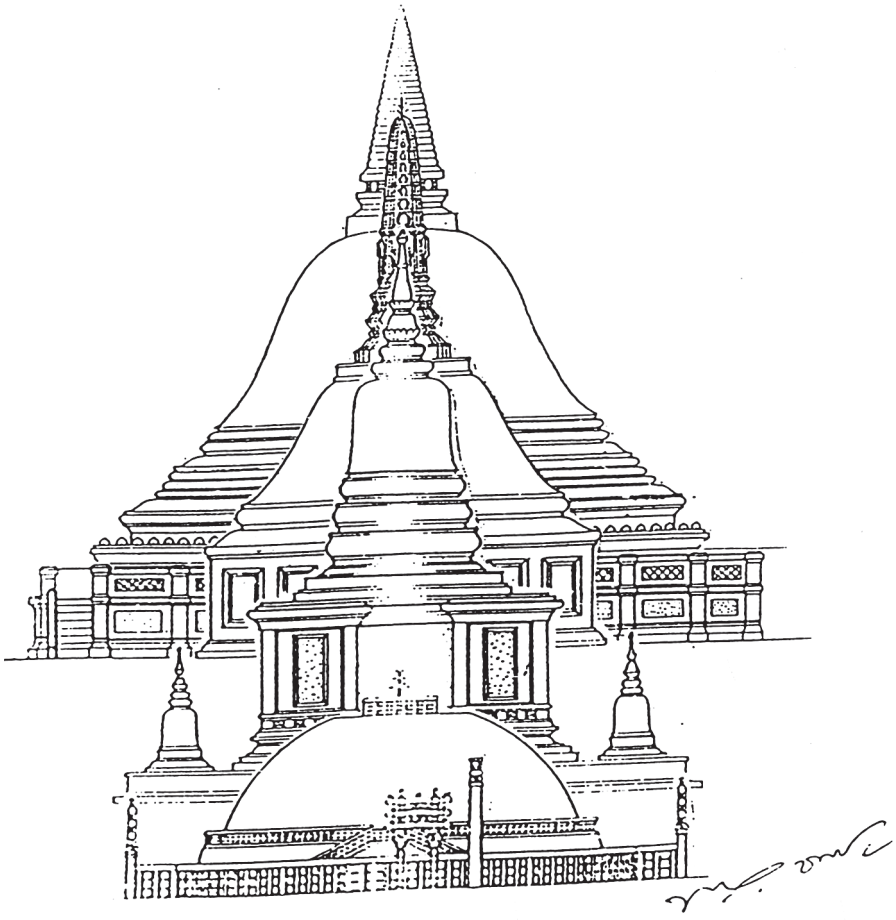

ภาพแสดงวิวัฒนาการรูปแบบขององค์พระปฐมเจดีย์
จากอดีตจนถึงปัจจุบันในช่วงเวลาประมาณ ๒ พันปี

การส่งเสริมความรู้ความเข้าใจเรื่องอารยธรรมทวารวดี

มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐมจัดตั้ง "ศูนย์การเรียนรู้ทวารวดี" ขึ้น เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๑

โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาค้นคว้า พัฒนา เผยแพร่ เรื่องราวทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับอารยธรรมทวารวดีที่มีอยู่ในจังหวัดนครปฐมและต่างจังหวัดอื่น ๆ ให้เป็นแหล่งสำหรับผู้สนใจทั่วไปมาศึกษาหาความรู้ได้สะดวกและรวดเร็วมากขึ้น ตามภาระหน้าที่ของสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษา ทั้งนี้เนื่องด้วยมหาวิทยาลัยตระหนักว่าศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดีอยู่ในอำเภอเมืองนครปฐมซึ่งเป็นที่ตั้งของมหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม

สำนักงานของศูนย์การเรียนรู้ทวารวดี มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม ตั้งอยู่ชั้น ๔ ของอาคารเฉลิมพระเกียรติ ๖๐ พรรษา โดยมีหลักการ ดังนี้

แนวคิด จะบูรณาการความรู้ทางโลกและความรู้ทางธรรมไว้นำชีวิต

ปรัชญา จะสร้างความเข้าใจเรื่องทวารวดี ต่อยอดภูมิปัญญา แล้วพัฒนาสู่ท้องถิ่น

วิสัยทัศน์ ผลักดันให้ทุกคนมีความตระหนักในหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนามาปรับใช้ในการดำเนินชีวิตของชาวนครปฐมและสังคมไทย ดุจดังสังคมชาวพุทธในยุคทวารวดีอย่างสมสมัย

แผนการปฏิบัติงาน

ระยะเวลาดำเนินการภายใน ๕ ปี แบ่งเป็น ๓ ช่วง ดังนี้

ช่วงที่ ๑

๑) รวบรวมเอกสารงานวิจัยเกี่ยวกับอารยธรรมทวารวดีทั้งในประเทศและต่างประเทศ

๒) รวบรวมสื่อเกี่ยวกับทวารวดีทุกชนิด

๓) ทัศนศึกษาโบราณสถานและพิพิธภัณฑ์ทุกแห่ง

๔) สรุปประเด็นข้อมูลไว้เป็นประโยชน์ในการพัฒนาให้สมสมัย

ช่วงที่ ๒ กำหนดทิศทางและเป้าหมาย โดยระดมความคิดจากนักวิชาการเพื่อ

๑) จัดทำแผนปฏิบัติงาน

๒) จัดประชุม, เสวนา เพื่อเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจ

๓) จัดกิจกรรมทวารวดีอย่างมีส่วนร่วมกับ นักศึกษาวิชาเอกต่าง ๆ ทุกระดับภายในจังหวัดนครปฐม เพื่อปลูกฝังพลังสืบสาน

๔) จัดการเผยแพร่ความรู้ในลักษณะต่าง ๆ ให้รู้ง่าย เข้าใจเร็ว ด้วยสื่อต่างๆ

ช่วงที่ ๓ สร้างองค์ความรู้ใหม่จากงานวิจัย มาต่อยอดความรู้ ประยุกต์และพัฒนา บูรณาการความรู้ไปสู่ศาสตร์ต่าง ๆ

การรณรงค์เรื่องทวารวดีเป็นศักดิ์ศรีของนครปฐม

การรณรงค์เป็นการประชาสัมพันธ์ให้ผู้ที่ยังไม่รู้ได้รู้ มีหลักการอยู่ว่า จะต้องทำให้เรื่องยากเป็นเรื่องง่าย คือเรื่องราวทางทวารวดีที่มีอยู่ในเมืองนครปฐมในอดีตนั้นมีนักวิชาการหลายต่อหลายท่านได้เขียนเป็นเอกสาร งานวิจัยไว้มากพอสมควร จะทำอย่างไรให้ชาวนครปฐมทุกระดับได้ล่วงรู้ง่าย เข้าใจเร็ว ศูนย์การเรียนรู้ทวารวดี มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐมจึงได้ดำเนินการมาเป็นลำดับดังนี้

๑. **จัดทำเอกสาร** เช่น

๑) **"นครไชยศรี ศูนย์กลางอาณาจักทวารวดี ศรีนครปฐม"**
โดย ผศ.นุกูล ชมภูนิช จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๓

๒) **"ทวารวดี ศรีนครปฐม"**
โดย ผศ.นุกูล ชมภูนิช จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๘

๓) **"ทวารวดี ศรีนครปฐม"**
โดย ผศ.นุกูล ชมภูนิช จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๑

๔) เอกสารประกอบนิทรรศการ ชุด **อารยธรรมทวารวดี ศรีนครปฐม**
โดย ผศ.นุกูล ชมภูนิช และ รศ. ดร.ชำนาญ รอดเหตุภัย จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๒

๒. จัดทำแผ่นพับ เช่น

๑) ชุด**นครปฐมเคยเป็นถิ่นทวารวดี** ขนาด ๒๑ x ๓๐ ซม. สีเดียว ๒,๐๐๐ แผ่น

๒) ชุด**เจดีย์สำคัญ ๆ ในเมืองนครปฐม** ขนาด ๒๑ x ๓๐ ซม. สีเดียว ๒,๐๐๐ แผ่น

๓) ชุด**ปฏิทิน พ.ศ. ๒๕๕๒** ภาพเดียวกับโบราณสถานและโบราณวัตถุสมัยทวารวดีในเมืองนครปฐม ๔ ขนาด ๔๐ x ๕๐ ซม. จำนวน ๕๐๐ แผ่น

๓. จัดทำแผ่นภาพนิทรรศการ เช่น

๑) แผ่นภาพเกี่ยวกับอารยธรรมทวารวดี ที่เมืองนครปฐม ๔ สี ผนึกแผ่นฟีเจอร์บอร์ด ระบบอิงก์เจต ขนาด ๘๐ x ๑๒๐ ซม. จำนวน ๖๐ ภาพ

๒) ภาพบนผ้าสำหรับแขวนผลิตด้วยระบบอิงก์เจตเรื่องเกี่ยวกับวิวัฒนาการของเจดีย์สำคัญในสมัยทวารวดีในเมืองนครปฐม ขนาด ๒๐๐ x ๓๐๐ ซม. จำนวน ๒ ผืน

๓) ป้ายผ้ามีข้อความรณรงค์ในงานนิทรรศการต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับอารยธรรมทวารวดีในนครปฐม

๔. จัดทำภาพสันนิษฐานย้อนอดีต เช่น

เขียนภาพจากข้อมูลทางโบราณคดีเกี่ยวกับ เจดีย์สำคัญ ๆ สมัยทวารวดีในนครปฐมที่เหลือแต่ซาก กองอิฐให้เต็มทั้งองค์เพื่อประโยชน์ในการสร้างอุทยานประวัติศาสตร์ทวารวดี ศรีนครปฐม ได้แก่

(๑) วิวัฒนาการขององค์พระปฐมเจดีย์ - ลายเส้น

(๒) วิวัฒนาการของ พระเมรุเจดีย์ – ลายเส้น

(๓) วิวัฒนาการของ จุลประโทณเจดีย์ – ลายเส้น

(๔) ภาพจุลประโทณเจดีย์ เขียนด้วยสีน้ำ ขนาด ๔๕ x ๖๐ ซม.

(๕) ภาพพระเมรุเจดีย์ เขียนด้วยสีน้ำ ขนาด ๔๕ x ๖๐ ซม.

๕. ออกแบบซุ้มสัญลักษณ์ทวารวดีบนถนนที่ผ่านเมืองโบราณ เพื่อนำมาสร้างซุ้มประตูคร่อมถนนเพชรเกษมช่วงที่ผ่านกลางเมืองโบราณนครไชยศรีของจังหวัดนครปฐม ตรงบริเวณตำบลธรรมศาลา และตำบลพระประโทณ

๖. จัดทำภาพจินตนาการอุทยานประวัติศาสตร์ ทวารวดี ศรีนครปฐม

๗. ผลิตแผ่นวีดิทัศน์สำหรับเผยแพร่ เช่น

๑) วีดิทัศน์ชุด ทวารวดี ศรีนครปฐม ชุดที่ ๑ ยาว ๔๐ นาท จำนวน ๕,๐๐๐ แผ่น เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๐

๒) วีดิทัศน์ ชุด ทวารวดี ศรีนครปฐม ชุดที่ ๒ ยาว ๒๐ นาที จำนวน ๕ แผ่น (ต้นฉบับ-master)

๓) วีดิทัศน์ ชุด เมืองโบราณสมัยทวารวดี ทั่วประเทศไทย ยาวเรื่องละ ๓๐ นาที จำนวน ๒๐ เมือง เมืองละ ๕ แผ่น (ต้นฉบับ-master)

๘. จัดทำเว็บไซต์ "ศูนย์การเรียนรู้ทวารวดี"

www.dvaravati.npru.ac.th เพื่อเผยแพร่ความรู้เรื่องอารยธรรมทวารวดี อันเป็นผลการดำเนินงานของศูนย์ฯ

ทวารวดีในเมืองนครปฐมปัจจุบัน

เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่า เมืองนครปฐมนั้น เป็นเมืองที่เกิดขึ้นตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ ทรงทำการบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์องค์ดั้งเดิมขึ้นใหม่เสร็จแล้ว ซึ่งก่อนหน้านั้นนครปฐมเป็นเมืองร้างที่ประกอบไปด้วยโบราณสถานโบราณวัตถุจำนวนมหาศาล ส่วนใหญ่ล้วนแต่ถูกทำลายแตกหัก พังทลายลงเป็นกองอิฐขนาดใหญ่อยู่ทั่วไป ถึงแม้จะมีผู้มีบุญมากอบกู้บูรณะเจดีย์พระบรมธาตุสำคัญในสมัยสุโขทัยครั้งหนึ่งแล้วก็ตาม ก็ยังมิสามารถทำให้อารยธรรมทวารวดีที่นี่คืนสภาพดีดังเดิม กาลเวลาล่วงมาถึงช่วงที่รัชกาลที่ ๔ ทำการบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์ครั้งใหญ่ ก็ยังไม่สามารถจะบอกเล่าให้คนไทยทั่วไปเข้าใจในอารยธรรมสมัยทวารวดีได้ซ้ำร้ายไปกว่านั้น คนไทยที่นี้กลับเป็นผู้ทำลายเสียเองจนป่นนี้มากขึ้น เช่น การขนอิฐจากซากสถูปเจดีย์โบราณไปขายให้กับบริษัทฝรั่ง เพื่อเอาไปถมทางรถไฟให้สูงขึ้นเป็นระยะทางเกือบ ๕๐ กิโลเมตร เจดีย์จึงถูกทำลายไป นับร้อยองค์ โบราณวัตถุประเภทพระพุทธรูปถูกนำไปในที่ต่าง ๆ ตามใจชอบ โดยไม่มีใครใส่ใจว่าเป็นสมบัติอันล้ำค่าของชาติ แม้แต่พื้นที่ของเมืองโบราณสมัยทวารวดีก็หามีใครสนใจไม่ ทั้ง ๆ ที่เป็นเมืองโบราณที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย

จวบจนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ นักโบราณคดีชาวฝรั่งเศสได้มาสำรวจขุดค้นเจดีย์จุลประโทณ และเจดีย์วัดพระเมรุแล้ว จึงได้เริ่มรู้ถึงความสำคัญของอารยธรรมทวารวดีขึ้นเป็นลำดับ

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ทรงสร้างพระราชวังสนามจันทร์ บนซากเนินปราสาท โบราณสถานโบราณวัตถุก็ยังถูกลักลอบทำลายมิได้หยุด ถึงแม้จะมีทางราชการอย่างกรมศิลปากรดูแลแล้วก็ตาม พระองค์ทรงนำการบูรณะเสริมสร้าง องค์พระปฐมเจดีย์ให้สง่างามขึ้นมากมาย เช่น สร้างสะพานเจริญศรัทธา ให้เป็นทางเข้าถึงองค์พระปฐมเจดีย์ทางด้านทิศเหนือ สร้างพระร่วงโรจนฤทธิ์ฯ ประดิษฐานไว้ที่วิหารทิศเหนือ เขียนภาพแสดงองค์พระปฐมเจดีย์สมัยดั้งเดิมที่ผ่านมา และจัดการผังเมือง และชื่อเมืองให้เหมาะสม

แต่ก็ไม่สนใจเมืองโบราณสถานทวารวดีที่พระประโทณ จึงมีชาวบ้านเข้าไปลักลอบที่ดินในเมืองโบราณปลูกสร้างบ้านและทำมาหากินกันตามสะดวก

ต่อมาสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม หลังจากรัชกาลที่ ๗ ทรงสละอำนาจการปกครองประเทศให้เป็นระบอบประชาธิปไตยแล้ว อธิบดีกรมทางหลวง "หลวงเพชรเกษมวิถีสวัสดิ์" ได้ดำเนินการทำถนนรถยนต์สู่ภาคใต้ตามนโยบายของรัฐบาลสมัยนั้น ใน พ.ศ. ๒๔๘๙ ถนนเพชรเกษมจึงได้มุ่งมายังองค์พระปฐมเจดีย์ โดยผ่านมาทางวัดธรรมศาลาพุ่งเข้าไปกลางเมืองโบราณนครไชยศรี ผ่านหน้าวัดพระประโทณเจดีย์ไปออกที่คูเมืองทางด้านทิศตะวันตก ใกล้ ๆ กับซอยเจ็ดริมรั้วโรงเรียนพระปฐมวิทยาลัยปัจจุบัน จากนั้นมาสองข้างถนนเพชรเกษมช่วงผ่านเมืองโบราณได้มีผู้มาจับจองที่ดินตั้งเป็นสถานประกอบการต่าง ๆ เช่น ปั๊มน้ำมัน บริษัทขายรถยนต์ อาคารพาณิชย์ สถานศึกษา ฯลฯ ปัจจุบันถนนเพชรเกษมขยายเป็นถนน ๑๐ ช่องทางจราจร เมื่อคำนวณพื้นที่ของเมืองโบราณที่ถูกทำเป็นถนนเพชรเกษมแล้ว จะเสียพื้นที่ดินไปถึง ๑๓๘ ไร่ หรือร้อยละ ๓.๖ ของเนื้อที่ทั้งหมด ๓,๘๐๐ ไร่ ปัจจุบันมีองค์การปกครองท้องถิ่นดูแลที่ดินเมืองโบราณถึง ๓ หน่วยงาน ได้แก่

เทศบาลนครนครปฐม ร้อยละ ๕๐ ของพื้นที่

อบต. ธรรมศาลา ร้อยละ ๓๐ ของพื้นที่

อบต. พระประโทณ ร้อยละ ๒๐ ของพื้นที่

ทั้ง ๓ หน่วยงานต่างทำถนนภายในพื้นที่ของตน เป็นผลให้เกิดความสะดวกในการอยู่อาศัยมากขึ้น จึงมีผู้เข้าไปซื้อที่ดินสำหรับสร้างบ้านพักอาศัยกันมาก ผสมกลมกลืนกับฟาร์มสุกร หมู่บ้านจัดสรร อู่ซ่อมรถยนต์ โรงน้ำแข็ง โรงเรียนจีน โรงเรียนอาชีวศึกษา และวัด เกือบเต็มพื้นที่เมืองโบราณไปทุกขณะ การจัดการเกี่ยวกับคูเมืองโบราณก็ได้มีการขุดลอกดินและวัชพืชอยู่เป็นประจำ แต่ยังไม่สามารถกำจัดน้ำเสียในคูคลองได้

ในขณะเดียวกัน อบต.พระประโทณซึ่งครอบครองพื้นที่สำคัญ ๆ ทางประวัติศาสตร์อยู่ ได้มีโครงการอนุรักษ์โบราณสถานโบราณวัตถุขึ้น จัดตั้งพิพิธภัณฑ์เก็บรักษาโบราณวัตถุที่ขุดได้ และที่มีผู้บริจาคให้ พร้อมกันนั้นก็ยังคอยเฝ้าระวังสมบัติใต้พื้นดิน ซึ่งคาดว่าจะมีโบราณสถานโบราณวัตถุ และยังรอคอยให้ทางกรมศิลปากรขุดสำรวจอยู่

เป็นเวลา ๑๕๐ ปีแล้วที่เมืองนครปฐมอุบัติขึ้น เรื่องราวของอารยธรรมทวารวดีก็ยังไม่จบ มีนักวิจัยได้ศึกษากันเป็นจำนวนมาก จัดประชุมสัมมนากันแล้วนับไม่ถ้วน แต่เมืองทวารวดีที่นครปฐมก็ยังไม่ยุติการถูกทำลาย

สภาพสิ่งก่อสร้างปัจจุบันที่อยู่ในพื้นที่ของเมืองโบราณนครไชยศรี บริเวณพระประโทณเจดีย์

แผนผังเมืองนครปฐม กับเมืองโบราณนครไชยศรี ปัจจุบัน

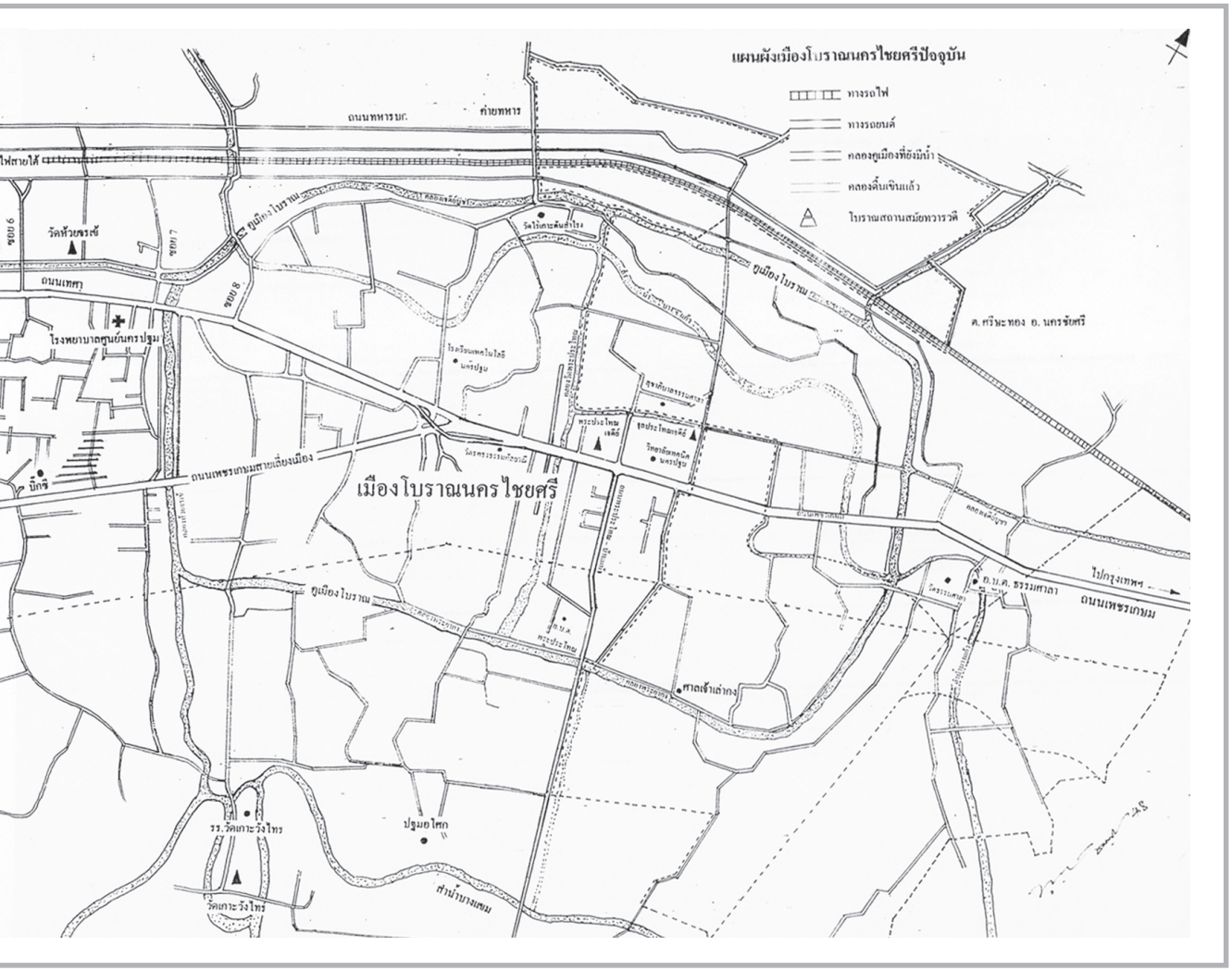
แผนผังเมืองโบราณนครไชยศรีปัจจุบัน
ทางรถไฟ
ทางรถยนต์
คลองคูเมืองที่ยังมีน้ำ
คลองดิ้นเขินแล้ว
โบราณสถานสมัยทวารวดี
ถนนทหารบก
ค่ายทหาร
ไฟสายใต้
ซอย 6
ซอย 7
ซอย 8
วัดห้วยชรเข้
ถนนเทศา
โรงพยาบาลศูนย์นครปฐม
คูเมืองโบราณ
วัดโรงเกาะต้นสำโรง
ต.ศรีษะทอง อ.นครชัยศรี
ถนนเพชรเกษมสายเลี่ยงเมือง
เมืองโบราณนครไชยศรี
ไปกรุงเทพฯ
ถนนเพชรเกษม
อ.บ.ต. ธรรมศาลา
ศาลเจ้าเล่ากง
รร.วัดเกาะวังไทร
ปฐมอโศก
วัดเกาะวังไทร
ลำน้ำบางเขม

บรรณานุกรม

กองโบราณคดี กรมศิลปากร. **การขุดแต่งวัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม**. กรุงเทพฯ: พระจันทร์, ๒๔๘๒.

กรรณิกา จรรย์แสง. **นครปฐมศึกษาในเอกสารฝรั่งเศส**. นครปฐม: คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์, ๒๕๕๒.

นุกูล ชมภูนิช. **ศิลปะทวารวดีที่พบจากแหล่งโบราณสถานในจังหวัดนครปฐม**. นครปฐม: มหาวิทยาลัยคริสเตียน จังหวัดนครปฐม, ๒๕๔๕

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์. **อวดภาพเก่าเล่าความหลัง**. นครปฐม: พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์, ๒๕๕๐.

วัดพระประโทณเจดีย์. **ที่ระลึกงานพุทธาภิเษกพระพุทธธีรธรรม**. นครปฐม: วัดพระประโทณเจดีย์, ๒๕๔๑.

วินัย ผู้นำพล. **วัฒนธรรมผสมในศิลปกรรมสยาม**. นครปฐม: คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์, ๒๕๕๒.

แผนที่อ่าวไทยโบราณในสมัยทวารวดีนครปฐมอยู่ริมอ่าวไทยโบราณนี้

จินตนาการภาพลายเส้นพระเมรุเจดีย์ภายใน
ครั้งล่าสุด
โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์นุกูล ชมภูนิช

จุลประโทณเจดีย์ สมัยที่ ๓

จินตนาการภาพเจดีย์จุลประโทณ สมัยสุดท้าย
โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์นุกูล ชมภูนิช

จังหวัดนครปฐมควรสร้าง "อุทยานประวัติศาสตร์ทวารวดี"
ให้เป็นแหล่งเรียนรู้ และแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญ

จินตนาการสัญลักษณ์ของทวารวดี
ริมถนนเพชรเกษมที่ผ่านเมืองนครปฐม

แบบซุ้มทางเข้าออกเมืองโบราณสมัยทวารวดี นครปฐม ที่ถนนเพชรเกษม แถบคูเมืองด้านธรรมศาลา

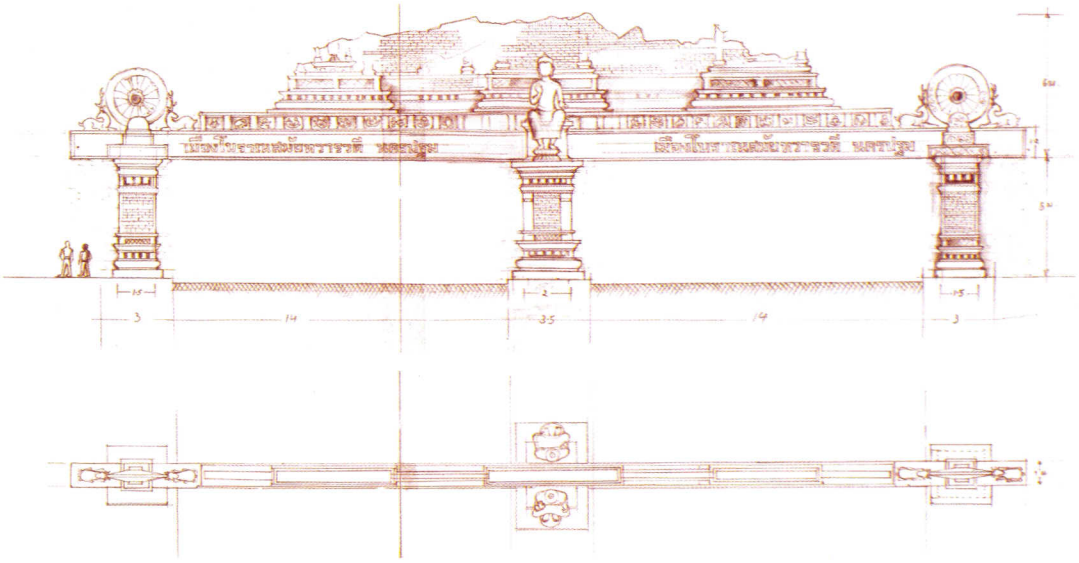

แบบซุ้มทางเข้าออกเมืองโบราณสมัยทวารวดี นครปฐม ที่ถนนเพชรเกษม แถบคูเมืองด้านห้วยจระเข้

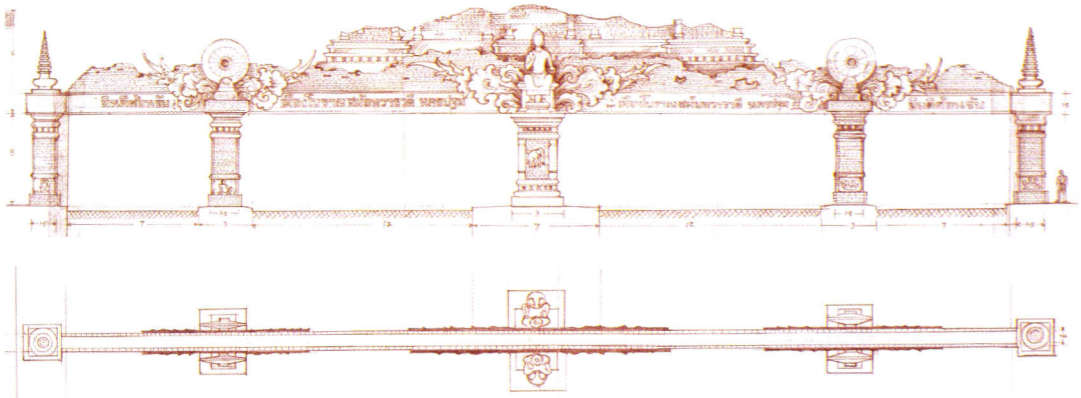

คนทั่วไปมักไม่ทราบว่านครปฐมเคยเป็นดินแดนของศูนย์กลางอาณาจักรทวารวดี ไม่รู้ว่ามีเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย เขารู้จักแต่เพียงองค์พระปฐมเจดีย์และกลิ่นจากฟาร์มสุกรเท่านั้น

หากต้องการให้นครปฐมมีเกียรติภูมิในด้านเมืองพระพุทธศาสนาแห่งแรกในประเทศไทยก็ต้องสร้างสัญลักษณ์เกี่ยวกับทวารวดีริมถนนให้สะดุดตาโดยเร็ว อย่ารอช้าปล่อยให้จังหวัดอื่นจัดทำเสียก่อน เพราะจังหวัดเหล่านั้น ก็มีอารยธรรมทวารวดี เช่นกัน

ศูนย์การเรียนรู้
ขวารวดี
มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม